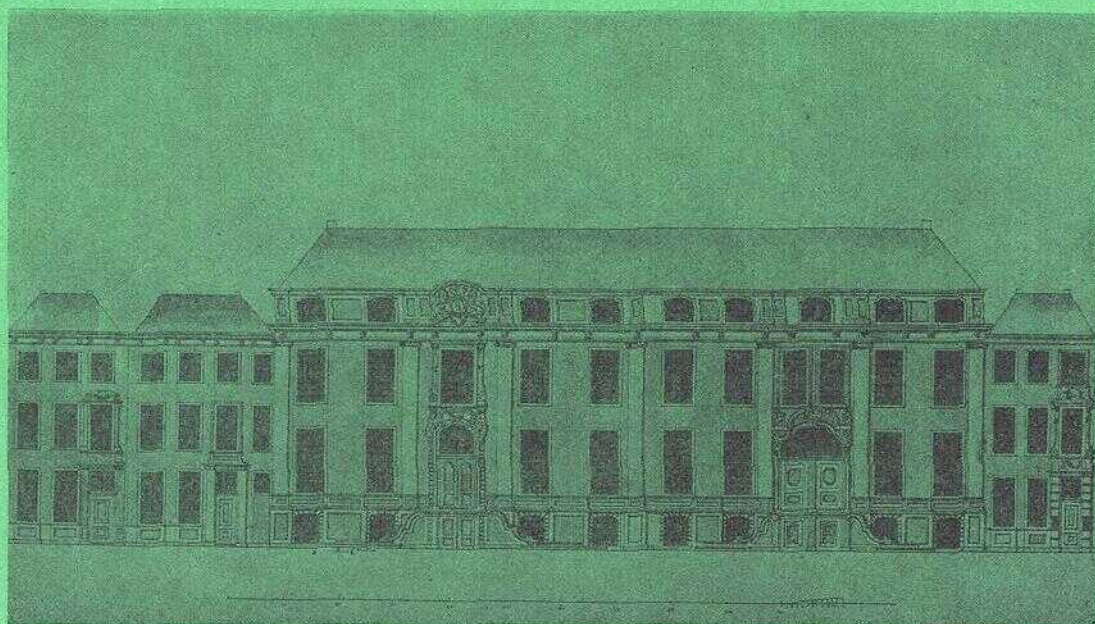

Bulletin KNOB

3/4

JAARGANG 77 | SEPTEMBER 1978

Inhoud

E. B. M. LOTTMAN *

Jan Smit, een grote 18de eeuwse
Amsterdamse timmerbaas 121

R. MEISCHKE *

Enkele Amsterdamse ontwerpen van *c.* 1720;
mogelijk van Jean Coulon 153

H. JANSE *

Vensters met openslaande ramen in de tweede helft
van de 17de eeuw 170

KNOB 177

Brief van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en
Maatschappelijk Werk over Het Loo 195

Archeologisch Nieuws 197

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monu-
mentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredac-
teur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van
Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst
voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert
(redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C.
Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud,
prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv,
1013 GX Amsterdam. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris*
van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de
Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-
240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen) m.i.v. 1978:
lid KNOB f 50,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB
f 75,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een accept-
girokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert,
Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude
Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig) f 10,— per
aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER: *jhr. mr. L. M. Michiels van
Kessenich*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorter-
straat 22, 2597 CS Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, drs. F. H. M.
Bosch-Kruimel, ir. P. van Dun, mr. dr. L. de Gou,
dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, ir. N. C.
G. van de Rijt, drs. W. H. Vroom*

JAN SMIT, EEN GROTE 18DE EEUWSE AMSTERDAMSE TIMMERBAAS

ELISABETH B. M. LOTTMAN

Inleiding ¹

De 18de eeuw heeft op Amsterdam een onuitwisbaar stempel gedrukt. Een groot deel van haar straten en grachten draagt nog het voorkomen van deze tijd, die een driftige bouwbedrijvigheid te zien moet hebben gegeven. Merkwaaardigerwijs is er juist over die periode en meer in het bijzonder de tweede helft van de 18de eeuw, weinig bekend over het bouwproces evenals over de ontwerpers en uitvoerders van deze bouwwerken. Zonder twijfel komt verreweg het merendeel ervan op rekening van ambachtslieden. Het waren de meester-timmerman en de meester-metselaar die de ontwerpen leverden en in dat verband dan ook wel architect genoemd werden. Het Cohier van de Personele Quotisatie van 1742 ² geeft slechts één persoon die wordt aangeduid als architect, een zekere A. Speelman, wonend op de Leidsegracht, van wie tot nu toe enkel werk op het terrein van tuinarchitectuur bekend is.

Wordt in de tweede helft van de 18de eeuw een timmerman of metselaar aangeduid als architect, dan geldt deze benaming meer voor iemand die toezicht hield op het bouwbeleid en

tekeningen en bestekken maakte, terwijl het ambachtelijk werk door anderen werd gedaan. Zo voltrekt zich van de 17de naar de 18de eeuw geleidelijk aan een verandering in de verhouding meester en knecht. Werken in de 17de eeuw de bazen in het algemeen nog zelf mee, in de 18de eeuw ontstaat er een zekere distantie tussen baas en werkvolk ³. Zo zal er in het timmermans- en het metselaarsgilde een bovenlaag zijn ontstaan van bazen die handel dreven in materiaal en in huizen, die bouwden en verbouwden voor de verkoop en die tevens ook de ontwerpen leverden. Dat zij wat betreft dit laatste wel boven hun macht grepen blijkt o.a. uit een passage in het manuscript tot het boek Kort Begrip der Bouwkunst van de Amsterdamse burgemeester Pieter Rendorp (1703–1760). Deze amateur-ontwerper die zelf Vignola bestudeerd had, schrijft in het voorwoord tot deze vertaling uit het Frans van het boek van „d'Aviler”: „Alle werkbazen, de een meer, de ander minder, bemoeien zich met ordonneren” en „Toen ik mij met de bouwkunst ging bezig houden werden mijn ogen geopend voor de onwetendheid der hedendaagsche werkbazen”. Hij steekt zijn mening over hen dan ook niet onder stoelen of banken ⁴.

¹ Bij het samenstellen van deze inleiding is met toestemming van de auteur een dankbaar gebruik gemaakt van een niet gepubliceerd opstel door dr. C. A. van Swigchem, „Een regent (Pieter Rendorp) en een Mr. timmerman (Jan van der Streng) ontmoeten elkaar in de architectuur”. Getypt. 1963. (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

² Gemeente-archief Amsterdam (hier verder afgekort als G.A. Amsterdam).

³ Zie I. H. van Eeghen in *Maandblad Amstelodamum*, 40 (1953), 6–7.

⁴ Ook in de volgende passage komen zijn ideeën over hen duidelijk naar voren: „De bazen door het gaan eene winter 't avondschool bij den eenen of anderen meester van haare gelijken, die haar trouwelijk doet nateekenen de Vijf Orders van Symon Bosboom, nauwelijks de behandeling van de passer en 't lineaal hebben verkregen of zij geven zig uit voor Architecten, en zijn dan zoo opgeblazen op haare wetenschap, dat zij geen tegenspreken kunnen verdragen; daar de luiden die geene gelegentheit, lust nog tijd hebben gehad

zig daar op toe te leggen, en mede in de nootzakelijkheid vallen, gelijk ik ben geweest, bedrogen te worden, die ik in mijn hart beklaag, voornamentlijk dezulken die gaarne een fraaie somme gelds willen spenderen om wat goeds te hebben. Nogtans moet ik van de Bazzen, die ik heb gebruikt betuigen, dat Zij goede werklieden waren, en bekwaam waarvoor zij ieder schiep kwaamen, dog verder moesten zij zig niet uitgeven, of men zag haare onkunde boven drijven”. Met Bosboom heeft hij niet veel op; hij adviseert de ontwerpers zich eens wat meer in de regels van Vignola te gaan verdiepen ook al kost dat enige moeite: „Ik begrijp ligtelijk, dat er verscheiden, ja mocheljk den meesten hoop, zullen zijn, die aan de oude overlevering van haare meesters en werkbaazen verslaafd zijn. Die haare neusen niet alleen zullen ophaalen, wanneer zij eene voor haar geheel nieuwe systeem zullen zien, die zeer verschillend is met die van Bosboom, die Ik waarlijk wil bekennen dat door zijne korte en duisterheit voor mij veel te geleert is, maar zoeken zelfs of er op het werk niets te vitten valt, en gaan vooreerst niet van haare

Naar de namen van deze „bazen” moet men echter gissen⁵. Uit het reconstrueren van diverse kleine gegevens zal men zich op den duur mogelijk een beeld kunnen vormen van hun werken en achtergronden, misschien zelfs van het speciale oeuvre van enkelen van hen.

Uit het feit dat vele timmer- en metselaarsbazen handel dreven zowel in materialen als in huizen en inboedels vloeit voort, dat men hun namen ook vindt in de makelaarsregisters, die helaas niet de mogelijkheid bieden hun specialiteit te onderscheiden.

Een van deze bazen, *Jan Smit* (1726–1807), opvolger van de aannemer-makelaar Jan van der Streng als meester-timmerman van de schouwburg, evenals hij ook makelaar, rooimeester en houtleverancier, die eigen houtzaagmolens bezat, zal hier nader worden belicht, hetgeen moge bijdragen tot een vollediger inzicht in het werk en de plaats van deze praktijkmensen in het bouwbedrijf van de 18de eeuw.

Personalia

Het is geen sinecure te moeten zoeken naar de persoonlijke gegevens van een timmerman Jan Smit tussen zijn vele naam- en vakgenoten⁶. De zinsnede uit het smaadschrift van Cornelis Schrobsaag⁷ betreffende de „bruiloft in 't Klooster” bood hierbij het uitgangspunt.

De vader van Jan Smit, Cornelis, wonend in de Pijlsteeg, gaat op 24-jarige leeftijd, „geadsiteerd” door zijn moeder Geertje Visser, op 5 mei 1719 in ondertrouw met de 26-jarige Aletta

Steenwinkel, wonend op de Elandsgracht, die op haar beurt vergezeld wordt door haar vader Paulus Steenwinkel. Uit de acte blijkt dat Aletta de schrijfkunst niet machtig is; zij tekent met een kruisje⁸. Het beroep van Cornelis is niet bekend; mogelijk is hij dezelfde Cornelis Smit die in de vergadering van regenten van het Burgerweeshuis van 13 augustus 1762 — waarbij Jan Smit zijn aanstelling kreeg — wordt genoemd als de meesterknecht voor wie Klaas Verhaegen („gewesene Knecht van Jan van der Streng”) bij absentie of overlijden eventueel de post zou mogen waarnemen.

Uit dit huwelijk werden geboren: Geertruy, op 6 maart 1720 gedoopt in de Zuiderkerk; Cornelia die in de Amstelkerk wordt gedoopt op 21 januari 1722; Aletta, op 14 november 1723 gedoopt in de Oude Kerk, *Jan*, die weer in de Amstelkerk wordt gedoopt en wel op 14 maart 1726⁹ en tenslotte in 1730 Elisabeth, die op 12 februari van dat jaar ook in de Amstelkerk ten doop wordt gehouden.

Op 27 oktober 1750 wordt zijn moeder Aletta in de Westerkerk begraven¹⁰.

Het lidmaatschapsregister van de Gereformeerde Kerk vermeldt in 1754 „Jan Smit in de Vijzelstraat”. Dat het de juiste Jan Smit is blijkt uit het ondertrouwregister: „Jan Smit wonend in de Vijzelstraat gaat op 2 mei 1760, vergezeld van zijn vader, in ondertrouw met de weduwe van Hendrik Langewisch, Jacoba Gronthuys”¹¹. Een aantekening leert ons nog: „Sij Mans doot goet ingebragt”¹². De heren Van

gronden af, dog eens ondervonden hebbende de klaarheid en de gemakkelijheid der Regels waarvan Vignola zig heeft bediend, twijfel ik niet of zij zullen haare oude stellingen verlaaten, en deze nieuwen met dankbaarheid aannemen, gelijk het in meenigte van andere wetenschappen ondervonden is”.

Om zelf een bijdrage te leveren tot een beter ondericht heeft hij een ordenboek uit het frans vertaald. Zijn „Kort Begrip der Bouwkunst, vervattende Vijf Orden van Vignola met aanmerkingen door de heer C. A. d'Aviler, architect”, berust op het Gemeente-Archief van Amsterdam (Archief Marquette no. 16). Met het boek van d'Aviler moet bedoeld zijn A. C. Daviler, *Cours d'Architecture qui comprend les ordres de Vignola etc.*, Paris 1693 en Amsterdam 1694. De vertaling van Pieter Rendorp is echter nooit in druk verschenen.

⁵ Zie bijlage C.

⁶ Dank aan de heer S. A. C. Dudok van Heel van het Gemeente-Archief Amsterdam die mij hierbij een eind op weg hielp.

⁷ Zie bijlage B.

⁸ Doop-, trouw- en begraafregisters 556/57.

⁹ Doop-, trouw- en begraafregisters 123/52.

¹⁰ Hier zou een vergissing gemaakt kunnen worden; op 8 april 1777 (Doop-, trouw- en begraafregisters 1263/240) wordt ook een Aletta Smit begraven; zij is niet de zuster van Jan want deze verschijnt in 1786 nog met haar man Frantzen voor de notaris i.v.m. een testament.

¹¹ Doop-, trouw- en begraafregisters 604/31.

¹² Jacoba Gronthuys had bovendien een eigen inkomen van fl. 500,— per jaar plus een kleine lijfrente. De bejaarde (en hardhorende volgens de notariële acte) Ignatius Persijn „woneind in 't Klooster bij 't Latijnsche School”, overleden op 6 juni 1745 te Amsterdam, had namelijk op 2 mei 1742 een testament gemaakt voor notaris Jan Ardinois waarin hij tot erfgenamen van zijn nalatenschap de drie R.K. godshuizen van de stad aanwist: het R.C. Armencomptoir, Maagdenhuis en Jongensweeshuis elk voor een derde deel. Aan zijn nicht, de moeder van Jacoba Gronthuys, legateert hij een jaarlijks uit te keren bedrag van fl. 700,— plus een kleine lijfrente die na haar overlijden zal overgaan

Hoorn, Rendorp en Geelvinck waren hierbij commissarissen. Ook het Pooarterboek van de stad Amsterdam vermeldt op 30 december 1760: „Jan Smit van Amsterdam, Timmerman, heeft betaald als getrouwt hebbende Jacoba Gronthuys, dogter van Arent Gronthuys, in leven Metzelaar en Pooarter”. Uit dit huwelijk wordt een dochtertje geboren, Catharina, dat op 15 maart 1761 in de Amstelkerk wordt gedoopt. Het bleef bij dit ene kind, dat waarschijnlijk op jeugdige leeftijd is overleden. Zij, noch nakomelingen van haar, komen namelijk voor in het testament van Jan Smit.

Uit het „Baaseboek” van het Timmermansgilde¹³, dat ook dan nog het St.-Josephsgilde wordt genoemd blijkt, dat Jan Smit tussen 19 maart 1762 en 19 maart 1763 zijn meesterproef heeft afgelegd. Sedert 15 april 1762 staat hij ook ingeschreven in het makelaarsregister van de stad. In datzelfde jaar wordt hij door de regenten van het Burgerweeshuis benoemd tot meester-timmerman van de *schouwburg* in plaats van de overleden Jan van der Streng, mede omdat hij deze reeds meermalen bij diens werk aan de schouwburg heeft geassisteerd. Bij deze aanstelling behoorde ook de levering van het daartoe benodigde hout. Smit wordt in de regentenvergadering als zodanig voorgedragen door de regent Guillot aan wie de begeving van deze plaats toekwam. De functie van Jan van der Streng wordt hier gesplitst: Dirk Heijdeman wordt tegelijkertijd aangesteld tot meester-timmerman van het Burgerweeshuis¹⁴. Volgens de Ambtenboeken¹⁵ is Smit als rooimeester van de stad aangesteld op 17 maart 1762. Hij werd uit dit ambt ontslagen op 5 april 1798 om (na de zuivering door de administratieve municipaliteit?) op 2 juli van dat jaar weer in zijn functie

op haar man Arnout Gronthuys. Na diens dood moet jaarlijks een bedrag van fl. 500,— uitgekeerd worden aan hun dochter Jacoba. In de kasboeken van het R.C. Armenkantoor vindt men deze uitkeringen dan ook steeds weer terug.

¹³ G.A. Amsterdam. Gilde-archieven.

¹⁴ Zie R. Meischke, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst; Burgerweeshuis Amsterdam*, 's-Gravenhage 1975, 238.

¹⁵ Gemeente-archief Amsterdam. Ambtenboeken no. 3, fol. 195.

¹⁶ Gemeente-archief Amsterdam. Ambtenboeken no. 4, fol. 192.

¹⁷ Zie de betreffende zinsnede in het smaadschrift. Bijlage B.

¹⁸ Zie mej. dr. I. H. van Eeghen, „De drie Clarissenkloosters van Amsterdam”, *Jaarboek Amstelodamum*,

te worden hersteld. Eerst op 31 januari 1806¹⁶ bedankt Jan Smit op 80-jarige leeftijd voor het ambt van rooimeester. In een naamwijzer van 1763 staat hij onder het hoofd „Rooymeesters” vermeld als „Jan Smit, op de boek van 't eerste Klooster bij de Kalverstraat”¹⁷. Ten tijde van zijn huwelijk moet hij dus verhuisd zijn naar een huis in 't Klooster, de plaats waar het voormalige Clarissenklooster stond, het deel tussen Spui, Singel, Muntplein en Rokin¹⁸.

In 1768, het jaar van het smaadschrift (zie hieronder p. 131) woont hij reeds op de Herengracht bij het Koningsplein¹⁹. Hij is dan ook een van de intekenaren op het Grachtenboek van Caspar Philips²⁰. De grote aannemer-makelaar Jan van der Streng woonde eveneens op de Herengracht bij het Koningsplein²¹.

In het onlangs verschenen „Vier eeuwen Herengracht”²² vindt men over het huis no. 451, dat het in 1668 door de metselaar Gillis Hendricksz werd gebouwd van het zelfde type als de nummers 445, 447, 449, 453, 461 en 463; dat Goris 't Hoen, burgemeester van IJsselstein het in 1777 voor f 17 000,— verkocht aan Jan Smit die het betrok en er in 1805 nog woonde. Philips' afbeelding (afb. 1) laat zien dat in de achttiende eeuw een gesloten pui was aangebracht. Smit zal de tegenwoordige gevel onder rechte lijst met trigliefen hebben laten aanbrengen. De stoepbalusters zijn vermoedelijk nog van de vorige verbouwing afkomstig; de bepleistering is evenals de deur en de T-ramen negentiende-eeuws. In 1810 woonde er Otto Keer (zie blz. 125, 127 en noot 28). Dit huis, waar Jan Smit nog woonde bij zijn overlijden in 1807 was echter niet zijn eigendom. Noch zijn testament, noch het Collateraal Register maken er melding van²³.

67 (1975), 33–48.

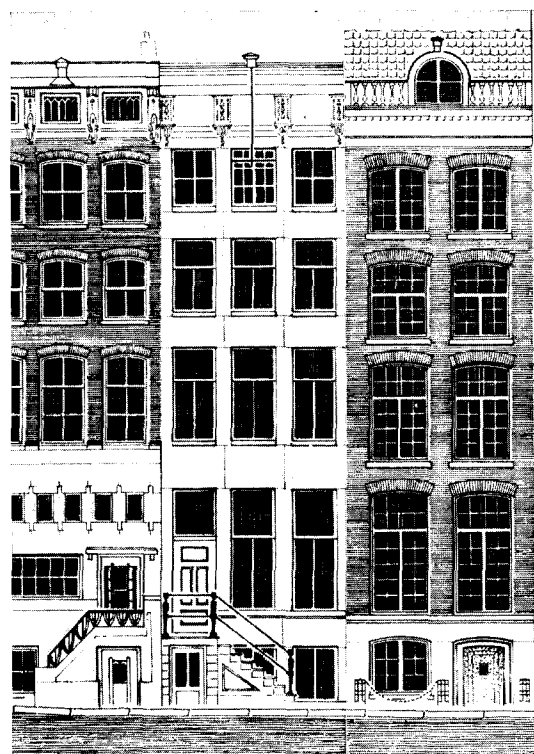
¹⁹ Oud no. 90, thans no. 451.

²⁰ Zie I. H. van Eeghen in *Maandblad Amstelodamum*, 59 (1972), 228.

²¹ Herengracht no. 435. Zie *Jaarboek Amstelodamum*, 2 (1903), 114–115 en de uitgave *Vier Eeuwen Herengracht*, zie noot 22.

²² *Vier eeuwen Herengracht; geveltekeningen van alle huizen aan de gracht; twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*. [I. H. van Eeghen, H. F. Wijnman, G. Roo-segaarde Bisschop] onder auspiciën van het Genootschap Amstelodamum, Amsterdam 1976, 316–317.

²³ Blijkens bijschrift in genoemd boek (noot 22) kocht Jan Smit in 1782 ook de helft van het huis Herengracht 400 en wel van Mr. Nic. Willem Röell voor fl. 13 000,—. In 1783 kocht hij er de andere helft bij

Afb. 1. Afbeeldingen van het huis Herengracht no. 451, uit Caspar Philips' Grachtenboek. Rechts tegenwoordige toestand. (Foto Monumentenzorg).

Uit de boedelinventaris van 1807 die hieronder volgt, kan men het een en ander opmaken over de indeling en het gebruik van dit huis tijdens het leven van Smit

- bovenste zolder
- onderste zolder
- meydekamer
- comptoir, waarin naast 6 stoelen met rood trijp die men over de gehele verdieping tegenkomt, een „Coepel Ledicant met groen moreen behangzel” en een noteboome Porcelijnkast (met gespecificeerde inhoud),

voor fl. 12 500,—. (De nummers 400 t/m 408 werden in 1665 gebouwd met een zandstenen halsgevel met middenrisaliet volgens het Vingboons-systeem, vleugelstukken met festoenen en krullen en een oeil-de-boeuf waaronder een jaarlint met 1665, frontons en lijsten boven de vensters en festoenen eronder). Het huis no. 400 had van het begin af twee eigenaars en pas in 1783 kwam beide helften in één hand. Jan Smit liet het in 1784 verbouwen (rechte kroonlijst met consoles) zoals hij ook het huis no. 451 had verbouwd. Wie het huis no. 400 bewoonde tussen 1784 en 1792, het jaar waarin Smit het voor fl. 41 000,— verkocht is niet bekend. De zinsnede „na de dood van zijn

- een noteboom Boogcabinet met linneninhoud (men telt o.a. 516 servetten, 420 slopen, 116 lakens) en een vaste kast
- gang met staand horloge
- achterkamer, kennelijk een slaapkamer
- voorkamer; het serviestafeltje, presenteerblad en pijpenrek doen vermoeden dat hier gespeeld, gerookt en thee gedronken werd. Voorts een boogcabinet met weer een grote hoeveelheid linnen en een ander kabinet met gebruikszilver waarbij ook twee „makelaarsstokjes”^{23a} (afb. 2)

vrouw Jacoba Gronthuys verkocht Jan Smit 400” geeft niet veel duidelijkheid. Jacoba stierf immers reeds in 1784 en bij no. 451 staat dat hij dit pand in 1777 van Burgemeester van IJsselstein kocht voor fl. 17 000,— „en het betrok”. Tot zijn dood heeft hij in dit laatste huis gewoond.

^{23a} Het makelaarsstokje werd bij verkopen door de makelaar in de hand gehouden ten teken dat hij lid was van het gilde; het stokje was een persoonlijk teken. De z.g. „beunhazen” waren niet in het bezit van een dergelijk teken. In de archieven van het Makelaarsgilde (G.A. Amsterdam) bevindt zich een „Casboekje van het stokje”, dat loopt van 1799 tot en met

- zaal met twee vaste kasten met als inhoud porcelein en glaswerk en waarin o.a. 8 stoelen, serviestafeltje en theestof
- bordes tegenover de deur van de zaal waar een spiegel met vergulde lijst hing
- portaal met een spelende pendule op console en een blikken fontein met bak
- gang
- binnenkamer met o.a. stoelen met groen trijp en groene glasgordijnen
- zijkamer met groene stoelen en met een vaste kast waarin zilveren bestek, mogelijk gebruikt als eetkamer
- keuken waarin naast drie vaste kasten met daarin Engels aardewerk en keukengerei ook een rustbank met een bed, kussens en dekens worden vermeld
- kelder met een waterton en diverse huishoudelijke atikelen.

In bijna alle kamers worden smyrna vloerkleden genoteerd.

In 1773 treedt hij toe tot het gilde der houtzaagmolenaars. Zowel in het Gemeente-archief van Amsterdam als in de Economisch-Historische Bibliotheek te Amsterdam kan men enkele lijsten vinden die betrekking hebben op dit gilde. Niet alleen de houtzaagmolenaars maar ook de bezitters van deze molens of van delen daarvan moesten aan dit in 1695 opgerichte gilde contributie betalen. De overlieden van het houtzaagmolenaarsgilde vergaderden twee maal per week in hun kantoor, een vertrek van het Wachthuis aan het Kampersteiger „Zeeregt” genaamd.

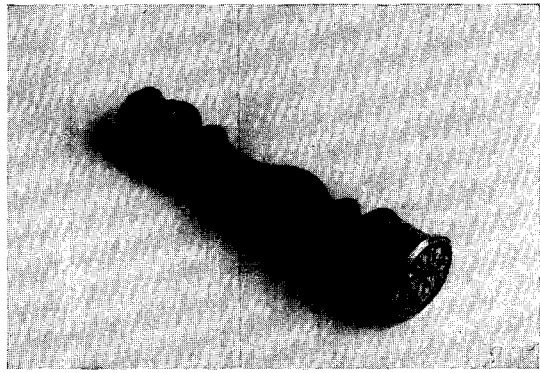
Uit de lijst met namen van gildebroeders en -zusters(!) van 1776 (afb. 3) blijkt dat Smit's molen de „Ouwerkerk” was en zijn merk I S . Op deze lijst staan 83 houtzaagmolens en hun eigenaars genoemd. De „Kemphaan” — later in het bezit van Smit — was in dat jaar eigendom van Jan van Meekeren, die twee molens bezat. Achter „de Kemphaan” staat met potlood 1882 genoteerd, waarschijnlijk het jaar van af-

1806. Aan de debetkant staan de namen van de makelaars die hiervoor jaarlijks *f* 11.4.— fourneren en uit de creditzijde leert men dat zekere N. de Lange steeds zorgde voor de „zilveren Doppies voor de stokjes”, die iets meer dan *f* 2.— kostten. Aardig is ook te weten, dat het Aalmoezeniers weeshuis jaarlijks *f* 100.— tot *f* 300.— kreeg uitgekeerd uit de kas van het stokje, zijnde *f* 6.— per jaar per makelaar.

²⁴ Nieuwe Kerk, eigen graf F. 206.

²⁵ Doop-, trouw- en begraafregisters 629/232.

²⁶ Dirck de Bok overleed op 16 augustus 1783. Uit het Collateraal Register 1783-84 fol. 456-458

Afb. 2. Makelaarsstokje. (Foto A. Aardewerk, Den Haag).

braak.

Een lijst van 1780 met de namen van overlieden van dit gilde vermeldt Jan Smit als zodanig, samen met Andries Westerhuizen en nog vier anderen. Op eenzelfde lijst van 1798 komt ook zijn naam voor; hij is dan samen met Pieter Hovenier eigenaar van de molens Ouwerkerk en Kemphaan. Beide paltrokmolens komen voor in de nagelaten boedel van Jan Smit.

Op 8 januari 1784 wordt Jacoba Gronthuys in de Nieuwe Kerk begraven in een eigen graf ²⁴. Op 24 juni van dat jaar gaat Jan Smit, die dan 59 jaar is, een nieuw huwelijk aan, thans met de welgestelde 54-jarige weduwe Clara Paal, die zelf tekent Clara Paling en in de diverse stukken verder ook zo wordt genoemd ²⁵. Smit heet daarin „geref. wedr op de Herengragt” en Clara Paling „geref. wede van Dirck de Bok op de Keizersgragt” ²⁶.

In december 1795 komt men Jan Smit samen met Jacob Kueler en Pieter Keer tegen als executeur van de nalatenschap van zijn zuster en zwager Aletta Smit en Dirck Jan Frantzen en als voogd over hun minderjarige kleinkinderen Engelbert, bij de publieke verkoping van de helft

blijkt de nalatenschap een som van fl. 66 440,17.— te bedragen, waaronder naast de waardepapieren de volgende onroerende goederen: een huis en erve op de Reguliersgracht tussen Heren- en Keizersgracht; het huis en erve op de Keizersgracht bij de Reguliersgracht door de overledene bewoond geweest; een huis in de Anthonybreestraat bij de Nieuwmarkt, een huis op de Gelderse Kade tussen Nieuwmarkt en Stormsteeg en tenslotte een „tuin en huysinge gelegen aan de rivier de Vecht tusschen Vreeland en Loenen genaamd „Tusschen Rust”.

LIDMAATSCHAP DER GILDE-BROEDERS van het HOUT-ZAAG-MOLENAARS-GILD , als meede derzelver MOLENS en hunne MERKE. 1776.			
Gildebroeders geworden	de Molens.	de Merken.	
1729 Kornelis Svaan.	de Haart.	de Meisen.	
Simon Outman.	de Groote Otter.	SO	
1736 Aldert van Veen.	de Nagtegaal.	X	
de Orange Stam.	V		
1738 Pieter Smit.	de Jager.	Anders	
1739 Jacob Fortgen.	de Spaansche.	X	
1746 Jan van Meekeren.	de Donsche.	Amstel	
Claas Dekker.	de Hout.	X	
1750 Sammal Rydyck.	de Roos Molen.	X	
1753 Jan Tore.	de Witte O.	X	
Jan van der Wouden.	de Oudehand.	X	
Jan Bruyn.	de Otter.	X	
1754 Arnoldus Francisc. Camier.	de Oudeaar.	X	
Pieter Kuyper.	de Hout.	X	
1755 Aart van der Star.	de Leyde Hout.	X	
Jan Noppen.	de Haring.	X	
de Walro.	X		
			1755
Gildebroeders geworden	de Molens.	de Merken.	
1755 Jacob van der Oudermeulen	de Kalf.	X	
1757 Klaas Zaal.	de Kool.	X	
Willem Vermooten.	de Rommelpot.	X	
Willem Koek de Jonge.	de Svaan Amstel.	X	
1758 Jacob Loozjes.	de Laby.	X	
Cornelis Otter.	de Wip.	X	
1759 Pieter Swanenburg.	de Sampson.	X	
Dirk Roos.	de Hoop Zeeburg.	X	
Klaas van Saanen.	de Schelvis.	X	
1761 Pieter Meyster.	de Amsterd. Wapen.	X	
Jan Wolf.	de Sparsboom.	X	
Gerrit van Rietlem.	de Oranjeboom.	X	
1762 Barent Blancke.	de Blaauwe Kalkoen.	X	
1763 Cornelis van Noort.	de Blaauwe Byl.	X	
Jan van der Swet.	de Kopper.	X	
Benjamin Groen.	de Hout.	X	
1764 Johannes Lambertus Sluyter.	de Donsche.	X	
Floris Kar.	de Vrouw Marin.	X	
1765 Bartholomeus Justus Doorak.	de Kalf.	X	
1767 Claas Kuyper.	de Star.	X	
Jillis van Oort.	de Oude Vijfer.	X	
1768 Willem de Heer.	de Alzmeerder VVap.	X	
	de Jager.	X	
			1768
Gildebroeders geworden	de Molens.	de Merken.	
1768 Reyndert Janz. Al.	de Steur.	X	
Hendrik Bruland.	de Groote Leeuw.	X	
1769 Jac Gerhard. van Doesburg.	de Roo Leeuw.	X	
Dirk van de Plaet.	de Schiap.	X	
Adriaan Ryke.	de Kalf.	X	
Jordanus Ryke.	de Nagtegaal. Amstel.	X	
Hendrik van Zyik.	de Buis.	X	
Carle Sikkcl.	de Lichte Zeeburg.	X	
1770 Dirk van Jesvelt.	de Bykerk.	X	
Aldert van Amerongen.	de Haan.	X	
Gerrit van Spare.	de Leuwaan.	X	
Jan Loosjes.	de Oudeaar.	X	
Jan Vink junior.	de Prim.	X	
1771 Willem Tobias Smit.	de Valk.	X	
Ryk Kullbyn.	de Fortyn.	X	
Willem Lievendans.	de Rinte Kraay.	X	
Fredrik Bakker.	de Juffer.	X	
Aris van Wagesvcht.	de Groote Haan.	X	
1772 Carel Ragyn.	de Roo Koek.	X	
Jan Kar.	de Hout.	X	
Jan Welshing.	de Minna.	X	
Nicolaas Antony van Hooren.	de Kalf.	X	
Michiel Blok.	de Buis.	X	
Cornelis de Kruyf.	de Kop.	X	
			1772
Gildebroeders geworden	de Molens.	de Merken.	
1772 Alexander Craandyk.	de Batterton.	X	
Gerrit Bouman.	de Snyer.	X	
1773 Jan Smit.	de Ouwkerk.	X	
Martinus Planter.	de Zwaan.	X	
Gysb. de Bruyn Thymenszoon.	de Fortyn Zeeburg.	X	
Adrianus Ryke.	de Valk. Amstel.	X	
1775 Johannes Glasbergen.	de Koning Salomon.	X	
Douwe de Haan.	de Jonge Vijfer.	X	

Afb. 3. Lijst van de leden van het Houtzaagmolenaarsgilde te Amsterdam met vermelding van de molens en de merken, 1776. (Foto Gem. Archiefdienst Amsterdam).

in de vijf huisjes in het Klooster 27. Dirck Jan Frantzen en Aletta Smit, wonende in het Kloos-

ter hadden op 3 mei 1786 voor notaris E. M. Dorper hun testament gemaakt ten gunste van

27 Zie T. den Herder „Het huis Heiligeweg no. 35 „daar de Son uythangt” en „De vijf huisjes in de Vrou-

wengang” in *Jaarboek Amstelodamum*, 44 (1950). 26.

hun kleinzoons Gerrit en Dirk Engelbert, kinderen van hun overleden dochter Catharina die gehuwd was met Barend Engelbert.

Op 6 februari 1798 maken „de Heer Jan Smit en Juffrouw Clara Paling” hun testament voor dezelfde notaris, waarbij zij elkaar over en weer benoemen tot erfgenaam. In deze acte wordt Jan Smit aangeduid als makelaar. Als executeurs worden aangewezen Pieter en Otto Keer, Mr. Jacob Visscher en Barend de Harde Swart²⁸. Naast de diverse familieleden worden ook bedacht met een klein legaat en wel van fl. 50,— voor elk jaar dienst de koetsier, knecht, meiden en de tuinmansbaas die bij overlijden van de langstlevende van de testateurs nog in dienst zijn. De knechts van de *tuinen op de buitenplaats* zullen onder dezelfde voorwaarden fl. 25,— ontvangen²⁹. Een half jaar later overlijdt Clara Paling. Zij wordt op 4 augustus begraven in de Zuiderkerk³⁰.

Jan Smit voegt op 17 december 1802 en later nog eens op 14 december 1804 en op 6 februari 1805, clausules toe aan zijn testament, waarbij hij o.a. zijn eerder legaat aan Pieter Hoevenaar „Commandeur van mijn Moolen en Werf genaamd „Ouderkerk”” laat vervallen. Op 6 februari 1805 legateert hij fl. 600,— aan Jan Adiks, „Commandeur van mijn Moolens en wonende aan de molen Bouwlust”, mits deze de zaken van de molens en van de houtwaren getrouwelijk zal waarnemen zolang het executeurs van het testament goeddunkt. Ook blijkt zijn achterneefje Dirk Engelbert inmiddels te zijn overleden zodat opnieuw gelegateerd wordt ten gunste van diens broertje Gerrit.

Het overlijdensregister vermeldt de dood van Jan Smit op 1 september 1807. Hij laat geen kinderen na. Op 5 september wordt hij begraven in de Nieuwe Kerk en bijgezet in het zelfde

²⁸ Pieter Keer, echtgenoot van Gerritje Roeters, nicht van Jan Smit. Verder is er sprake van een neef Jansen Roeters wonend te Amerongen; van Jan Verhey „behuwdbroeder” en naast de neefjes Engelbert ook de kinderen van Gerrit Tolnaar en Wilhelmina Gronthuys. Van de familie van Clara Paling worden genoemd haar neven Barend de Harde Swart, Bernard Swart te Leiden, Daniel de Bok en haar nichten Clara en Hester Swart en Vrouwe Sara Johanna van der Straten, huisvrouw van mr. Jacob Visscher.

²⁹ Het is niet gelukt iets over deze buitenplaats te vinden. Noch Jan Smit noch Clara Paling komen in het collateraal register voor. Misschien zou men hier moeten denken aan de „tuin en huysinge aan de Vecht tusschen Vreeland en Loenen, genaamd Tusschen Rust”, die Clara Paling waarschijnlijk mee ten huwelijk bracht

graf als zijn eerste vrouw Jacoba Gronthuys. Zijn nicht Gerritje Roeters erft naast haar legitieme portie dit graf met de bepaling dat het de eerste 25 jaar na de laatste bijzetting gebruikt noch geopend zal mogen worden.

In het archief van notaris E. M. Dorper bevindt zich een 52 bladzijden tellende inventaris van de nagelaten boedel³¹, opgemaakt op 28 december 1807. Behalve de indeling van zijn — niet in eigendom zijnd — huis op de Herengracht (zie hiervoor) spreekt hieruit de welgesteldheid van de bewoner. Naast de geldswaarde-papieren (plm. fl. 120 000,— de boekschulden niet meegerekend), een graf in de Nieuwe Kerk en twee grafsteden in de Zuiderkerk laat hij een huis na aan de Gelderse Kade gelegen tussen Nieuwmarkt en Stormsteeg³² dat hij nog pas in augustus voor fl. 3675,— uit de hand gekocht had en twee houtzaagmolens aan het Zaagmolenpad buiten de Utrechtse Poort. Op deze molens zal nog nader worden ingegaan.

Opleiding

Een ontboezeming in een vlugschrift van een oud-confrater van Jan Smit die zich verschuilt achter de naam Cornelis Schrobsaag, geeft enig houvast betreffende zijn opleiding. Zij blijken namelijk samen tekenles gehad te hebben bij zekere „Nolletje” in het Weeshuis. Wie daarmee bedoeld kan zijn is vooralsnog niet duidelijk³³. Met het weeshuis zou het Burgerweeshuis van de stad Amsterdam bedoeld kunnen zijn omdat Smit later een van de knechts van Jan van der Streng was, die — zoals bekend — de vaste timmerman zowel van het Burgerweeshuis als van de schouwburg was³⁴. Smit werd later aangesteld als diens opvolger voor wat betreft de schouwburg³⁵. Dat er in het Burgerweeshuis lessen werden gegeven in de teken-, meet- en

(zie noot 26). Pogingen iets over dit buitenplaatsje te vinden bleven tot dan toe zonder resultaat.

³⁰ Eigen graf E.C. Doop-, trouw- en begraafregisters 1099/6.

³¹ G.A. Amsterdam, Not. Acten 15976 no. 851.

³² „thans no. 109” staat er bij; huidig no. 100.

³³ Hiermee zou de binnenvader Nol bedoeld kunnen zijn, die mogelijk tijdens de tekenlessen in het Burgerweeshuis toezicht hield.

³⁴ Burgerweeshuis en schouwburg waren namelijk nauw met elkaar verbonden. Het weeshuis deelde in de inkomsten van de schouwburg en de regenten ervan waren deels ook regenten van het Burgerweeshuis.

³⁵ G.A. Amsterdam, Archief Burgerweeshuis, verder afgekort A.B.W. Notulen regenten 13 aug. 1762.

bouwkunde en dat die reeds gegeven werden door Pieter van der Streng, vader van Jan, eveneens meester-timmerman van weeshuis en schouwburg, wordt aangegeven bij de aanstelling van Jan. Deze zal in april 1713 „eerstdaags” zijn meesterproef afleggen en krijgt daarom — zoals blijkt uit de notulen van regenten — de post van zijn vader. Uitdrukkelijk staat er echter in de aanstellingsacte bij „zonder het onderricht aan de weesjongens” en als zodanig dus ook zonder de „verering” hiervoor van fl. 100,— per jaar. Dat Jan van der Streng later toch ook lessen aan de weesjongens heeft gegeven kan men vaststellen uit de posten in later jaren, waarin hij halfjaarlijks voorkomt onder het hoofd „suppoosten” met een bedrag van fl. 50,—³⁶. Jan Smit was echter geen weeskind. De lessen in het Burgerweeshuis zullen dan dus ook voor „buiten”-jongens te volgen moeten zijn geweest. Hoe het zij, de vorming van Jan Smit zal niet veel hebben afgeweken van die van andere timmerlieden van zijn tijd³⁷. Dat hij later een van de kundigste en betrouwbaarste aannemers werd geacht mag men concluderen uit de nauwe samenwerking met de Amsterdamse stadsarchitecten Rauws, Witte en Van der Hart, waarvan de beide eersten uit het geniekader afkomstige ingenieurs waren.

Het bedrijf

Het bleek niet mogelijk gegevens te vinden over de plaats en grootte van het aannemersbedrijf en de houthandel van Jan Smit. Eén aanknopings-

punt vormde het „inschrijfboek” van het Timmermansgilde dat loopt van 1795 tot 1811, waarin een opgave wordt gedaan van de Amsterdamse bazen en de bij hen ingeschreven knechts. Onder het hoofd „Jan Smit & G. Janse Timmerliede” komt een opgave voor van de knechts die van 21 juni 1803 tot en met 24 september 1808 bij deze firma in dienst waren. In 1803 staan er vier; in 1804 acht man ingeschreven. In 1806 is het aantal bijna verviervoudigd, namelijk 31 man. In 1808 staan er 30 knechts ingeschreven. De namen zijn niet dubbel vermeld in de diverse jaren en ook is nergens een aantekening gemaakt van een eventueel ontslag, zodat de veronderstelling gewettigd is dat Smit & Janse in 1803 begonnen is met 4 knechts en dat allengs in vijf jaar tijds het personeelsbestand is uitgebreid tot 73 knechts. Daar Jan Smit in september 1807 overleed zou de firma onder de executeurs nog enige tijd onder zijn naam zijn voortgezet. Er zijn uit dit inschrijfboek meer gevolgtrekkingen te maken. Er blijkt namelijk uit dat Smit & Janse in die periode het grootste aannemersbedrijf van Amsterdam moet zijn geweest, gerekend naar het aantal knechts³⁸. Jan Smit heeft — zoals blijken zal — eerder ook met anderen samengewerkt aan projecten. Of hij echter met anderen geassocieerd geweest is, zoals de naam „Smit & Janse” doet vermoeden, is niet bekend. De plaats van zijn bedrijf zou men zowel in de stad als bij zijn molens kunnen zoeken. Aanvullende vondsten zullen hierover misschien opheldering kunnen brengen.

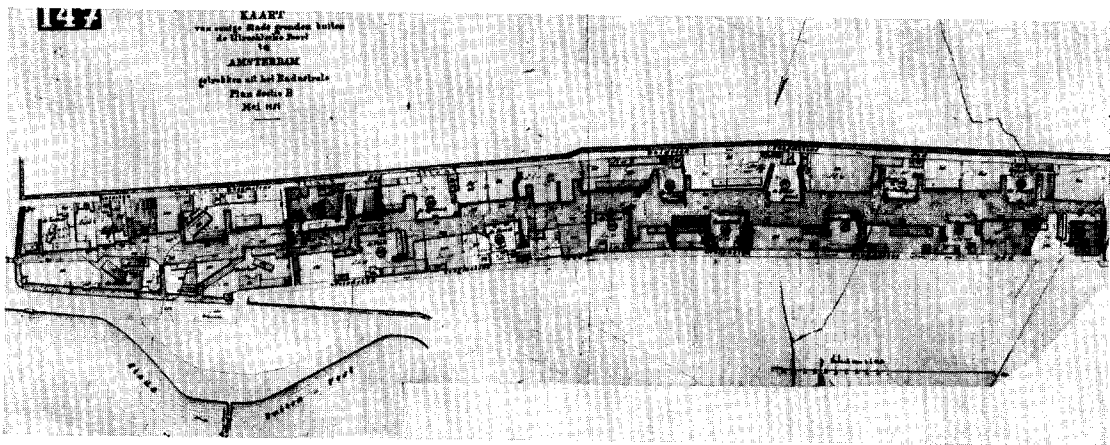
³⁶ Ook zijn opvolger als timmerman van het weeshuis, Dirk Heijdemann, kreeg in 1762 dit onderwijs opgenomen in zijn instructie en ook later diens opvolger B. van Itterson. Zie ook: E. B. M. Lottman: „De bijdrage van de Amsterdamse weeshuizen aan de bouwkundige opleiding in de achttiende eeuw”, *Jaarboek Amstelodamum*, 71 (1977), 140–155.

³⁷ In C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747–1820*, Amsterdam 1965, bijlage 2 en 3 kan men het een en ander vinden over het bouwkundig onderwijs te Amsterdam in de 18de en in het begin van de 19de eeuw en over de boeken die hiertoe gebruikt werden. Over de lessen in het bouwkundig tekenen aan de in 1743 opgerichte Stadstekenacademie is weinig of niets bekend, zeker niet uit de beginperiode. Jan van Dijk (zie C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders enz.*, Amsterdam 1857–1864, 6 delen) zou deze lessen geven in de „Perspectief, Optic en Longemetrie” aan de hand van bouwmodellen blijkens zijn instructie van 1748.

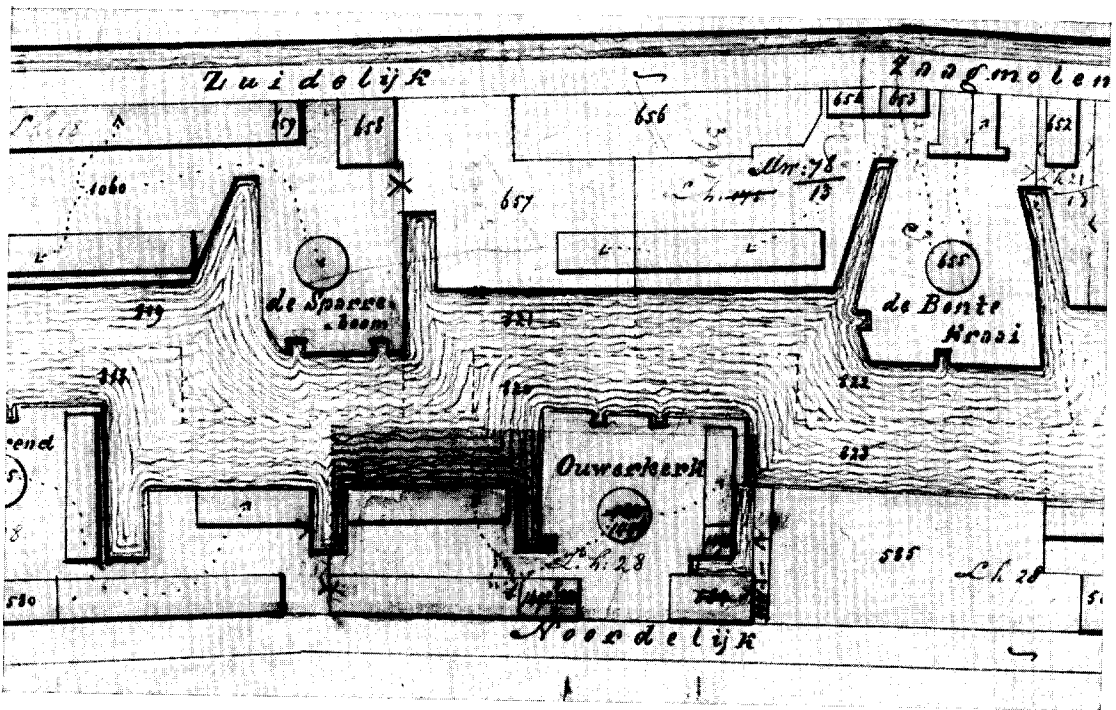
Er komt echter een periode van voortdurende onderlinge geschillen, en na allerlei wederwaardigheden kreeg men in 1765 de beschikking over een speciale kamer in het stadhuis en begon de directeur Jacob Otten Husly met het bouwkundig onderricht aan de academie.

In Rotterdam werd omstreeks 1768 les in bouwkundig tekenen gegeven door de stadstimmerbaas op de bovenverdieping van de juist gereed gekomen Delftse Poort.

³⁸ G.A. Amsterdam, Gilde-archieven. Wanneer men het aantal vermelde timmerbazen optelt komt men aan 272 timmerwinkels. Het is in dit verband wellicht van belang de grootste (met de meeste knechts dus) te laten volgen: Jan Smit en G. Janse met 73 knechts; N. de Rijk met 33; J. Ede met 24; W. R. Nijhoff met 18; Maaskant met 18; H. Norel met 17; A. C. Lefrink met 16; W. Huskus met 14; C. Peek met 14; G. Niermans met 13; G. Dresselhuys met 12; K. de Wit met 12; J. van Itterson met 12; I. Hinze met 11; G. Brinkering met 10 en J. van Lochem met 9 knechts.

Afb. 4. Deel „Kaart van eenige Stadsgronden buiten de Utrechtsche Poort te Amsterdam, getrokken uit het Kadastrale Plan Sectie B. Mei 1856”, waarop aangegeven de Zaagmolensloot met de molens. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

Afb. 5. Detail van afbeelding 4 met het perceel van de molen „De Ouwerkerk”. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

De houtzaagmolens

Bij zijn overlijden liet Jan Smit twee molens na, die in de boedelinventaris als volgt worden omschreven:

— „een Houtzaagmolen zijnde een Paltrok, genaamd *de Kempiaan* (afb. 4) met des-

zelfs Knechtswoningen, Houttuinen, Lootsen Zaagzellhok, Schuyten en alle verdere Losse en Vaste Gereedschappen alsmede de Tuyn met deszelfs Huysinge en Tuynhuys, bepotinge en beplantinge en alles 't geen daar op Aard- en Nagelvast is, alles te Zaa-

men bij elkander gelegen buyten de Utrechtse Poort ten einde het voorste Zaagmolenspad op de Stads- of Erfpachtsgrond welk perceel (behalve de Tuyn) door de overleedene zelfs is gebruikt geweest" en

- „Een Houtzaagmolen zijnde een Paltrok genaamd *de Ouderkerk* (afb. 4, 5) met deszelfs Huysinge Tuynhuys Knechts Wooningen Houttuynen Lootsen en Zaagzelhok Schuyten en alle verdere Losse en Vaste Gereedschappen staande en gelegen bij elkanderen op Stads- of Erfpachtsgrond buyten de Utrechtse Poort op de Midden van het Voorste Zaagmolenspad, zijnde 't zelve perceel insgelijks door de overleedene zelfs gebruikt geweest" ³⁹.

In het testament van 1798 wordt ook nog een „buitenplaats" genoemd. Dit zou het buitenplaatsje „Tusschen Rust" tussen Vreeland en Loenen kunnen zijn (zie noot 29). Men zou echter ook kunnen denken aan een buitenver-

³⁹ In het register van de houtzaagmolens 1695-1769 komt de Ouwkerk reeds voor. Van 1695 tot 1719 wordt geen eigenaar vermeld. In 1720 is dat Jan van Dijk Janszoon. In 1728 gaat de molen over op Claas Beets tot 1732, in welk jaar Nicolaas Allebee eigenaar wordt. In 1738 komt Pieter Smit in het bezit van de molen. Van 1766 tot 1769 is de naam onleesbaar, mogelijk staat er „buiten dienst" en in 1779 is tenslotte Jan Smit de bezitter ervan. In de Topografische Atlas van het Gemeente-archief van Amsterdam wordt een kaart bewaard, getekend in 1856, getrokken uit het Kadastrale Plan Sectie B waarop o.a. de molens de Ouderkerk en de Kempphaan en ook de Bouwlust staan aangegeven, allen aan het Noordelijk Zaagmolenspad thans Gerard Doustraat. *De Bouwlust*, waar de commandeur van Smit's molens woonde, maar die niet zijn eigendom was, lag even westelijk voorbij de huidige Hemonylaan ten oosten van de molen De Juffer. Hierna volgden van west naar oost de Valk, de Kiviet, de Arend, *de Ouwkerk*, de Noordstar, de Klopper en *de Kempphaan*, deze laatste ongeveer ter hoogte van de huidige kruising Gerard Doustraat/Ferdinand Bolstraat. De molens aan de andere kant van het water, het Zuidelijk Zaagmolenspad, waren in volgorde van oost naar west de Zeskant, de Grootte Dommekragt, de Ruiter, de Oyevaar, de Sparreboom, de Bonte Kraai, de Nachtegaal en de Panaal.

De Topografische Atlas heeft een foto van een tekening van de molen de Kiviet (Gerard Doustraat 138). Men vindt er ook een tekening van Tymon Meyer, 1891, van het Zuidelijk Zaagmolenspad (thans Albert Cuypstraat) waarop een houtzaagmolen te zien is met naast het grote houten toegangshek een eenvoudig 18de eeuws huis van één verdieping met hoogopgaand pannendak en hoge schoorstenen, waarnaast — naar alle waarschijnlijkheid — een knechtswoning. Beide huisjes zijn

blijf bij de molens Ouderkerk en Kempphaan, met „hysinge en tuynhuys" immers ⁴⁰? Het lijkt ons echter dat deze „buitenplaats" dan niet zeer groot geweest kan zijn. In 1777 werd een goede zaagmolen te Amsterdam geschat op plm. f 16 000,—. Deze hoge waarde hield verband met het grote tekort aan plaatsruimte; een zelfde molen te Zaandam zou in die tijd omstreeks de helft hebben opgebracht.

Smit heeft in 1796 de molens de Ouderkerk en de Kempphaan uit de hand te koop aangeboden, „geheel of voor een deel in compagnie-schap" ⁴¹. Wat kan hiervan de reden geweest zijn? Een waarde-bepaling? Of stelde hij misschien weinig vertrouwen in de regering? In elk geval is de verkoop niet doorgegaan; de molens komen beide in de boedelbeschrijving voor.

Jan Adiks doet in zijn kwaliteit van „Directeur van de Moolens van wijlen de Heer Jan Smit" ⁴² voor de boedelinventaris een opgave die 7½ bladzijde beslaat van de aanwezige con-

voorzien van grote ramen met roedenverdeling. Deze tekeningen geven mogelijk een voorstelling van het algemeen gangbare type molen met behuizingen er omheen.

Zie voor deze houtzaag/paltrokmolens *Het Noord-hollandse Molenboek*, Haarlem 1964 en G. J. Honig, „De Molens van Amsterdam", *Jaarboek Amstelodamum*, 27 (1930), 79-159.

⁴⁰ Een voorbeeld van het feit dat in de 18de eeuw wel meer een tuin werd aangelegd bij een molen, kan men vinden in de tekening van Reinier Vinckeles (c. 1770) van de molen de Hooiberg te Amsterdam, die weliswaar op het bolwerk Slotermeeer stond, waar mogelijk meer ruimte was. De bierbrouwer Harderwijk liet er een z.g. Franse tuin bij aanleggen (zie afbeelding in *Amsterdam in de achttiende eeuw; een keuze uit de tekeningen in het Gemeente-Archief* door Boudewijn Bakker, conservator van de Atlas, 1974, no. 24).

⁴¹ Zie L. van Nierop in *Jaarboek Amstelodamum*, 30 (1933), 258. De advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 16 februari 1796 luidt: „Uit de hand te koop in eens en geheel of voor een gedeelte in compagnie-schap, twee extra sterke en welonderhouden en beklante houtzaagmolens, genaamd Ouderkerk en de Kempphaan staande even buiten de Utrechtschepoort te Amsterdam op het voorste Zaagmolenspad, met alle de huizingen, knegtswooningen, lootsen en verdere getimmerten, alle de schuiten, de losse en vaste gereedschappen, gezaagde en ongezaagde eeke-, greene-, vuuren- dennehoutwaaren, voorts bezyden de molens twee apart verhuurd wordende tuinen. Van de voornoemde molens is gedurende de laatste twaalf jaaren, dezelve door elkanderen gerekend, jaarlyks door den verkooper afgeleeverd aan houtwaren voor een somma van 47000 gulden..." (overgenomen uit bovengenoemd jaarboek).

⁴² Deze benaming weerspiegelt het nieuwe tijdperk.

tanten daar en van de houtwaren (gespecificeerd per molen in soorten en maten) die begint met wat er aan gezaagd en ongezaagd hout ligt aan de molen Bouwlust. Deze molen komt niet voor in de nalatenschap van Jan Smit zodat men zou kunnen denken aan een gehuurde molen of aan een loon-zagerij. Daarna volgt een dergelijke opgave met betrekking tot de molen de Ouderkerk die 4½ bladzijde beslaat. Bij de molen de Kemp-haan ligt alleen gezaagd hout, waarvan de opgave slechts 2 bladzijden vergt maar waar tussloten 76 doodkisten staan opgeslagen. Men zou kunnen denken aan een plaats waar ook getimmerd werd. In elk geval blijkt hieruit wel dat de timmerman-makelaar Smit zich ook bezig hield met handel in houtwaren die geen verband hield met het bouwbedrijf.

De schouwburg

Terwijl sedert 1700 de jaarlijkse uitgaven van het weeshuis (2/3 deel van de reële kosten) aan tractementen voor de suppoosten, herstel en vertimmering van de schouwburg schommelen tussen fl. 1300,— en fl. 1700,— (1747/1748 uitgezonderd) en sedert 1759 zelfs beneden fl. 1000,— blijven, komen de kosten over 1765 en 1766 op resp. fl. 15 978,— (waarvan fl. 15 153,— voor vertimmering) en fl. 14 690,— (waarvan fl. 13 858,— voor vertimmering) en in 1770 zelfs op een bedrag van fl. 26 947,— (waarvan fl. 22 000,— voor vertimmering). In 1765 werd een nieuw voorstuk gebouwd, waardoor beneden een royaler ingangsportaal en boven een grotere regentenkamer konden worden verwezenlijkt⁴³. Over 1768 vindt men onder „Reparatiën aan de schouwburg” een omschrijving „den schouburg voor 2/3 tot surplus in de gemaakte kosten ter receptie van Hun Hoogheden fl. 2153.5.—”. De reparatiepost aan de schouwburg bedroeg dat jaar fl. 3093,—. De bouw van de vorstelijke loge moet hierbij zijn inbegrepen. Deze „theatrale” loge, die letterlijk heel wat papier heeft doen opwaaien en waarvan Jan Smit de (omstreden enige) ontwerper was, is in het Amsterdam van die tijd „the talk of the town” geweest. Wat blijkt?

In het voorjaar van 1768 zullen de Prins en de Prinses van Oranje, Willem V en Wilhelmina van Pruisen een officieel bezoek brengen aan Amsterdam en daarbij ook een toneelvoorstelling bijwonen in de schouwburg. Jan Smit, sedert

1762 meester-timmerman van deze schouwburg, wordt door de regenten van het Burgerweeshuis — tevens regenten van de schouwburg — uitgenodigd een ontwerp te maken voor een vorstelijke loge teneinde „Hunne Hoogheden” waardig te kunnen ontvangen. De opdracht luidt (aldus Jan Smit in zijn „Onderrichting” (zie bijlage A, no. 4), een tekening te maken die „derwyze (moest) zyn ingerigt, dat de Kap der te maakene Loge in de vyf middelste ordinaire Loges insprong”. Wij laten Smit nog even aan het woord. „De order om die teekening in dezer voegen te vervaardigen wierd My en, myns weetens, niemand buiten My, gegeven. Ik nam terstond de maat van de Bak, en van de Loges die moesten staan blijven; hierna vormde ik eene Grondteekening. Deeze was geschikt om by het inkomen eene groote cierlyke trap te hebben, met een voorportaal, en een verborgen trap aan de zyden, welke laatste zou strekken om agter op het Toneel, en ook om op de Kamer der Ed. Heeren Regenten te komen. Voorts schikte ik, naar myne genomene maat, de plaats voor de Loge, welke ik teekende vóór met zeskantige hoeken, en een groot vak in het midden, Dit

Afb. 6. Poortje van Jan Smit, eertijds aan de voorgevel en later verplaatst naar de achterzijde van de schouwburg. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

⁴³ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijn opkomst etc.*, 1765, Vde boek, 3de deel, 744.

Uytstrooijing van zeker papiertje. Bericht genaamt door de Boekverkopers YNTEMA en TIEBOEL, wyf het Venster onder de meenigte geworpen tegens Jan Smit Mr Timmerman te Amsterdam den 10 September 1768

Afb. 7. „Uytstrooijing van zeker papiertje, Bericht genaamt door de Boekverkoopers Yntema en Tieboel, wijf het venster onder de meenigte geworpen tegens Jan Smit Mr Timmerman te Amsterdam den 10 September 1768”. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

wierd door my verrigt om de in de Bak zittende Aanschouwers des te gemakkelijker inzicht op de Loge te bezorgen”.

Aldus geschiedt; de loge wordt gebouwd en algemeen geprezen; men laat hem zelfs enige tijd na het vorstelijk bezoek staan om eenieder in de gelegenheid te stellen het prachtig gevaarte te komen zien. Hetzelfde jaar nog komt er een verslag van de feestelijkheden rond dit bezoek uit, geschreven door Jan Wagenaar en getiteld: „Verheugd AMSTERDAM ter gelegenheid van het Plegtig Bezoek Hunner Doorlugtige en Koningelyke Hoogheden WILLEM Prins van Oranje en Nassau, Erfstadhouder der Vereenigde Nederlanden enz. enz. en Zyne Gemaalinne FREDERICA SOPHIA WILHELMINA, Prinsesse van Pruissen. Op Maandag, den 30 May en eenige volgende dagen des jaars 1768. door JAN WAGENAAR, Historieschryver der gemelde stad. Te Amsterdam, by Yntema en Tieboel. MDCLXVIII”. Met een titelprent van R. Vinckeles. Van het boekwerk komt een meer en een minder kostbare

druk uit. Later verschijnt er van het kleine formaat nog een tweede oplage, doorschoten met prenten van S. Fokke en R. Vinckeles (ad viv. et sculp.) gedrukt bij de naamgenoot van Jan Smit, de drukker J. Smit (afb. 9). Jan Wagenaar komt op blz. 89 van zijn verslag ook aan de vorstelijke loge, die hij als volgt beschrijft: „Men had den avond geschikt, om Hunne Hoogheden, en den Heere Hertog in den Schouwburg te geleiden. De Prins had zig, hier toe, al vroeg, begeerig getoond, en eenige Toneelspelen verkooren te zien. En de Regenten hadden, zo veel de korte tyd toeliet, eene prachtige Schouwplaats vervaardigd, van waar Hunne Hoogheden het Tooneel, op de bekwaamste wyze, zouden konnen zien. De schouwplaats die de gewoonlyke staanplaats, en de doorgang van de bak beneden; en boven, de plaats der vyf middelste loges besloeg, bestondt uit eene groote Vorstelijke Tent, van boven, koepelsgewyze, gedekt; sierlyk verguld, en, in de openingen, van vooren behangen, met roode fluweelen gordynen, omzet met gouden kanten en franje. De vier vakken van binnen, tegen welken vier fraaije lusters hingen, waren met rood zyden damast bekleed. In de Tente, stonden twee zeer prachtige, en nog vier en twintig mindere Armstoelen, allen ook met rood zyden damast bekleed. Over de baluster, in 't midden, voor de plaats hunner Hoogheden hing een rood fluweelen kleed, met gouden kanten en franje omzet. De opgang of trap naar de Tent was, met groene baai, belegd. Dit prachtig gevaarte was gebouwd, door den Meester Timmerman Jan Smit, naar eene teekening door den Konstschilder Andries van der Groen, en, door hem, vervaardigd”. Deze laatste regel nu, gaf door de tweeledig uit te leggen zinsbouw, aanleiding tot een onvoorstelbare opschudding.

Jan Smit, verbolgen over het feit dat Wagenaar zijns inziens de decoratieschilder Andries van der Groen laat delen in de eer van het ontwerp van de loge, laat in Haarlemse couranten een advertentie plaatsen, waarin hij Wagenaar beticht van onnauwkeurigheid en de glorie voor zich alleen opeist. Naar aanleiding hiervan wordt op 10 september 1768 bij de uitgevers van Wagenaar's Verheugd Amsterdam, Yntema en Tieboel in de Kalverstraat, een „Bericht” „voor het gemeen” op straat geworpen, dat een vier pagina's tellend smaadschrift behelst ten aanzien van Jan Smit en ter verdediging van Wagenaar, een en ander gepaard gaand met een pseudo-rechtspraak met een „à la cacatou” gepronke rechter. Het lijkt de beste weg korthedshalve te

AFBEELDING van de Wooning der Boekverkoopers YNTEMA en TIEBOEL, zo als dezelve zich vertoonden op Zaterdag den 10. September 1768

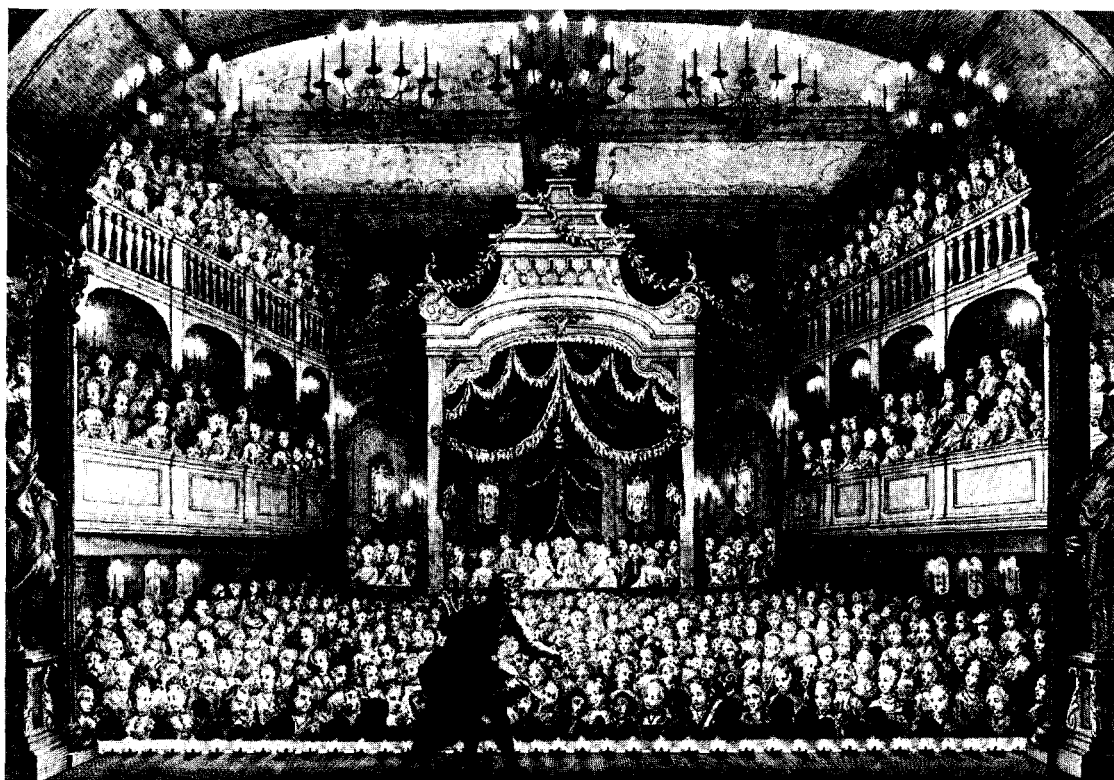
Afb. 8. „Afbeelding van de Wooning der Boekverkoopers Yntema en Tieboel, zo als dezelve zich vertoonden op Zaterdag den 10. September 1768”. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

verwijzen naar dit Bericht (Bijlage B) dat zowel woordelijk Wagenaar's zinsnede als de advertentie van Smit weergeeft. Van deze gebeurtenis in de Kalverstraat werden twee prenten gemaakt (afb. 7, 8), hetgeen getuigt van algemene belangstelling voor het „schandaal”. De verguisde Smit die zich nu eerst goed voor het hoofd gestoten zag en die mogelijk o.a. een prestige-verlies vreesde bij zijn Haarlemse clientèle (nieuw te bouwen Diaconiehuis) gaf in een 24 bladzijden tellend vlugschrift hierop weer een „Onderrigting” uit over de details van opdracht en uitvoering. Hij vertelt hierin o.a. dat hij door Mr. Jan Frederik Berewout, oudste regent van de schouwburg, destijds is benaderd over de te bouwen loge. Hij wijst op een later gesprek hierover in de schouwburg met de regenten Berewout, Guillot en Lijnslager⁴⁴ en vermeldt uitdrukkelijk, dat de regent Jacob Hartsinck⁴⁵ van wie Jan Wagenaar zijn inlichtingen heeft, hierbij niet aanwezig was „zynde te dien tyde in Den Hage”. Dat Smit zijn anonieme vijand goed

⁴⁴ Regenten van de schouwburg wegens het Burgerweeshuis.

kende blijkt uit de zinsnede, dat men zich niet zo maar behoeft te laten mishandelen „ten grieve van iemand die zich inbeeld dat hij, tot eenige rang per gratie gekomen zynde, onfeilbaar is, en uit dien hoofde waant regt te hebben, met zyn gepretendeerde minderen om te springen zo als hem goeddunkt”. Misschien komt men nog eens tot de naam van deze vijand en de achtergronden van diens aversie tegen Smit. Zij kunnen mogelijk van belang zijn voor de bouwgeschiedenis in die tijd. Om nu verder op het verhaal van Smit terug te komen, hij vertelt — zij het in wat breedvoeriger termen — dat hij, *nadat zijn tekening al goedgekeurd was*, samen met Andries van der Groen, min of meer losstaand hiervan, de platen van de Vaderlandsche Historiën heeft doorgekeken maar dat zij daarin niets vonden naar hun smaak. Enkele dagen hierna kwam Van der Groen bij Smit met vier schetsen voor een koninklijke loge (afb. 10) en zei „Zou het niet beter aldus zyn?”. Smit zegt dan in zijn „Onderrigting”: „Om regt uit te spreken, ik

⁴⁵ Regent van de schouwburg wegens het Oude Mannen- en Vrouwenhuis.

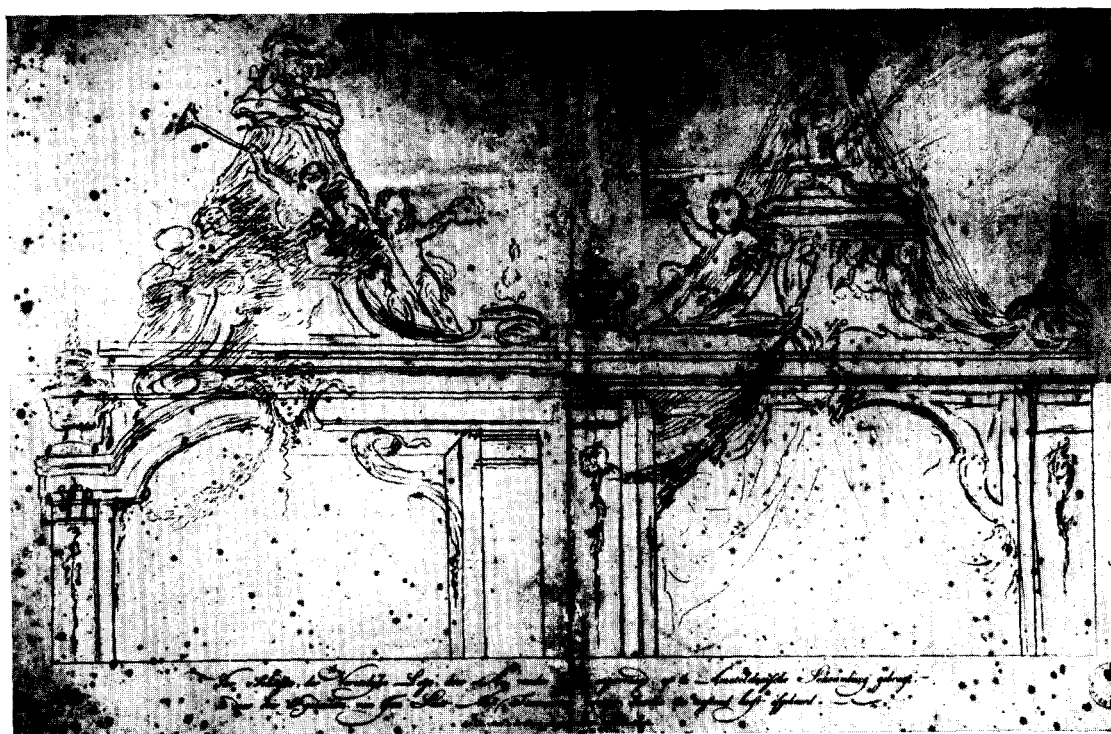
„Geefting der Vorstelijke Loge, opgericht in den Amsteldamschen Schouwburg, ter gelegenheid dat „Hunne Doorl: en Koningkl: Hoogheden den zelve voor de eerste maal bezigtigden. Den Eersten Juny, 1768”

Afb. 9. „Afbeelding der Vorstelijke Loge, opgericht in den Amsteldamschen Schouwburg, ter gelegenheid dat „Hunne Doorl: en Koningkl: Hoogheden den zelve voor de eerste maal bezigtigden. Den Eersten Juny, 1768””. Gravure gesigneerd: S. Fokke ad viv. del et fecit — J. Smit excudit. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

vond'er geen raar aan. Beide schetsen waaren, gelyk men uit de afdruksels zal kunnen zien, met één vak verbeeld, over de volle breedte zonder schuine hoeken; breede pylasters bezyden, en het kleed van boven afhangende. Van der Groen, die zekerlyck zyn best had gedaan, dacht'er, zo 't my toescheen, vry gunstiger over dan ik, Waar op ik, het Ornament en de schets beziende, zeide: wy hebben overal reeds zo veele Bazuinblazertjes of Faamtjes, en nakende Kindertjes gezien, dat ik hier van liefst niets wilde gebruiken; doch vind Gy Uw ontwerp zo mooi, welaan! vertoon het de Heeren Regenten; keuren die het goed, ik zal het zo namaaken, en anders moet het blijven, gelyk ik eerst geordonneerd heb. Het bleef erby; er kwam geen verandering, en ik boude naar myne ontworpen teekening, waarvan ik terstond

zal spreken, voort, en Van der Groen heeft het zo geschilderd. Daar is echter een klein gesprek tusschen gemelden Schildersbaas en my voorgelassen over het Schilderen, niet over den bouw; hier en daar viel de grond, waar de Festoenen moesten geplaatst worden, wel iets ruimer dan ik had gedacht, en daarom zei ik tot hem, die hoeken zyn wat groot, gy moest daar een Festoen naar schilderen; hij antwoorden my, ik zal 'er eens over denken; doch wat hy 'er over gedacht heeft, weet ik niet; maar ik weet wel dat hy de Festoenen heeft geschilderd”.

Voor- en tegenstanders van Wagenaar en Smit grepen nu naar de pen om zich met allerlei uitzettingen in het strijdgewoel te mengen. De enige wiens woord de oplossing had kunnen geven en die niets van zich liet horen was de

Afb. 10. „Vier Schetsen, der Vorstelijke Loge, door A. van der Groen, ongevraagd op de Amsteldamsche Schouwburg gebragt, en daar over de gedachten van Jan Smit Mr. Timmerman verzogt, dewelke terstond heeft afgekeurd. Door A. Smit in het Koper gebragt”. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

bewuste Andries van der Groen⁴⁶. In een exemplaar van 't Verheugd Amsterdam in het Gemeente-Archief is de gehele reeks van deze geschriften (12 stuks!) achterin bijgebonden, een weliswaar soms vermakelijke, maar moeilijk te doorworstelen lectuur vormend. Het proza in briefvorm van een ex-confrater van Jan Smit, die onder de schuilnaam Cornelis Schrobsaag een hartig stukje kritiek op hem weggeeft, dat nog gevolgd wordt door spotverzen van zekere Jacob Schaaf, Pieter Beitel en Jan Boor, eveneens vroegere makkers van Smit, is hiervan wel het meest amusant (bijl. B). Wie onder deze namen schuilgaan is niet te achterhalen. „Schrobsaag” blijkt op dat tijdstip echter baas te zijn in Den Haag. Uit zijn brief kwamen — zij het summier — enkele personalia van Jan Smit tevoorschijn waarvan in dit artikel — meer dan 200 jaar later — dankbaar gebruik werd gemaakt. Men leest hier o.a. uit dat de knechts van de grote aanne-mer Jan van der Streng (waarvan Jan Smit er een was) blijikbaar door het gehele land werk-

zaam waren, hetgeen mogelijk ook later het geval was met het grote aantal knechts van de firma Smit & Janse, die wij vonden in het inschrijfboek van 1803–1811⁴⁷.

Ter illustratie van de werkgelegenheid in die tijd een citaat van Schrobsaag die schrijft over de tijd na de dood van Jan van der Streng (1762): „door onze bekomene lof (kon men) geen Baaze krijgen, ieder moest immers een goed heenkomen zoeken; maar weinigen volgden ons Heeren spoor!” De bouw van de Delftse Poort te Rotterdam (1768) wordt aangehaald evenals de in 1767 gebouwde korenbeurs op het Rokin en de eerste-steenlegging hiervan. Men kan er uit leren dat voordien „voor de stad werken” als een gemakkelijk baantje werd beschouwd maar dat daar een kentering in is gekomen, die men misschien in verband zou kunnen brengen met het op een eerdere bladzijde genoemde ambt van stadsfabriek, waarover hij zegt: „want die Heer is van Jongs af onderweezen in de Bouwkunde, Vestingwerken, volgens de Regelen en Reken-

⁴⁶ Zie Bijlage C: Personalia Andries van der Groen.

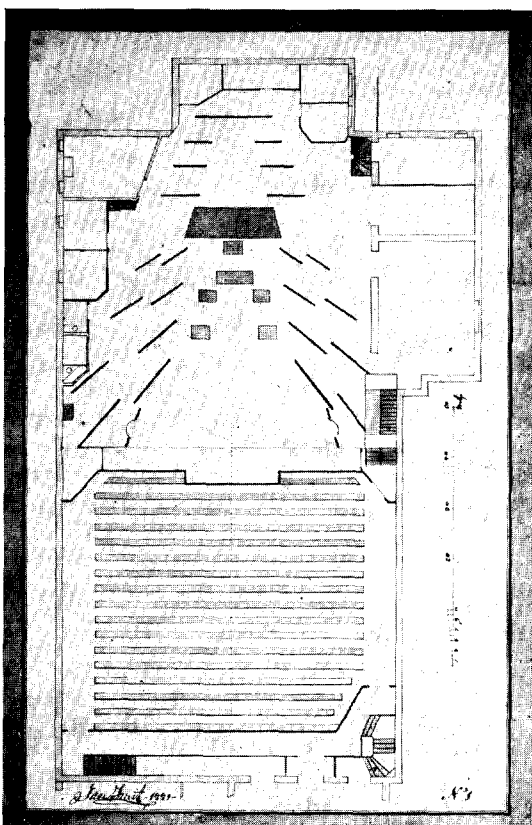
⁴⁷ Zie noot 38.

Kunde Etc.”⁴⁸. Schrobsaag’s brief leidde ook naar het Diaconie-Mannen en Vrouwenhuis te Haarlem (Koudenhorn-kazerne, thans politiebureau) waarvan Jan Smit de architect blijkt. De „bruiloft in het Klooster” uit dit smaadschrift is nu geen raadsel meer. Wat echter „Beusems, Feile en Biksteen die op Tafel te koop gezet wierd” precies zijn is niet helemaal duidelijk. Gekochte biksteen komt herhaalde malen voor in de kasboeken van het R.K. Jongensweeshuis waarin men ook posten vindt voor „schotels en feijlen voor de bakkerij” zodat men bij dit laatste misschien aan vormen zou moeten denken.

Het laatste van deze geschriften (bijlage A) is een op rijm gestelde, satyrische verdediging van Jan Smit in de vorm van een aanplakbiljet. De schrijver roept hierin op, alle aanvallen nu toch te staken, omdat er immers niets bewezen wordt en omdat Smit er nooit mee zal ophouden iedere aantijging, hoe klein ook, in geschrift te

weerleggen. „En wat had men dan niet te schromen!” In deze verdediging wordt de suggestie gedaan als zou Smit voor zijn vorstelijke loge mogelijk gebruik hebben gemaakt van een bestaand ontwerp van een te Neurenberg uitgegeven prentwerk over bouwkunde en ornamenten. Een dergelijk prentwerk is hier zeker niet algemeen bekend⁴⁹.

Men laat Jan Smit niet met rust. In 1770 is er een grote verbouwing aan de schouwborg waarbij in plaats van twee, drie galerijen worden aangebracht en waarvan de plannen door Jan Smit werden vervaardigd onder supervisie van de stadsarchitect Cornelis Rauws. Een grote rol hierbij speelden de in- en uitgangen. Omstreeks die tijd moet men overwogen hebben een extra uitgang naar de Runstraat te maken. Deze kwam niet tot stand maar men volstond met een achteruitgang naar de Prinsengracht. Deze vernieuwing was echter geen succes, hetgeen blijkt uit een op 18 september van dat jaar verschenen vlugschrift getiteld „Brief van een Rotterdamsch Poëtje, aan alle Vaderlandsche Dichters, Dichteressen, Acteurs en Actrices en verdere Beminnars en Voorstanders van het Amsteldamsche Schouwborg, By gelegenheid dat dezelve zeer prachtig verbouwd is, benevens eenige aantekeninge tot noch grootere verbeeteringen”⁵⁰. Hierin wordt onder de schuilnaam Jacob Toneel-Liefhebber o.a. kritiek geleverd op deze verbouwing.

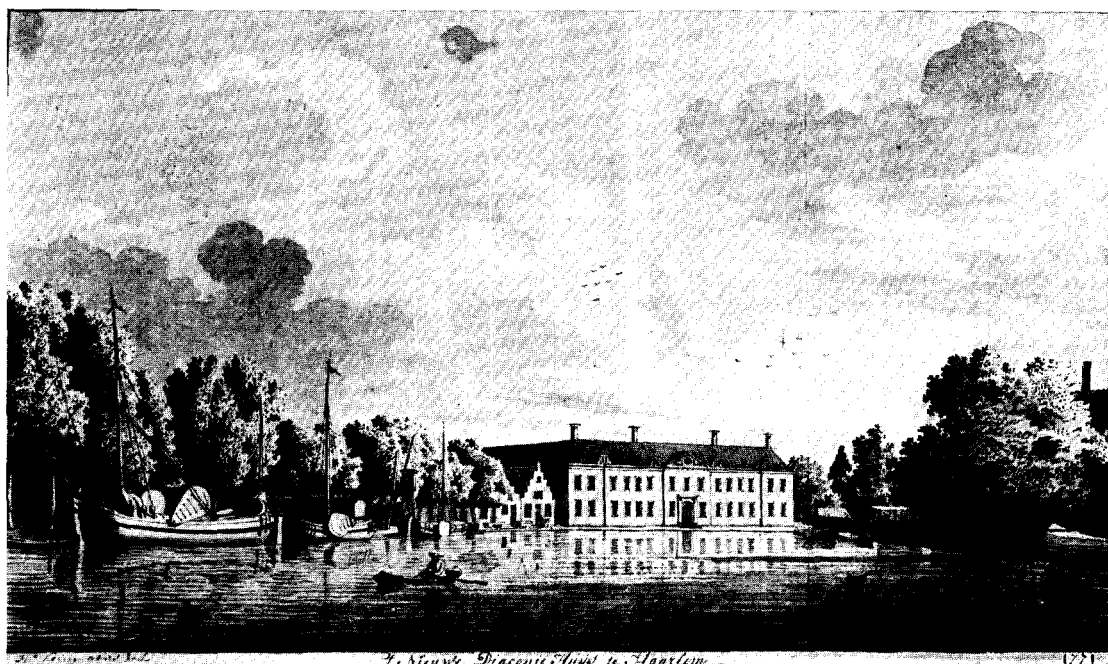

Afb. 11. Gekleurde plattegrondtekening door Jan Smit van de verbouwing van de schouwborg, 1771. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

⁴⁸ In 1768 is C. Rauws stadsfabriek van Amsterdam. In Den Haag is op dat tijdstip het ambt vacant; tot 1765 was daar opper-fabriek Mr. Pieter Jan Geselle en in Rotterdam is Ary van Aken stadsbouwmeester; de stadstimmerbaas is dan Aart Cool. Voor de Delftse Poort maakte echter Pieter de Swart de tekeningen (\pm 1762). In 1768 werd opnieuw begonnen o.l.v. de ingenieur A. Hattinga vanwege de slechte staat van de funderingen.

⁴⁹ In P. Decker (*Fürstliche Baumeister etc.* Uitg. Augsburg 1711–1716), die geboortig was uit Neurenberg, is een dergelijk ontwerp niet te vinden. Bij navraag deelde de Stadsbibliotheek te Neurenberg mee dat daar in 1759 een duitse vertaling is uitgekomen van Sebastian le Clerc' ordenboek (uitg. Chr. Weigel, Kunsthändler). Vermoedelijk doelt de schrijver van het laatste rijm op dit werk, dat eerst in 1781 te Amsterdam in de nederlandse vertaling van P. E. Duyvené uit kwam onder de titel „Verhandeling over de bouwkunde met de nodige aanmerkingen etc.” en dat werd opgedragen aan Joachim Rendorp. In elk geval is er tussen Smit's schepping en dit boek geen rechtstreeks verband aan te wijzen.

⁵⁰ Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Afb. 12. Het Diaconiehuis aan de Nieuwe Gracht in Haarlem in 1771, grijs gewassen penseeltekening in O.I.-inkt door H. Keun. (Foto Gemeente-archief Haarlem).

Ook hier proeft men weer een zekere brood-nijd („er zal voor de Timmer- en Metzelbaazen wel een goede winter Proviand op overschieten dewijl ieder en met reden zijn Ambagt moet voorstaen”). Er schijnt nogal wat kritiek geweest te zijn op deze inderdaad zeer dure⁵¹ verbouwingen onder Smit. De entree-prijzen werden — aldus Jacob Toneel-Liefhebber — in verband met deze veranderingen met 1/3 verhoogd.

Reeds in 1771 oordeelde men weer verbouwingen nodig. De bovenste galerij werd weer weggenomen en het plafond van de zaal omlaag gebracht. De plannen hiertoe maakte Smit⁵² (afb. 11). Zoals bekend ging de schouwburg in 1772 in vlammen op. Bij deze verschrikkelijke brand, die 17 mensenlevens kostte, kwam ook de stadsarchitect C. Rauws om het leven.

Van na de brand is er een ongedateerde concept?-brief van Regenten van het Burgerweeshuis

aan Burgemeesters van Amsterdam, in verband met een declaratie van Jan Smit betreffende gemaakt bestek en tekeningen tot de verbouwing en voor geleverd — voor een groot deel verbrand — materiaal daartoe⁵³.

De nauwe samenwerking met de Amsterdamse stadsarchitecten die Rauws opvolgden alsmede de opdrachten van buiten de stad zullen Jan Smit meer eerherstel hebben gegeven dan zijn schriftelijke „onderrichtingen”, die men natuurlijk wel moet zien als behorende bij zijn tijd. Men zal echter niet kunnen voorbijzien aan een zekere benepenheid in zijn karakter. Een gemakkelijk mens zal hij niet geweest zijn!

Diaconiehuis Haarlem

In 1768 komt men Jan Smit ook tegen bij de bouw van het nieuwe diaconiehuis te Haarlem⁵⁴ (afb. 12), dat in 1810 als kazerne werd inge-

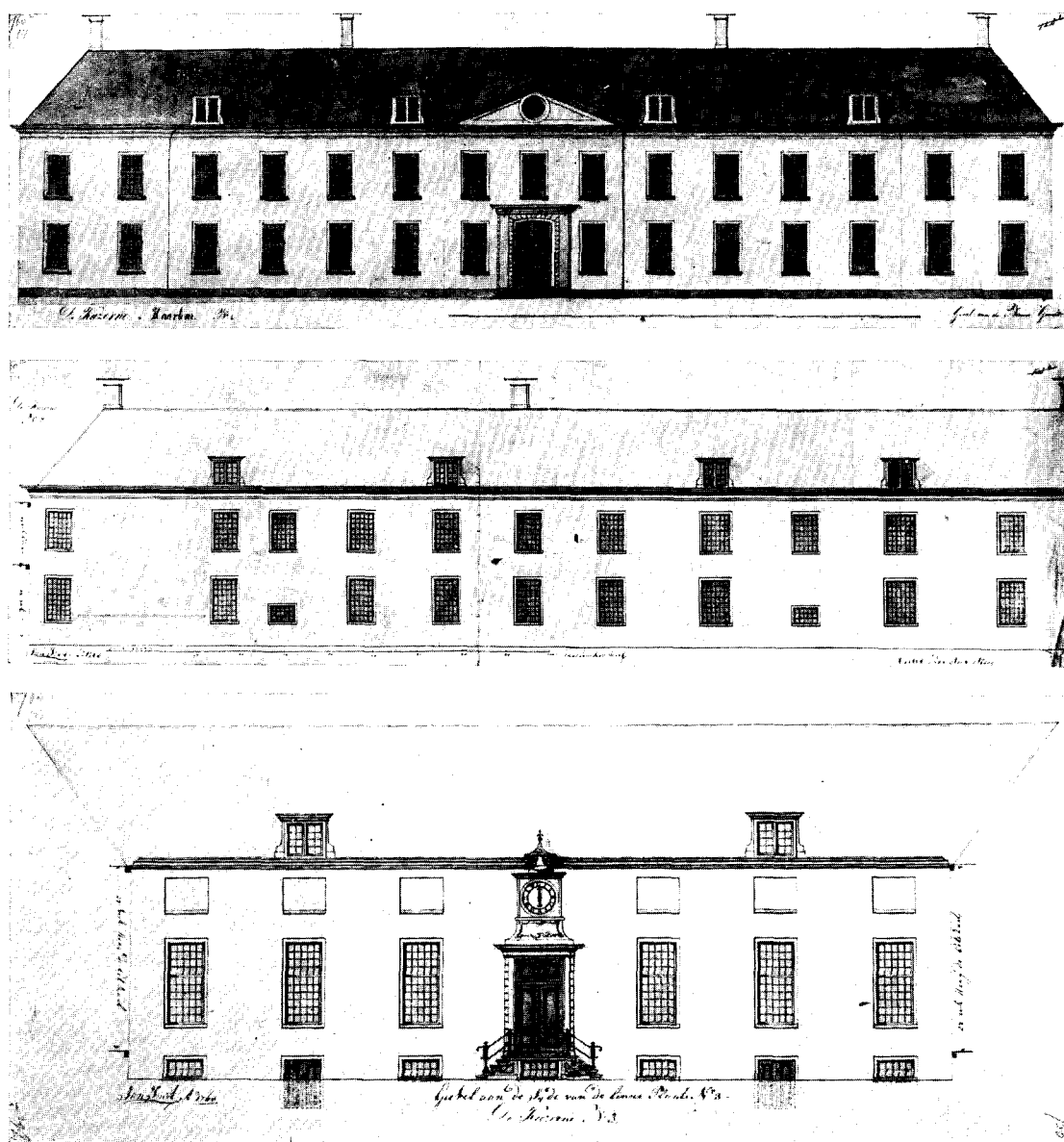
(zie ook Bijlage C) die tevens het werk aannam, het Luthers Diaconiehuis te Amsterdam. Hij zag zijn ontwerp echter niet gereed omdat hij in december 1769 overleed. Zie J. M. Fuchs, *Evangelisch Lutherse Bejaardenzorg; Verzorgen en Verplegen. Luthers Diaconiehuis, Nieuwe Keizersgracht 120, Amsterdam. 1772-1967.*

⁵¹ Zie ook blz. 131.

⁵² Van de 34 tekeningen in het archief van de stadsarchitect (G.A. Amsterdam) zijn er 8 van de hand van Smit (zie afb. 11).

⁵³ G.A. Amsterdam, A.B.W. inv. no. 452.

⁵⁴ Ongeveer te zelfder tijd ontwierp Coenraad Hoeneker, meester-metselaar en makelaar te Amsterdam

Afb. 13. Drie geveltekeningen van het Diaconiehuis in Haarlem door Jan Smit, b. en c. gesigeneerd: Jan Smit A° 1768. a. Vooraanzicht, „Gevel aan de Nieuwe Gracht”, mogelijk nog in de ongewijzigde vorm; b. tekening „Gevel in de Sak Steeg”; c. tekening „Gevel aan de Sijde van de Binneplaats”. De vermelding „Kazerne No 1/2/3” is later toegevoegd. (Foto Gemeente-archief Haarlem).

richt en in 1970 verbouwd tot hoofdbureau van Politie.

Smit had de leiding van het werk in 1768 en wordt enkele malen de architect genoemd⁵⁵. Het is echter niet mogelijk om aan de hand van de

gevonden gegevens een exact beeld van zijn werkzaamheden te krijgen. Van de in het Gemeente-archief te Haarlem bewaarde ontwerptekeningen⁵⁶ van het gebouw zijn er enkele door

⁵⁵ Zie Bijlage D.

⁵⁶ Gemeente-archief Haarlem inv. nr. 760 en 438-441.

Jan Smit gesigneerd (afb. 13). Het zijn de tekeningen van het gebouw zoals het werd uitgevoerd. Van de plattegronden van het uitgevoerde werk bestaat nog een tweede stel tekeningen dat de handtekening toont van H. Huskus, die ook bij de bouw betrokken was en wel werd aangeduid als „Fabrijcq”⁵⁷. Hierdoor is het niet mogelijk vast te stellen van wiens hand het definitieve ontwerp is. De talrijke voorstudies die bewaard bleven en die duidelijk van een hand zijn, dragen geen van alle de naam van hun ontwerper. Mogelijk is dit Jan Smit geweest die eveneens de beide „Memory's” van „Een opstel plan tot het Formeere van een nieuw diacony Huys op de Ossemarkt” zou kunnen geschreven hebben. De opmetingstekeningen van het terrein waarop het Diaconiehuis werd gebouwd vermelden dat de metingen in 1767 werden verricht door zekere Cardoes en Donselaar⁵⁸ wier namen verder nergens voorkomen.

Omdat het mogelijk is hier een blik te werpen achter de schermen ten aanzien van het aantrekken van ambachtslieden van binnen en buiten de stad bij een dergelijk groot werk, is het misschien dienstig wat nader op de totstandkoming van dit gebouw in te gaan.

Over het nieuwe Diaconiehuis zijn „veelvuldige besognes” gehouden in de Vroedschap⁵⁹. De plaats wordt eind april 1767 vastgesteld, n.l. de gewezen Ossenmarkt. Een rapport van Burgemeesters aan de vroedschap van 27 mei 1768 betreft de tekeningen, plans en het beheien van de grond alsmede het „admitteren van buytenbazen”.

Wat dit laatste betreft besluit de vroedschap dat het „het menagienste” is, de bouw te doen aanbesteden maar „dat het wel zeer bedenckelijk was of er wel eenige Baesen binnen deeze Stad zouden gevonden werden, die een Werk van soo groote Uytgestrektheyd tgeen Zeekerlyk meer

dan twee Tonnen Gouds zal Importeren, souden geneegen zijn te ondernemen. En die in Staet zouden zijn hetSelve binnen soo korten tijt als nodig is te kunnen opmaken. Dat ook het aanbesteden van de diverse Soorten van Materialen en 't diverse Soort van Werk, yeder apart, volgens het advys van Luyden, deskundig om diverse Reedenen zeer nadeelig voorkomt. En buyten Heyen op zijn best in twee partijen als Een aan Timmerman, En Een aen Metselaer, zoude behooren te geschieden”. Voorgesteld wordt een publieke aanbesteding, waarop iedereen, zowel van binnen als van buiten de stad, kan inschrijven. Voorts „Dat omme Eysen alle Reedenen van klagten aen de Baesen binnen dese Stad te beneemen, hoezeer Deselve het Voors. Werk goedkoop zouden kunnen aannemen dan eenige Baesen buyten de Stad, aen deselve zouden kunnen gegeeven werden dat faveur, dat haer het Regt van Preferentie booven de Buytenbaesen werde toegezegd en vergunt, ofschoon zij de minst Inschrijvenden niet mogten zijn, soo wanneer haer Inschrijven geen vijf Per Cent meerder dan de minste Inschrijvende Buytenbaes mogte Rendeeren, hetgeen op de geheele Massa van het Werk een Importante Stuyver zoude Rendeeren ten Voordeele van de Binnenbaezen”.

Men adviseert de plans en tekeningen te aprobeeren (goed te keuren), de grond te doen beheien en het overige werk publiek aan te besteden in twee partijen, n.l. Timmer- en Metselwerk, en alle andere werken mitsgaders al het materiaal daartoe volgens daartoe te maken bestekken en het te gunnen aan de laagste inschrijver, binnen- of buitenbaas „met Dispensatie van alle Keuren dezer Stad” en met de bepaling dat, ingeval bazen van binnen de stad hoger mochten hebben ingeschreven dan de minst inschrijvende buitenbaas, „Selfs tot Vijf per Cent meer, dog niet Hooger”, deze dan toch preferentie boven

⁵⁷ Hendrik Huskus Junior wordt hier steeds aangeduid als „Fabrijcq”. Hij ontvangt namelijk „op 22 augustus 1769 voor arbijdsloon aan't lossen van 't aanbesteede timmerhout f. 17.17.— op 1 febr. 1771 voor geleverde Materialen uyt het Stads Magazyn f. 58.19.8 op 12 juli 1771 voor arbijdsloon aan het Stads Metzelvolk in May 1771 f. 31.3.— op 10 april 1771 voor Materialen uyt het stadsmagazyn in 1771 f. 2069.5.— in 1772 „ 26.8.— f. 2095.13.— en op f. 2069.5.— en op 22 maart 1771 voor verschot van 't schoonmaken met de materialen van de Banken in de Nieuwe en Sint Jans Kerken en uybranden der ovens in 't Nieuw

Diaconiehuys f. 120.18.—”

Officieel heeft Haarlem na 1748 geen stadsfabriek meer; het ambt van zowel opper- als van onderfabriek werd in dat jaar vernietigd. Het eerste werd toegevoegd aan het College van Burgemeesters, het tweede kwam aan de Thesaurie van de stad. In 1754 worden dan Commissarissen over de stadswerken aangesteld. Ook in Amsterdam werden omstreeks die tijd diverse stadsfuncties gemortificeerd; na overlijden of vrijwillig heengaan werden geen opvolgers meer aangesteld. Het ambt van Huskus was waarschijnlijk te vergelijken met dat van „onderfabriek” of „penningmeester”, een meer toeziende en administratieve dan technische functie dus.

⁵⁸ Zie noot 56.

⁵⁹ Gemeente-archief Haarlem, Vroedschapsbesluiten.

Afb. 14. Het Diaconie-weeshuis aan de Torenstraat no 2 te Velsen. (Foto Monumentenzorg, 1959).

de buitenbaas zal hebben voor de som waarvoor hij heeft ingeschreven”⁶⁰.

De Rekeningen van de Thesauriers, 1768–1772 betreffende het nieuwe diaconiehuis geven⁶¹ alle kosten over het gehele bouw- en inrichtingsproces. Jan Smit krijgt op 19 december 1768 „voor geleverd hout, verschoten vragt en arbijslonen f. 9969.11.—” alsmede „voor gedaane diensten, 't maaken van bestekken, teekeningen, uytrekenen etc. f. 2400.—.—”. Zijn naam komt verder niet meer in de posten voor.

Op 12 december 1769 wordt er een commissie ingesteld „tot 't Examineren in hoeverre aan de Bestekken in den opbouw” is voldaan. Van Jan Smit zijn namelijk klachten binnengekomen over bazen, en wel in het bijzonder over die het timmerwerk hadden aangenomen; zij zouden het werk niet volgens het bestek uitgevoerd hebben. De bazen daarentegen beklagden zich erover dat Jan Smit allerlei werken buiten het bestek van hen eiste „tot hunne merkelijke schade”. Men stelde nu een neutrale commissie in om de

⁶⁰ Zie noot 59.

⁶¹ Gemeente-archief Haarlem, Thesauriersrekeningen 1768–1772, fol. 61–68.

klachten van beide zijden te onderzoeken. Benoemd werden hiertoe: Hendrik Huskus Junior, Fabryk dezer Stad (aldus zijn handtekening)⁶², de timmerbazen David de Haan en Nicolaas Tijs-terman, die zelf ook had ingeschreven, en de metselaarsbazen F. van der Zee, Adr. Speek en Hendrik Polman. Het Gemeente-archief te Haarlem bewaart hun rapportage; over elk aanbesteed werk een apart „Berigt”. Het voert te ver hierop nog nader in te gaan.

Overige tot nu toe bekende werken en werkzaamheden

Dat Jan Smit in de contreien van Amsterdam en Haarlem gezien werd als gezaghebbend, bewijst zijn gevraagde inmenging bij de bouw van het Diaconie-weeshuis te Velsen in 1767 (afb. 14). Het oude huis van de Diaconie zou worden afgebroken en over de nieuwbouwprojecten van twee timmerlieden, Barend Kromhout en Jacob Gaykema bestond verschil van mening. Besloten werd dat de tekeningen en bestekken zouden worden voorgelegd aan een neutraal persoon, zijnde Jan Smit, architect en rooimeester te Amsterdam, teneinde deze te laten beslissen „welke

⁶² Zie noot 57.

⁶³ Om tot de definitieve vaststelling van het bouwplan te komen is Gaykema bij Smit in Amsterdam geweest. Barent Kromhout werd verzocht om van het goedgekeurde bestek meerdere exemplaren over te schrijven. Deze weigerde echter omdat het hem tegenstond dat de aanbesteding niet openbaar had plaats gevonden. De kerkeraad legde die opmerking naast zich neer en gunde in de vergadering van 21 juni het gehele werk aan Jac. Gaykema. Deze gang van zaken stond Gaykema blijkbaar niet helemaal aan; misschien voelde hij zich als lid van de kerkeraad bevoordeeld of hij was een bijdehand zakenman, in ieder geval werd in de kerkeradsvergadering van 3 augustus 1767 zijn volgende verklaring voorgelezen en goedgekeurd: „Alsoo de Heer Jan Smidt als wij hem over de verandering van het werck spraake, oordeelde, als dat de kerkenraet van Velse het werck niet moeste bij de minst schrijvende besteedde, alshebbende dan geen goet werck te wagte. Soo doe ik aan de Heerre Kerkenraet, dewijl het een godtshuijs is, eeddelmoedig presenteere om het geheele werck te besorge en op allis opsigt te houde, al de meeterjaale (materialen) te koope en te betaale en met quitansis te toone en ook als de arbijs loone sonder eenige voordeel daar van te geniete als alleen de penninge van mijn timmermans knegs, sullende het verdere alles besorge en koope als of het myn aange-noome werk waare sonder winst en sal dan, bij het overleevere van het werck en reekennige en quitansis, allis wel naa genoeg sal bevonde worde, mijn gevege worde en duseur van f. 300 voor myn besorge, opsigt, houdkoope en verschot van mijn gelt enz. en bij al-

der projecte en tekening hem dunkt de bequaamste en beste te zijn in orde van de bouwkunde”. Op 19 juni van dat jaar zette Jan Smit na onderzoek van de bouwplannen en na een inspectie ter plaatse zijn handtekening onder het ontwerp van Jacob Gaykema, waarin hij wat kleine veranderingen had aangebracht⁶³. Ongeveer te zelfder tijd of iets later zal hij zijn aangezocht tot het maken van de plans en bestekken voor het Diaconiehuis te Haarlem.

Omstreeks 1771 neemt Jan Smit samen met Andries Westerhuys — die een jaar na Smit zijn meesterproef aflegde en die in 1780 ook vermeld staat op de lijst van overlieden van het houtzaagmolenaarsgilde — de bouw aan van de nieuwe kerk van Ouderkerk aan de Amstel voor f. 42 800.—, waarschijnlijk naar de plannen van de stadsarchitect C. Rauws, mogelijk ook van diens opvolger J. E. Witte⁶⁴. Amsterdam bemoeide zich met de bouw van deze kerk omdat Ouderkerk behoorde tot de heerlijkheden in het bezit van de stad. In dat zelfde jaar komt men hem tegen als de bouwer van huizen op het Gasthuishof⁶⁵. In het Archief van de Gasthuizen vindt men een rapport van 12 februari 1766 van

dien de heere kerkenraad bij meerderhijt van stemme oordeelde van mijn niet welgedaan te zijn en de f. 300 niet hebbende verdient, soo schenck ik de f. 300 aan den arme van de diejakoni en blijve ik ondergeschree- we altijt geneege als begeert wort, onder ede te ver- klaare mijns wetens geen winst getrockte te hebbe als van de dagh loone van mijn timmermans knegs”.

Bovenstaande tekst werd aangehaald uit *Een kerk en een handvol huizen; Grepen uit de geschiedenis van het dorp Velsen* [samengesteld door Haije Gemser en Sien Schaafsma] 1975.

⁶⁴ Zie M. D. Ozinga, *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland*, 1929, 133. Het Gemeente-archief te Amsterdam bezit een gravure van de kerk met de tekst: Afbeelding van de Nieuwe Geboude Kerk te Ouderkerk aan den Amstel, ingehuldigd den 13 Augustus 1775. J. E. Witte inv.-C. Philips Jacobsz. f. - B. Mourik excudit. Ook zijn er een aantal bouwtekeningen van deze kerk aanwezig, waarvan twee met de naam J. E. Witte en een opstandtekening van de oude kerk.

⁶⁵ Zie I. H. van Eeghen, „Gasthuishofje 14 en de uitvinder Nelissen”, *Maandblad Amstelodamum*, 57 (1970), 74: „De nummers 12–15 waren in 1771 geheel nieuw opgetrokken door de timmerman Jan Smit en de metselaar Pieter Suyderhoff en nog vindt men in het archief van de Regenten der Gasthuizen de bestekken en afrekeningen” (Van Pieter Suyderhoff heeft het Kon. Oudh. Genootschap een twaalfstal tekeningen in bezit (1769–1778), in bruikleen bij de Mij tot bevordering van de Bouwkunst, voorstellende geveltraveeën, schoorstenen en zaalwanden (aldus *Jaarverslag K.O.G.* 1938–39, 25).

Afb. 15. Het Willige Rasphuis aan de Prins Hendrikkade te Amsterdam. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

Coenraad Hoeneker en Jan Smit betreffende de noodzakelijke vernieuwingen en herstellingen aan het Sint Pietersgasthuis en de kerk daarvan⁶⁶. Dit rapport gaat o.a. langs de Thesaurier Ordinaris (Calkoen) en de Directeuren van Stadswerken Meybaum en Rauws. Hierna volgen op 15 april 1767 het bestek en de condities betreffende deze herstellingen en op 29 juni 1767 verklaart C. Rauws dat Jan Smit aan zijn verplichtingen heeft voldaan en dat overgegaan kan worden tot betaling. Over de eerste termijn ontvangt hij dan fl. 11 466,13; over de tweede fl. 8816,13 en over de laatste termijn fl. 2980,—. In 1793 werkt Jan Smit nog steeds voor het Sint-Pietersgasthuis. Hij breekt dan het oude gebouw

dat van achteren tegen de Doelen staat af en maakt een nieuwe kamer tot gebruik van de „Antonemie” en een nieuwe schutting bij de wal. Er is ook een bestek aanwezig tot het bouwen van een „roey- of kraamkamer” op het bleekveld achter het vrouwenziekenhuis, aangenomen door Jan Smit timmerman en F. de Valk metselaar, voor de somma van fl. 3890,—.

Ook aan het Pesthuis werkte Smit, o.a. aan twee nieuwe regenbakken, nu samen met de metselaar Pieter Suyderhoff, waarvoor hij op 16 oktober 1770 fl. 1857,— krijgt uitbetaald.

In 1772/73 wordt gewerkt aan de negen huizen op de Kloveniersburgwal, bezit van het St.-Pietersgasthuis. In het Archief van de Gasthui-

⁶⁶ Ook als timmerman voor de gasthuizen te Amsterdam trad Jan Smit blijkbaar in het spoor van zijn leermeester Jan van der Streng. In het archief van het Sint-Pietersgasthuis vindt men althans tot oktober 1757 contracten en bestekken over verbouwingen (o.a. in januari 1754 voor een nieuw fundament en in datzelfde jaar voor een nieuwe kook-keuken, eetkamer, kelder en voor nieuwe gebouwen voor de doctor, chi-

urgijns, apotheek en voor een spijs- en een stookhok; in 1757 voor een nieuw gebouw voor de bakkerij en een binnenvaderskamer) voor het timmerwerk getekend door Jan van der Streng, voor het metselwerk door Coenraad Hoeneker. Jan van der Streng stierf in 1762. In 1770 bouwde Jan Smit vier gelijke huizen aan het Gasthuishof.

Afb. 16. Kweekschool voor de Zeevaart aan de Prins Hendrikkade te Amsterdam. (Foto Hist. Top. Atlas Amsterdam).

zen ⁶⁷ vindt men drie kwitanties, getekend Jan Smit, een van fl. 3836,— (2 juli 1772) ter voldoening volgens de inhoud van het bestek van timmerwerk aan het huis no. 8; een van 9 september 1773 ad fl. 2305,— wegens inhoud van 't bestek voor het aangenomen timmerwerk aan de nieuwe wallen voor de huizen op de Steedegracht. In 1788 (4 juni) ontvangt hij fl. 250,— zijnde het restant voor het aangenomen werk aan de huizen op de Kloveniersburgwal.

In 1779 vindt men Jan Smit samen met de metselaar Cornelis Twisk (meester-metselaar van het Burgerweeshuis), ook een van de grote „bazen” in die tijd, werkend aan de Westerkerk, o.a. aan de kosterij. Zo ook in de jaren 1786, 1787, 1789 en 1801, resp. aan een loods en het

herstel van de muur onder de schoorsteen. Smit levert hiertoe het hout o.a. voor de steigers ⁶⁸.

In de periode 1783 en 1787 komt men Jan Smit tegen als leverancier van timmermaterialen aan het nieuwe R.K. Meisjesweeshuis (Maagdenhuis) waarvan Abraham van der Hart de ontwerper is. Naast de namen van andere houtleveranciers ⁶⁹ komt ook de naam van Jan Smit in het kasboek voor ⁷⁰ en wel op 15 december 1784 voor geleverde planken (fl. 3991,5); op 3 februari 1787 voor geleverde houtwaren (fl. 1748,—) en op 16 februari 1788 nog eens voor een bedrag van fl. 1394,16. Omstreeks dezelfde tijd neemt Jan Smit met Fyko de Valk het timmer- en metselwerk aan tot verbouwing van het Willige Rasphuis (afb. 15) (voordien pak-

⁶⁷ G.A. Amsterdam, Archief Gasthuizen, inv. no. 1435.

⁶⁸ Zie rapport mej. B. Bijtelaar betr. de Westerkerk d.d. 7 mei 1963; Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

⁶⁹ Hij schrijft in 1783 in op de aanbesteding voor de schuifkozijnen in het Maagdenhuis. Er zijn dan 6

inschrijvers: Maurits Dreyer en Bondix, Cornelis Otter, P. Polderman en van de timmerman H. Braakman en de bedragen lopen uiteen van f 4200,— tot f 7300,—. Smit is met f 4600,— op een na de laagste en het werk wordt gegund aan Braakman voor f 4200,—.

⁷⁰ G.A. Amsterdam, Archief Maagdenhuis, PA 488, inv. no. 270.

huis „De Pool”) aan de Prins Hendrikkade tot een Kweekschool voor de Zeevaart (afb. 16) naar ontwerp en bestek van Abraham van der Hart, waarvan op 25 april 1785 de eerste steen voor de voorgevel werd gelegd ⁷¹.

In 1791 neemt Smit samen met H. H. Helmers & Zoon, die ook in het makelaarsregister voorkomen, de bouw aan van de nieuwe kerk voor de Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente aan de Kloveniersburgwal. In dat jaar voerde de stadsarchitect Abraham van der Hart namens de stad onderhandelingen met deze Gemeente over de stichting van een eigen kerkgebouw. In verband met de door het stadsbestuur gestelde voorwaarden achtte men het de eenvoudigste weg, de stadsarchitect te vragen zich zelf met de bouw te belasten. Deze kon echter wegens drukke werkzaamheden niet op dit verzoek ingaan; in nader overleg echter werd een oplossing gevonden: wanneer de Gemeente de tekeningen en bestekken zou laten vervaardigen door de timmer- en metselbazen Smit en Helmers, zou Van der

Hart niet ongenegen zijn hen met raad en daad bij te staan. Smit en ook Helmers behoren tot de bazen op wie voor grote werken een beroep kon worden gedaan en die daarbij in sommige gevallen ook zelf ontwerpen leverden. Van der Hart maakte meermalen gebruik van hun diensten ⁷².

Jan Smit maakte de tekeningen voor de opbouw van deze kerk (sedert 1950 gebouw van de Nederlandsche Bank). Van der Hart bracht correcties aan in de schets voor de gevel en tekende zelf het definitieve ontwerp. In het archief van de kerk is nog een tweede tekening bewaard gebleven, die het ontwerp toont voor de correctie door Van der Hart ⁷³.

In de vergadering van 26 april 1792 wordt besloten dat „het Kerkgebouw wordt aanbesteed aan den Timmerman Jan Smit en aan de Metzelaars H. H. Helmers en Zoon onder opzigt van den Stadsarchitect Van der Hart voor de somma van f. 104 500.—” ⁷⁴. De uitvoering liep intus-

⁷¹ Zie: C. v. d. Vijver, *Geschiedkundige beschrijving van de Stad Amsterdam*, 1846 dl III, 22. De sculptuur boven de poort werd gemaakt door A. Ziesenis.

⁷² C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart*, Amsterdam 1965, 196-197.

⁷³ Aldus C. A. van Swigchem. Deze tekeningen zijn echter niet te vinden. Wel is er in het archief van de Hersteld Ev. Luth. Gemeente (PA 190) een verklaring van 18 oktober 1792 aanwezig, getekend door Jan Smit en H. H. Helmers, betreffende veranderingen in de tekening van het bestek door Van der Hart, die aangebracht zullen worden zonder extra kosten. Deze veranderingen staan opgesomd in de verklaring. Ook vindt men hierin een bestek van 22 oktober 1792 betreffende de vertimmering achter de nieuwe kerk, waarbij o.a. de gevels aan de zijde van St.-Joris geheel werden afgebroken en weer opgemetseld.

B. W. H. Ziesenis maakte de plans, tekeningen en bestekken voor de verdere opbouw van deze kerk (interieur-onderdelen) getuige diverse tekeningen en een contract van 11 juli 1794 van de ouderlingen van de Herst. Ev. Luth. Gemeente met B. W. H. Ziesenis, Architect, „om aan denzelven te betalen voor het vervaardigen van alle de Plans, Teekeningen, Bestekken en Contracten betrekkelijk den verderen Opbouw der Kerk begonnen d. 3 January 1793, de daarin geplaatste Predikstoel en onderhanden zijnde Orgelkas met alle de nog te leveren Teekeningen ter afmaking van dien, hieronder begrepen de Directie als Architect, tot al het werk zal voltooid zijn” etc. etc. „voor een Zomma van Achtthonderd Guldens”. Van B. W. H. Ziesenis is er ook een opstand-tekening van de voorgevel van deze kerk (1793) (coll. Dreesmann).

⁷⁴ In de rekening-courant over 1792 (PA 190, inv.

no. 160, fol. 156) vindt men:

„betaald aan de Baase J. Smit en H. Helmers en Zoon tot het Kerk Gebouw
volg^s bestek
alsd: 12 Junij 1/4 part f. 26125.—
26 Sept. 1/4 part f. 26125.—
18 Dec. 1/4 part f. 26125.—
1793 25 sept. 1/4 part f. 26125.— f. 104500.—”

en op 5 januari 1793:

„aan de Baase J. Smit en H. Helmers en Zoon voor 't Kleine Gebouw volgens bestek,
de helft zijnde f. 5150.—
en op 25 febr.
de andere helft „ 5150.— f. 10300.—”

alsmede betalingen voor enkel kleinere, buiten het bestek vallende zaken.

Op 12 juni 1792 vindt men een post:

„14 Obligaties op Rusland aan de Baase Smit en Helmers en Zoon verkogt f. 14627.19.—”

en op 25 september nog eens:

„voor 21 diverse Obligaties tot 98 Pct verkogt aan de Baase Smit en Helmers en Zoon f. 20936.16”

Zij werden dus kennelijk deels met effecten betaald. Kan het zijn dat deze laatste twee posten mede de oorzaak zijn van een lastercampagne tegen Smit en Helmers? In het archief van de Hersteld Ev. Luth. Gemeente vindt men een geschreven verklaring, waarvan de aanhef luidt: „Wij ondergetekenden, in zeker vuil Lastergeschrift, genaamt „grondige wederlegging van het zogenaamd Getrouw en nauwkeurig Verhaal” etc, door eenige zich noemende Leden der directie der herstelde Lutherse gemeente, in Amsteldam uitgegeeven,

sen niet vlot van stapel maar kwam tenslotte toch tot een goed einde ⁷⁵.

In 1802 krijgen de timmerlieden Jan Smit en Gerrit Janse opdracht tot het maken en stellen van „acht Eere-Gestoelten tegen de Hoofd Colommen” van de Oude Kerk. Wat indertijd zeer beschadigd werd zou vervangen worden. Met bekwame spoed kwam het werk voor elkaar maar we geloven dat Jan Smit en Gerrit Janse erg royaal zijn geweest met het vervangen van oud hout door nieuw. Alle luifels met hun lijsten van kostelijk snijwerk zijn namelijk vernieuwd, natuurlijk zonder snijwerk. Drie regeringsbanken zijn in hun geheel vernieuwd. De kosten bedroegen in totaal fl. 1790,— ⁷⁶.

In hetzelfde jaar voerden de aannemers J. Smit en G. Janse ⁷⁷ voor het Departementaal Bestuur de decoraties en illuminaties uit ter gelegenheid van de Vrede van Amiens, ook weer naar ontwerpen van Van der Hart ⁷⁸.

Het jaar daarop, 1803, komt men Smit & Janse tegen als de aannemers van het door Arnout Jan van Brienen, koopman en regent van het Maagdenhuis, op te richten R.K. Gesticht van Liefdadigheid tot inwoning van plm. 40 bejaarde mannen en vrouwen, waarvoor de stichter reeds in 1797 contact had met Van der Hart om hen voor eigen rekening een ontwerp hiertoe op te dragen. In verband met de ongunstige tijdsomstandigheden werd na diverse plannen tot bezuiniging, eerst in 1803 met de uitvoering begonnen. Smit & Janse namen de bouw aan voor de som van fl. 110 000. De bewaard gebleven bestekken en rekeningen hebben betrekking op de vorm waarin het gebouw in 1805 werd voltooid. Het Hofje aan de Prinsengracht staat er nog in practisch ongewijzigde vorm ⁷⁹

en gedrukt bij M. Schalikamp 1794. Eene menigte Logens en Lasteringen gevonden hebbende kunnen niet afzijn, tot maintien van onze Eer, alsook van dien, der Eerwaarde Heeren directeuren in voornoemd boekje meede genoemd, Plechtig bij dezen te verklaren” etc. etc. Deze justificatie van o.a. de beschuldiging dat Smit en Helmers douceurs zouden hebben gegeven om de bouwopdracht te krijgen, niet zozeer in de vorm van geld of een „verering” maar op een andere manier, door bijvoorbeeld zaken m.b.t. koopmanschap of make-laardij te hunnen voordele te schikken, is gedateerd Amsterdam, 30 oktober 1794 en getekend Jan Smit en H. H. Helmers & Zoon.

⁷⁵ C. A. van Swigchem: „mogelijk was het feit dat er een stroming was die de bouw aan Lutherse bazen had willen toevertrouwen daar debet aan. De oppositie in de Lutherse Gemeente tegen Smit en Helmers kwam op verschillende manieren naar voren. Men

Tot zo ver de tot nu toe gevonden gegevens over de persoon en de werkzaamheden van de makelaar/rooimeester/houtzaagmolenaar en leve-rancier van hout, de meester-timmerman Jan Smit. Hoewel hij voor diverse werken ontwerpen leverde en hier en daar als „architect” wordt aangeduid, heeft dit toch meer betrekking op een zekere — gangbare — manier van tekenen en uitvoeren, het maken van bestekken, berekenen van kosten etc., vaak onder supervisie van een architect of ingenieur met een genie-opleiding, als bijvoorbeeld sommige stadsfabrieken. In kleinere plaatsen echter wordt hij op zijn beurt gezien als een autoriteit wiens arbitrage gevraagd wordt in een bepaalde kwestie en die daarbij zelf in bestaande ontwerpen verbeteringen/veranderingen aanbrengt.

Wat hij ontwerpt is — evenals het werk van velen van zijn confraters — braaf en gedegen maar het haalt niet de hoogste kwaliteit, stoelend op een dieper inzicht en wetenschap. De gemiddelde opdrachtgever moet hiermee echter — in een tijd van welvaart waarin de hoge bouwproductie tot een zekere middelmatigheid leidde — tevreden zijn geweest. Het is dan ook niet zozeer om zijn scheppend vermogen als bouwer, dan wel vanwege het feit dat hij gezien kan worden als specifiek voorbeeld van een grote timmerbaas uit de 18e eeuw, en als zodanig in belangrijke mate beeldbepalend werkzaam in Amsterdam en daarbuiten, dat Jan Smit hier uit de mist van de tijd werd gehaald. Gezien zijn karakter zou deze eer hem ongetwijfeld niet hebben misshaagd.

Ontvangen 16 januari 1978.

BIJLAGE A

Opsomming van de vlagschrijfen die over de vorstelijke loge bijgebonden zijn in een exemplaar van Wa-

maakte kwesties over het gebruik van de Amsterdamse geotrooieerde cement, over de kwaliteit van het metselwerk en over gebrek aan toezicht. In de Commissie van Directeuren der Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente leidde de controverse tot een splitsing, maar de president van het College verdedigde steeds de partij van Van der Hart, Smit en Helmers en wist ondanks tegenstand in eigen kring de samenwerking tot een goed einde te brengen. Bij de oplevering heeft hij hun prestaties zelfs uitdrukkelijk geroemd”.

⁷⁶ Aldus mej. B. Bijtelaar in *Jaarboek Amstelodamum*, 61 (1969), 51.

⁷⁷ Uit een naamwijzer van 1805: „G. Janse, Mr. Timmerman, op de Heerengracht over de Spiegelstraat”.

⁷⁸ C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart*, Amsterdam 1965, 228-229.

⁷⁹ C. A. van Swigchem, *o.c.* 320-323.

genaar's *Verheugd Amsterdam*, aanwezig in het Gemeente-archief aldaar.

1. Zinsnede Wagenaar betreffende deze loge.
2. Advertentie van Jan Smit in de Haarlemse couranten.

3. Berigt aan de Leezers van het Verheugd Amsterdam, door Jan Wagenaar (zie bijlage B).

4. Onderrichting van Jan Smit Mr. Timmerman. Omtrent alles wat er wegens de Teekening en Bouwing der berugte Vorstelijke Loge, door Hem alleen geteekend, en vervaardigd, is voorgevallen; alsmede eenige Aanmerkingen over zeker papiertje, Bericht genaamd, door Yntema en Tieboel, den 10e Sept. uit het venster, onder de meenigte geworpen. Te Amsterdam, By David Klippink, Boekverkooper in de Nes. MDCCCLXVIII.

5. Eerkroon gevlogten om het Hooft van Mr. Jan Smit, uitgegeven by G. Klijn, Boekverkooper op de Cingel over de Beulingstraat.

6. Eenige redeneerkundige Aanmerkingen op 't Verheugd Amsterdam van den Heer Jan Wagenaar, Historieschrijver der gemelde Stad. En over het verschil van dien Schrijver met den Mr. Timmerman Jan Smit, Over zekere uitdrukkingen in 't Verheugd Amsterdam. Te Amsterdam. Bij F. H. Demter, Boekverkooper in de Pijlsteeg bij de Warmoessstraat 1768.

7. De Heer Jan Wagenaar, Historieschrijver der Stad Amsterdam verdedigd in het Geschil van zijn Ed. met den Mr. Timmerman Jan Smit en daarin aangetoond uit de Onderrichting van genoemden J. Smit; zelve, dat hem de eere der Uitvinding van de Vorstelijke Logie, in den Schouburg, door hem gebouwd, alléén niet toekomt. Te Amsterdam. Bij F. H. Demter, Boekverkooper in de Pijlsteeg. 1768.

8. Tweede Druk van de Historie-, Dicht-, Taal-, Oordeel-, Redeneer-, en Zedekundige Opheldering van zeker Advertissement door Jan Smit, Mr. Timmerman, in diverse Haarlemsche Couranten geplaatst, aldus luidende, etc. Bij F. H. Demter, Boekverkooper (uit dit acht bladzijden lange geschrift blijkt dat Jan Smit ten tweeden male een advertentie in Haarlemse couranten heeft geplaatst).

9. Fabel van den Ojevaar, de Raav' En de Vorschen. Ter Zedenlere voor hun die over nietswaardige Zaken elkanderen in den schild vaaren, en eenen vinnigen en onbezonnen Twist voeren, zonder na te denken hoe weinig zij er mee winnen, maar in tegendeel zij zelve en anderen schaden door Paulatinus Philocalus. Bij F. H. Demter te Amsterdam.

10. Aanmerkingen van Cornelis Schrobsaag, over de voorgaande en tegenwoordige toestand van zyn gevezenen confrater Jan Smit. Waar in gevonden werd al het geen wat tusschen hun beyden is voorgevallen, als meede de Lof-Dichten, van Pieter Beitel, Jacob Schaaf, en Jan Boor, meeden voordesen Confraters van Jan Smit. Gedrukt voor Rekening van den Auteur. (Zie bijlage B).

11. Aan Appelles den grooten Verdediger voor den Heer Jan Wagenaar tegen den onverzaagden Mr. Timmerman Jan Smit. Door Ne quid Nimes.

12. Verdediging (op rijm) voor Jan Smit Mr. Timmerman. Tegen zijne Tegenstreevers al te saam.

BIJLAGE B
Pamfletten

BERIGT
AAN DE
LEEZERS
VAN HET
VERHEUGD AMSTERDAM,
DOOR
JAN WAGENAAR.

't Is, geenszins, zonder voorbeeld, dat een Historieschryver, hoe zeer ook op zyne hoede, om niets loffelyk te boek te stellen, egter, door verkeerde berigten misleid, iet verhaalt, waardoor iemant, tegen des Schryvers oogmerk, zig in zyne eer gekrenkt agt. 't Is ook niet vreemd, dat de beledigde zig, openlyk, over den Schryver beklaagt, en 't gebeurde naar waarheid opgeeft. Men behoort het hem zelfs niet zeer kwalyk af te neemen, dat hy zig van scherpe uitdrukkingen bedient, om den Historieschryver, die iet ten zynen nadeele verhaald heeft, in 't ongelyk te doen stellen. 't Is billyk, dat men een weinig toegeeeve, aan de ligtgeraaktheid van hem, die zig, met grond, beledigd agt in zyne eer. Maar zeldzaam zag men, dat iemant eenen Historieschryver, die de zuivere waarheid verhaald hadt, van onwaarheid beschuldigde, om dat hy hem, in zyn verhaal, niet zo veel eers hadt gegeven, als hy zig zelve, te vooren, ten onrege, en, tegen zyn beter weeten, toegeschreeven hadt; terwyl hy ligtelyk denken kon, dat de valscheid zyner beschuldiging, gemakkelyk, te ontdekken, en voor elk, die 'er lust toe hadt, te beuzyen was. De Meester Timmerman JAN SMIT nogtans is, onlangs, tot die zeldzaame dwaasheid vervallen, en heeft de stoutheid gehad van den Historieschryver deezer Stad, in publicque Nieuwspapieren, te beschuldigen, dat dezelve, in zeker Verhaal, hem betreffende, *alles geheel bezynen de waarheid* gesteld hadt; terwyl hy zeer wel wist, of ligtelyk weeten kon, dat *alles geheel overeenkomstig was met de waarheid*: en zulks, enkel uit eene zotte zugt, om, by sommigen, by welken hy zig des beroemd hadt, door te gaan voor den eenigen uitvoerder van een werk, waar in hy de hulp van een' ander' gezogt en genooten hadt.

De Advertentien, die de gemelde Jan Smit, in verscheiden Couranten, heeft durven doen stellen, luiden aldus:

„JAN SMIT, Meester Timmerman t'Amsterdam, geeft hier mede te kennen, dat in 't verheugd Amsterdam, door den Heer *Jan Wagenaar*, Historie Schryver der gemelde Stad, beschreeven, in groot Octavo gedrukt, op Pag. 89 gevonden werd, dat het pragtige Gevaarte op de Amsterdamse Schouburg was gebouwd door den Meester Timmerman *Jan Smit*, naar eene Teekeninge door den Konstschilder *Andries van der Groen*, en door hem vervaardigd; hetwelk alles geheel bezynen de waarheid is, vermits die Teekening van het pragtige Gevaarte, zo

als de Heer *Wagenaar* het noemd, is geteekend en geordonneert met overleg van de Wel Ed. Heeren Regenten, op Approbatie van de Wel Ed. Groot Achtb. Heeren Burgemeesteren, en door hem *Jan Smit* geteekend, en alzo ingevolge dier Teekening gebouwd, zonder dat de Konstschilder *Andries van der Groen* ooit daar over met de Wel Ed. Heeren Regenten heeft gesproken, veel minder een Teekening daar van gemaakt, zo als hetzelfde gebouwd is".

Vooraf, moet men weten, dat de Historieschryver zyn verhaal, betreffende het tekenen en timmeren van de pragtige Loge in den Schouwborg, opgemaakt hadt uit het berigt van eenen der oudste Heeren Regenten, Mr. JAN JACOB HARTSINCK, die sedert heeft erkend, en nog staande houdt, dat zyn berigt naar waarheid geweest, en wel gevolgd is.

Zie hier nu de woorden, waar 't op aankomt, uit het *Verheugd Amsterdam*, zo als zy op bl. 89 van den druk in *Octavo*, en op bl. 53. van den druk in *Folio* gevonden worden:

„Dit pragtige gevaarte was gebouwd, door den Meester Timmerman *Jan Smit*, naar eene tekening, door den Konstschilder *Andries van der Groen*, en, door hem, vervaardigd".

In welke woorden, het *vervaardigen der tekening* klaarlyk aan twee personen: 1. aan van der Groen, en, 2. *aan hem*, *Jan Smit*, toegeschreeven wordt.

Om nu te oordeelen, of 'er, in dit Verhaal, *iet zy bezyden de waarheid*, lette men alleenlyk, op het volgende berigt van de eigenlyke toedragt van 't gebeurde, 't welk, van punt tot punt, met verklaaringen onder aanbieding van bevestiging met eede, kan bewezen worden.

1. *Jan Smit*, door de Heeren Regenten van den Schouwborg, aangesteld zynde, om de pragtige Loge aldaar te timmeren, heeft eene schets of tekening van 't Werk gemaakt, die hem zelve, volgens zyne eigene verklaaring, niet voldeedt.
2. *Jan Smit* heeft zig, hier op, vervoegd aan *Andries van der Groen*, die vier byzondere tekeningen of schetsen van 't Werk ontworpen heeft.
3. Uit deeze vier Schetsen, hebben van de Groen en *Smit*, eene Schets uitgeooren, naar welke Schets, die men aan beide kan toeschryven, om dat zy door beide verkooren is, alles, door *Smit* en van der Groen, en de Knechts van beide, is opgemaakt.

Dit is de volkomen waarheid. En die hiermede 't verhaal in 't *Verheugd Amsterdam*, vergelykt, zal ligtelyk zien, dat, in dit Verhaal, aan *Smit* vooral niet te weinig eer van 't Werk gegeven is.

Ziet men, daarentegen, *Smits Advertentien* in; men bespeurt, dat zy ten deele onverstandig, ten deele arglistiglyk opgesteld zyn. *Onverstandig* is het zeggen, dat *alles* in 't verhaal van 't *Verheugd Amsterdam*, *geheel bezyden de waarheid is*. Want, men leest 'er ten min-

sten in, dat *Smit* ook getekend heeft, en dat *Smit* de Loge gebouwd heeft. En de man zal immers niet willen zeggen, dat dit ook *bezyden de waarheid* is. Maar op dit Onverstand volgt de *Arglistigheid*. *Vermids*, staat 'er, verders, (als 't ware om de onwaarheid van 't verhaal te toonen) *die Tekening — is getekend en geordonneert met overleg van de Wel Ed. Heeren Regenten — op approbatie* enz. (dingen allen, die, in 't verhaal, niet tegengesproken zyn) *en door hem Jan Smit getekend*. ('t Verhaal zegt ook, dat *Smit* getekend heeft) *en alzo IN GEVOLGE dier tekening gebouwd*. In deeze laatste woorden, schuilt de loosheid. De woorden *in gevolge* behoeven niet te betekenen, dat het bouwen overeenkomstig met de tekening van *Jan Smit* geschied is: 't welk valsch zou zyn. Maar zy kunnen ook betekenen, dat de tekening eerst gedaan, en het liet bouwen toen *gevolgd* is. Wyders, heeft men, in die fraaije Advertentien, *zonder dat de Konstschilder Andries van der Groen ooit daar over met de Wel Ed. Heeren Regenten heeft gesproken* (even of dit in 't *Verheugd Amsterdam* verhaald ware,) *veel minder een tekening daar van gemaakt, ZO ALS HET ZELVE GEBOUWD IS*. In deeze woorden, ontdekt zig de Arglistigheid van het opstel ook middagklaar. Men zegt niet, *zonder dat* van der Groen *ooit eenige tekening van 't Werk gemaakt heeft*; maar *dat hy geene tekening heeft gemaakt, zo als het Werk gebouwd is*. Genomen, dat men, onder 't bouwen, eenigszins, van zyne tekening afgeweeken, en nader aan die van *Smit* gekomen was, dan zou van der Groen wel geene tekening gemaakt hebben, *zo als het Werk gebouwd is*; maar hy zou egter *eene tekening hebben gemaakt*. En wat wordt 'er toch meer, in 't *Verheugd Amsterdam*, van hem gezegd? De Advertentien bevestigen dus het verhaal, dat dezelve trachten te loogenstraffen. En wil men meer; *Jan Smit* heeft, nog voor weinige dagen, ten aanhooren van getuigen, erkend, de tekeningen of schetsen van Van der Groen, zo wel als zyne eigene, te bezitten. Dat hyze allen, voor den dag brenge, zo hy durft; dan zal men zien, naar wiens tekening men gebouwd heeft, en in hoe verre. Doch dan zal men te gelyk zien, dat, in 't *Verheugd Amsterdam*, niets tegen de waarheid gesteld is, en dat *Jan Smit*, uit eene zotte eerezugt, dit verhaal hebbende durven tegenspreken, zig eene schande op den hals gehaald heeft, die hem zal aankleeven, zo lang hy leeft.

Hy zegt nu, 't is waar, tot zyne verschooning, dat hy 't Verhaal in 't *Verheugd Amsterdam* zo heeft begrepen, dat de tekening van 't gebouw aan Van der Groen alleen, en niet aan Van der Groen en hem wordt toegeschreeven. En 't is niet vreemd, dat iemand, die geen' styl verstaat, noch scheidens kent, heel anders leeft, dan 'er staat. Doch zo *Smits* verschooning geene loutere uitvlugt is, waarvoor zy van veelen gehouden wordt, mag hy nog wel wat op de Leesschool gaan, eer hy zig vermeet, beslissend te oordeelen, over den zin van eenig Verhaal; zo wel als op de Tekenschool, indien 't ooit wederom zyne beurt wordt, pragtige Theatrale Loges te timmeren.

AANMERKINGEN
 VAN
 CORNELIS SCHROBSAAG
 OVER DE VOORGAANDE EN TEEGEN-
 WOORDIGE TOESTAND VAN ZYN
 CONFRATER
 JAN SMIT

Myn Heer en zeer Beroemde Confrater!

Lang vasten, is geen brood spaaren! Zeit het spreekwoord, ik had lang gewagt, eer ik U zou schreyven, had gy uw Pen gebruykt om uw zaak in een klaar Dagligt te zetten, en de waarheid zo klaar getoont als de Zon aan het Firmament, op den heldere middag, (of die tyd wanneer wy verlangde of onze maag het meeste trok van de Schaafbank, naar het Eeten, want toen wy te zaamen by *Van der Streng* werkte, was dit zeker een goed Horlogie om op te paffen), *ô Smitje!* wat loopt het Fortuin wonderlyk, hadde wy toen wel ooit gedagt, dat Gy met de Pen nog zoo meesterlyk zoude leeren om gaan, toen wy te zamen by *Nolletje* in 't Weeshuys leerde Teekenen, *ô Goude Morgenstond!* toen leefde men minder in rang en aanzien, maar met meer genoeg en rust als nu, nu het Fortuin ons beide hooger gevoert heeft, want wat pret hadde we! Niet waar? op je Bruiloft in het Klooster, toen der nog Beusems, Feile en Biksteen op de Tafel te koop gezet wierd, dog dit tussen ons, ieder bid dat zyn staat verbeetert, het is een Captein geen schande dat hy Soldaat is geweest, Maar *Jan*; excuus Heer *Smit*, hoe kwam U de bolwurm zo plaagen, waart gy ook beezig te Haarlem aan het maken van een Krankzinnighuysje, toen gy uw eerste Advertentie in de Courant liet zetten? het heeft immers slot nog zin, ik herhaal al weer onze Oude Baas *Van der Streng*, want die heeft dog veele Broodrotte aan de kost geholpen, zouden die wel ooit hebben durven zeggen af Adverteeren, dat hy de meenigte Kerk, Huyzen, ja Paleysen alleen gemaakt had? Dit weet gy, en ik wel beter, hoe menigmaal ging 'hy te raaden met andere, durft gy my dit betwisten, foei dan, zet dit ook in de Courand, dan helpt gy de Courantiers aan de kost, of wilt gy weer de Pen opvatten, en een blaauw Boekje Uitgeven, daar zynder genoeg die een stuiver verdienen wille, of een Printje uytgeven tot uw eige schande Heer *Smit*, lees eens *Daniel* 4.v.30, en past Babel eens toe op uw Loge, en past nu op, dat U het zelfde Lot niet weervaar, past nu op zeg ik, want men kan ligt een braaf eerlyk Man een snee in 't gezigt geven, men kan U zaaken te laste leggen daar niemand bewys van kan toonen, of gy U verweerde de Logen heeft by provizie de eerste ingang, en eer de Waarheid de Logen heeft weggeruymt. Moet men zomtyds al lang met die huyk te Kerk gaan, de Luiden die niet beter weten geven ons en alle de Knechts van *Van der Streng*, den naam wel van Dagdieven, dat weeten wy immers wel beter, wy hebben der te lang ons Brood gehad, *Experientia Dose!* zeggen de Lateniste, wat werkte me daar! als me immers met ons Leger optrokken. Zoude we niet alles hebben opgeruimt, wat vloogen ons Partyen niet door

het Land, *ô Goude Eeuw* voor Knechts en Baas, niet waar, *Jan Baas?* maar og laasje ik schrik als ik 'er om denk, met wat kakhiele wy liepen, naar zyn Dood, men kon door onze bekomene Lof geen Baaze krygen, *ô Bloemerharte* ider moest immers een goed heenkomen zoeken; maar hoe weinige volgden ons Heeren spoor, verschoon myn Schryfstyl Meester *Jan*. Ik weet men leert dat aan de Schaafbank niet, het barstend Eeld, maakt ons verstand en handen om bekwaam tot Schryven, want wie droes had ooit geloof wy nog lust tot Schryven zoude krygen; maar hier van al lang genoeg, wy zyn nu *Gratia Dei* Baazen.

Verschoon my *Jan Baas*, dat ik wat Latynse Woorden gebruik, want hier en in den Haag waayt ons zomtyds zo wat Latyn aan, *ô Caput Lepidem* al weer wat, slaat je Dictionire maar op, want nu gy Schryver geworden zyt, moet gy ook Latyn leeren, en het is goed want alles moet dog hier door goed gemaakt worden.

Maar laten wy verder gaan, is uwe *Logie* die gy gemaakt hebt, volmaakt? wel *Jan Baas*, dan waart Gy waart op den Dam, een Standbeeld van Metaal als *Erasmus* te Rotterdam, maar ik las laast van hem een Boek genaamt de Lof der Zotheid, *ô wat is het goed Jan Baas*, wy niet wys zyn wat die Zotheid krygt tans de Lof, want als Wysheid Lof behaalde zoude die Baasen te Rotterdam, (kom *Jan* hier is een Werkje voor je, de Brug aan de Schie dit ad interem) wel beter gefondeert hebben; en wat zou de Poort met haar Toorens en Frontespies al praelen, maar ze moet langer duuren als uw Loge, verandering van Spys maakt nieuwen Apetyt. Kom Maat Excuis, Heer *Smit*, wat ben ik gelukkig hier in den Haag gearriveert, daar men zo veel Bedilzugtige niet heeft, want by voorbeeld, die Timmert by de Weg heeft veel beregt, zeyd men. Gy zyt gelukkig geen Fabriek van de Stad te zyn, want wat moet die niet onverdient al afwagten? en daar kunt gy niet tegen: Want die Heer is van Jongs af onderweezen in de Boukunde, Vestingwerken, volgens de Regelen en Rekende-Kunde, &c. De Werken geven getuigen, en laat Baatzugtige en Nydigers praelen, en haar gal uitbraaken, een braaf eerlyk Man stoort zig aan geen Brabbelaars, wat heeft in uw Stad die Koorenbeurs, al opgelevert, van haar by toeval Regtgeaarde eerste Steenlegger af aan, een gebooren Hageenaar, een *Omnes Homo*, een Beunaas, een Koopman, een Man van Crediet, die weinig ooit gedroomt had de eerste Steen te leggen, aan zoo een Gebouw, dog wel getroffen, by toeval, want anders mogten Kooplieden, Makelaars en Beunäsen getwist hebben, om de Voorrang, dog hier is Koopman en Beunäas veréénigd, de Makelaars, zyn tog zo als wy, maar Loontrekkers van haar Baasen; met dat onderscheid, zy ons de Naam niet zullen geven, Wy onze Eeden breeken, om geen Koopman te zullen zyn, ze mogen ons te laste leggen, dat wy de Rekening wel verstaan van de Schoften, en een half wassen Braseem, voor een heele Schryven. Dog men moet zo na niet in de kaart zien, ik wil ook de geheime niet openbaaren. *Janmaat*, we moeten der van leven, maar wat is 'er verder op de Koorenbeurs, de eerste Steenlegger heeft ze vry goed geleid,

want ze staat vierkant onwrikbaar op zyn Fondament, lang moet ze pralen met overvloed van Negotie, ten behoeve van het algemeen, met voorbrenge van Goe-koop voor 't algemeene welzyn; wat is 'er verder? nooit is 'er zo veel werken beter in zulken korten tyd gedaan in uw Stad als nu, dat is anders als by *Van der Streng*; ik zou heede niet graag aan de Stad werken, dat eertyds een makkelyk baantje was, *ó Tempore, ó More!* wat zyt gy veranderlyk, behalve onze inborst, wy worden wel grys, maar zotten worden zelden wys; maar waar men wys, men kreeg geen lof van *Erasmus*, want de Gekken krygen de kaart, niet waar *Janmaat?* niemant smooit zyn Kinderen in de Wieg, men weet niet wat ze worden kunnen, want had je wel ooit gedagt toen we aan de Schaaftbank waaren, dat gy alleen uit klinkklaare verdiensten, naar Haarlem zoud geroepen zyn? om daar Argitek te worden van 't Diaconie Mannen en Vrouwenhuis? Ja wagt maar! *Jan* wat zult ge pralen met lof! wie weet of je niet aangenoomen word, als Lid in de Maatschappy der Wetenschappen! alleen om je bekwaamheid, als Schryver, nu nog een *Trap Jantje*, nu moet je nog Poëet worden, dan zal *Vondel* der een prul by zyn. Want de Comedie daar zyt gy nu Burger, en komt daar wis, door aan 't maken van 't een of andre Tooneel Spel, kunt ge 't nog niet, de Acteurs zullen 't U leeren! *Punt* zal het opschikken met uw Portret, in 't midden van uw Loge, daar gy de Rol kunt in de hand houden, of uw Blaadje van het gepasseerde in de Koekinderstraat, en onder aan de voet de Sinspreuk van Meester *Joris*, uit hoopman *Ulrich*, dat als de Gekken geen Brood Aaten, wat wierd het Kooeren goed koop *Janmaat*, ik oordeel naar myn Timmermans verstand, dat ons het Schryven past als een Ezel het Zingen, ik leg derhalve de Pen neer, en neem den Duimstok te baat, wetende altoos Meester, boven meester is, op dat men my niet antwoorden, als zeker Schilder de Schoenmaker, houdje by je leest; want zeker *Jan*, had die Advertenties in de Courant niet gestaan, je had geen Prentjes behoeve te laten maaken, tot uw Gedagtenis: ik had niet behoeve te antwoorden: je waart gehouden voor een bekwaam Timmerman, maar og lasie, men wil meê toonen dat men 'er is, men wil een Naam hebben, en wat hoord men dan? als de Aapen hoog klimmen willen, ziet men eerst haar naakte billen?

Groette UE. en blyve UE. genegen Vriendt,
CORNELIS SCHROBSAAG.

*Jan had laast een Gebouw gemaakt,
Ja 't wierd als aanbeden,
Dit had hem zo aan 't hard geraakt,
Hy was nog niet te vreden;
Een Schilder had met zuiver Goud,
Op zuiver witte gronden.
En met de Stopverf meenig foud,
De Lysten vast gebonden.
Zou dan de Schilder mee de Eer,
Genieten van het maken?
Dat deed' hem aan zyn hart te zeer,
Hy moest, by wilden 't wraken!*

*Wat nu gedaan? met Meester Jan,
Naar 't Beterhuis te zenden,
Want Hy die brok niet zwelgen kan,
Met zyn gehuurde Benden.
Hy wordt brutaal en opstinaat,
Maar stoor je aan geen Gekken,
Houd u aan 't Placaat van den Staat,
Of wilt van hier vertrekken.*

PIETER BEITEL.

*Janje hond je by de Schaaf,
Wat doe je aan het Schryven?
Gy word nu der Poëten slaaf,
Men spot met uw bedryven.
Men noemt u zelfs waan wyze Gek,
Men wil het attestereen,
Men schroomde niet uw vuile bek,
Maar wille u beter leeren.
Hebt gy Ducaien in uw zak,
Wilt die der by verspillen,
Wy kunnen nu op ons gemak,
Bespotten uwe Grillen.
U Naam! Uw Naam! ó Meester Jan,
Is vry wat afgeslagen,
Wyl gy den trein, niet volgen kan,
Dit hoef men niet te vragen.
Wat nu gedaan? gedult! gedult!
De waan verblind uw oogen,
Het is uw eigen dwaase schult.
Gy zyt! gy zyt bedrogen!*

JACOB SCHAAF.

*Zo moest dan Meester Jan al meê!
Als Meester aan het Schryven,
Wat of hy op de Baan tog deê,
Dat voor zyn ronde Schyven.
Wy Timmerlieden Allegaar,
Wy willen ons verbeugen,
Op het aanstaande Nieuwe Jaar,
By Vaderlandsche Teugen.
En neemen voor zyn deur vol op,
Hoezee! alon, Victorie!
Men geven nu de Boor de schop,
Dit is 't End van de Historie.*

JAN BOOR.

BIJLAGE C

a. *Andere grote Amsterdamse bouwbedrijven in de 18de eeuw*

1. *Coenraad Hoeneker* — Van de meester-metselaar Coenraad Hoeneker is het een en ander bekend. In 1742 is hij aangeslagen voor een inkomen van fl. 3000,— per jaar. In 1746 werd hij aangesteld tot meester-metselaar van het Burgerweeshuis te Amsterdam als opvolger van Cornelis Tak (Cornelis, opvolger van Leendert Tak). Hij moest in deze functie echter in 1756 weer plaats maken voor diens zoon Leonard Tak. (Zie R. Meischke, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Burgerweeshuis, Amsterdam*, 1975, 238). In 1754 en 1757 werkt hij als mr.

metselaar samen met de mr. timmerman Jan van der Streng aan het St.-Pietersgasthuis, resp. aan een nieuwe kook-keuken, eetkamer en kelder en aan een nieuw gebouw tot een bakkerij en een binnenvaderskamer. De bestekken hiervan zijn bewaard in het archief van het St.-Pietersgasthuis. In 1766 werkt hij samen met de opvolger van Van der Streng, de Mr. timmerman Jan Smit, de hoofdpersoon van dit opstel, aan uitgebreide herstellingen aan dit gasthuis. In 1755 ziet men Hoeneker mondeling rapport uitbrengen over zijn bevindingen betreffende de constitutie van het Gemeenlandshuis van Zeeburg en Diemerdijk; in de Generale Rekeningen daarvan komt hij van 1755 tot 1760 geregeld voor, steeds echter zonder nadere aanduiding van zijn werkzaamheden. In 1768 maakt hij een aantal tekeningen voor het Oudezijds Huiszittenhuis. Verder is hij bekend als ontwerper/bouwer van het Ev. Luthers Diaconiehuis, waartoe hij in 1768 opdracht kreeg (zie J. M. Fuchs, *Evangelisch-Lutherse bejaardenzorg; Verzorgen en Verplegen; Luthers Diaconiehuis, Nieuwe Keizersgracht 120, Amsterdam 1772-1967*). Ook voor de Lutherse Kerk te Den Haag maakte hij tekeningen. Als velen van zijn vak- en tijdgenoten was hij tevens makelaar.

2. *Familie Twisk* — Een groot metselaarsbedrijf was dat van de familie Twisk. Zij werkten o.a. ook voor het Burgerweeshuis en komen in de staatboeken daarvan voor plm. 1764 tot 1800. Cornelis Twisk had de vaste aanstelling van meester-metselaar van het Burgerweeshuis, daarna is het zijn zoon Gerrit die in ieder geval nog in 1800 het metselwerk voor dit weeshuis verricht (zie R. Meischke, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Burgerweeshuis Amsterdam, 's-Gravenhage*. 1975, 238). Cornelis Twisk heeft ook samengewerkt met meester-timmerman Jan Smit aan wie dit artikel is gewijd, o.a. aan het nieuwe kostershuis aan de Westerkerk (zie rapport Mej. B. Bijtelaar 7 mei 1963 betreffende deze kerk; Archief Rijksdienst v. d. Monumentenzorg) en ook later nog bij diverse herstellingen aan deze kerk. Ook Twisk was tevens makelaar.

3. *Familie Van der Streng* — Ook de meester-timmerman Jan van der Streng was een van hen, waarschijnlijk de grootste. Van deze aannemer-makelaar is bekend dat hij in 1713 door de regenten van het Burgerweeshuis werd aangesteld als opvolger van zijn overleden vader Pieter van der Streng in diens functie van meester-timmerman van het weeshuis en van de schouwburg. Dat hij zijn meesterproef nog niet had gedaan zag men door de vingers omdat hij op het punt stond deze af te leggen. Men krijgt de indruk dat de regenten — geheel naar de normen van die tijd — ook in deze posten een soort erf-opvolging prefereerden. Van der Streng werkte tevens voor welgestelde particulieren. Een voorbeeld hiervan zijn de huizen aan de Keizersgracht naast „In 't Derde Vredejaar”. Ook met seriebouw van eenvoudiger type hield hij zich bezig; men denke aan de huizen voor het Burgerweeshuis in het „Noortsche Bosch” (zie R. Meischke, *De monumenten van Geschiedenis en Kunst. Amsterdam Burgerweeshuis*.

's-Gravenhage. 1975, 238). Hij was als vaste timmerman verbonden aan het Oude Mannen- en Vrouwengasthuis te Amsterdam; in 1754 maakte hij op verzoek van de regenten tekeningen voor een verbouwing ervan. In verband met hetgeen Pieter Rendorp schreef over de onwetendheid van de „bazen” valt hierbij het volgende op te merken. Het verzoek om toestemming tot deze verbouwing kwam terecht bij de Stadsregering en zo ook bij burgemeester Rendorp. Men ziet Van der Streng zich vervoegen bij deze terzake kundige amateur-ontwerper en terugkomen bij de regenten van het Oude Mannen- en Vrouwengasthuis, niét met een gereviséerd of gecorrigeerd eigen plan, maar met een geheel nieuw ontwerp, gesigneerd door Rendorp. Desondanks steunt Van der Streng de burgemeester op allerlei punten, zodat men geenszins de indruk krijgt van een controverse tussen hen (zie noot 1). Jan van der Streng woonde in een door hemzelf in 1729 gebouwd huis op de Herengracht bij het Koningsplein (vóór de verandering no. 435); zijn inkomen wordt in 1742 geschat op plm. fl. 9000,— per jaar, voor die tijd een zeer hoog bedrag. Hij hield er in datzelfde jaar vier dienstboden, een koets en twee paarden op na. De familie Van der Streng bezat diverse buitenplaatsen (zie *Jaarboek Amstelodamum*, 2 (1903) 115; *Maaandblad Amstelodamum*, 50 (1963) 48 en *Jaarboek Amstelodamum*, 33 (1936) 182, noot 6).

B. *Personalia Andries van der Groen*

Over deze Andries van der Groen, die door Smit „Ornementschilder” wordt genoemd, is tot dan toe weinig bekend. Thieme Becker vermeldt bij zijn naam de vier schetsen voor de vorstelijke loge die door A. Smit werden gestoken en het feit dat zijn nalatenschap aan kunstwerken op 18 april 1788 werd verkocht.

P. Scheen (*Lexikon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950, 's-Gravenhage*, 1969-1970, 2 delen) noemt een door hem in 1774 voor de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam geschilderd bosgezicht, waarnaar door R. en H. Vinckeles gravures werden vervaardigd.

C. Kramm (*De levens en werken der Hollandische en Vlaamsche Kunstschilders etc.* Amsterdam 1857-1864, 6 delen) noemt ook het bosgezicht. Hij zegt verder: „Onze Van der Groen heeft met goed gevolg alleen het gemelde kunstvak beoefend, en is niet bekwaam geweest, om andere, meer op wetenschappelijke gronden berustende voorwerpen van dien aard, te kunnen ordonneren, hetwelk men mag afleiden uit eene groote prent, in mijn bezit, schetsachtig in omtrek gegraveerd, met het volgende onderschrift „vier Schetsen der Vorstelijke Loge door A. van der Groen ongevraagd op den Amsterdamschen Schouwburg gebragt, en daarover de gedachten van Jan Smit, Mr. Timmerman verzogt, dewelke die terstond heeft afgekeurd”. Het adres luidt: „door A. Smit in 't koper gebragt, na de vier originele schetsen”. Dit schijnt niet door vrienden geschied te zijn, immers, hiervoor is zijne onbekendheid met dergelijke zaken openlijk aan den dag gelegd”. Over dit laatste weten wij nu iets meer.

Een Andries van der Groen komt voor op de lijst van „Leeden Honorair van den Academie der Tekenkunst te Amsterdam anno 1765”. Deze blijkt geboren te zijn in Den Haag op 17 januari 1715 en in 1770 lid te zijn geworden van de Amsterdamse Stadsteken-academie. Hij was leerling van G. Hoet en trad uit als lid in 1783. Op dezelfde lijst vindt men ook o.a. de namen van I. C. en P. C. Hartsinck, J. E. Witte, Abr. van der Hart, H. H. Helmers, G. Twisk Cornz. (wiens meester A. Ziesenis was) en bijvoorbeeld ook de naam van de Haarlemse burgemeester mr. E. Testart.

Op 15 januari 1772 wordt in de Nieuwe Kerk begraven Anna Coster, huisvrouw van Andries van der Groen en op 28 augustus 1787 krijgt ook Andries van der Groen in deze kerk zijn laatste rustplaats.

In de gildeboeken van het St.-Lucasgilde te Amsterdam komt zijn naam niet voor. Van de verkoping op 18 en 19 april 1788 van zijn nalatenschap echter heeft het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag een catalogus, compleet met kopers en prijzen. Hieruit kan men het een en ander destilleren omtrent zijn omstandigheden. In de eerste plaats dat hij woonde in een huis op de Prinsengracht waarin ook de verkoping plaats vond. In de tweede plaats dat de boedel belangrijk genoeg geacht werd om er een aparte catalogus van uit te geven. Het is de boedel van een welgesteld burger en verzamelaar uit die tijd, bestaande uit zilver, porcelein, een flinke hoeveelheid linnengoed, meubels, stoffering, koper, tin etc., „mits-gaders een fraay Kabinetje van konstige Schilderijen, Teekeningen en Prenten, gebonden en losse Prentwerken, Boetseersels, Playsterbeelden etc. en een uytmuntende Collectie van Zindelijk Geconditioneerde Neederduytse Boeken, waar onder vele voorname Werken, een Capitaale extra groote glad eekehoute Konstkast, met dubbeld toeslaande Deuren en een magnifique Boekekast, met gaase Deuren, alles breeder volgens apparte Catalogus, meede bij voorgemelde Makelaars te bekoomen”. Deze aparte catalogus vermeldt dan nog eens op de titelpagina dat de boeken bestaan uit „Godgeleerde, Poëtische, op groot papieronafgesneeden Historische, Natuurkundige en Mengelwerken, onder dezelfde Munten uit de Bybelsche Figuren van Hoet, Houbraaken en Picardt, Engelsche Godgeleerde en veel andere, meest voorname Werken”. De catalogus was te krijgen bij de makelaars Jan Yver, Pieter Posthumus, Willem Jan Lobe en Hermanus Mulder „mits betaallende 2 stuivers voor den Armen”. Zij geeft 51 schilderijen waaronder van Both, Hondcoeter, de Heem, Staats, J. Appel den Ouden, J. de Witt, Ruysdael, Dalens, Verel en andere bekende namen. Daarna volgen een grote verzameling van meer dan 400 tekeningen en prenten en de boetseersels en pleisterbeelden waarvan veel overgaat in handen van R. Vinckeles, „Sisenis” en ook naar Andriessen, namen die samen met die van Philips en Mulder door de gehele catalogus genoteerd staan als de kopers, met daarachter de prijzen van de diverse objecten. Bij „twee overdrukken met rood krijt” kan men de naam van een J. Smit tegen komen, die hiervoor fl. 1,— uitgaf. Helaas blijkt

niet of er ook werken van de hand van Van der Groen zelf bij zijn. De boedel van Andries van der Groen bracht fl. 6067,4,— op, t.w. fl. 3633,10,— voor de inboedel en fl. 2627,14,— voor de schilderijen, tekeningen en prenten. Misschien komt deze decoratieschilder voor wat zijn werk betreft nog eens beter „uit de verf”.

BIJLAGE D

Aanbesteding en inschrijvingen i.z. het Diaconiehuis te Haarlem

Op de aanbesteding tot het *timmerwerk* kwamen twee offerter binnen; een van Jan de Laurier en Jacob Schut (ad fl. 73 400,—); de andere van Nicolaas Tijsterman, Hendrik Dijkhuizen, Jan Vervooren en Hendrik Huskus Junior van fl. 89 450,—, „zijnde de... *van den Architect Jan Smit* van 't gem. Werk bepaelt op fl. 83.000.— met bijvoeginge dat het gem. Werk voor niet veel minder zoude kunnen worden opgelevert. En mitsdien moesten veronderstellen dat in de berekening van de opgem. 1e Inschrijvers een abusys moeste zijn begaen”. Hetgeen ook blijkt; zij maakten een abus door het overslaan van enkele posten, hetgeen op fl. 6000,— verschil kwam (dus fl. 79 400,—). Inschrijvers verzochten dan ook het abus te mogen herstellen, waartoe hen de gelegenheid werd gegeven. Eerlijkheidshalve werd nu aan de tweede inschrijvers die gelegenheid ook gegeven. Deze laatsten kwamen nu op een vermindering van de kosten met fl. 4000,— (dus fl. 85 400,—). De Laurier en Schut kwamen nu dus zelfs fl. 3600,— beneden de calculatie van Jan Smit. De beslissing viel uit te hunnen gunste.

Op de aanbesteding van het *metselwerk* kwam maar één inschrijving, no. 1 die van de gezamenlijke bazen Pieter van Varel, Adriaan Speek, Frederik van Zee en Hendrik Polman ten bedrage van fl. 138 797,—. Maar „vermits *den Architect Smit* het gem. Werk quam te begrooten op een Zomma van fl. 107000,— kwam de inschrijving de EdelgrootAchtbare Heeren als zeer Exhorbitant voor”.

Enige dagen na de inschrijving bleek de bazen dan ook o.a. „uyt hoofde van een Important Abusys in de optellinge” dat het bedrag verminderd kon worden tot fl. 122 000,—. De dag na de officiële inschrijving ontvingen de heren burgemeesters nog een verzoek tot inschrijving van Jan van Maris en Jost Calse voor een bedrag van fl. 109 000,—. Deze twee laatsten waren echter nog zulke jonge bazen dat men aanvankelijk overwoog vanwege de importantie van het werk, ondanks de hogere kosten, het metselwerk te gunnen aan de oudere en meer ervaren eerste inschrijvers. De Burgemeesters vermeenden nochtans dat er geen bezwaren zouden zijn als zij in verband met hun contract borgen konden stellen. Dit laatste is kennelijk gebeurd: Maris en Calse komen tenminste steeds als de metselbazen in de rekeningen voor.

Ten aanzien van het *loodgieterswerk* kwamen er drie inschrijvingen binnen: een van Jacobus en Arent van Houten voor fl. 30 913,—; en van Dirk Keven voor

fl. 31 858,— en een van Lucas Overbeek voor fl. 32 344,—.—. Maar Jan Smit's berekening was alweer lager geweest; ze beliep „een Zomma van f. 25500,—.—”. Daarom werd Jacobus en Arent van Houten aangeraden eens met Smit te gaan praten over een mogelijk te hoge berekening hier of daar en daarover dan nader rapport uit te brengen.

Op het betreffende *glas- en schilderwerk* dat door Jan Smit was begroot op fl. 7000,—.— waren vijf inschrijvingen ingekomen: Jan Gallé ad fl. 6845,—.—; Elias Bombaars, IJsbrand Baertmans en Hendrik Plun voor fl. 7013,—.—, Mattheus Capelle ad fl. 8500,—.—;

Hendrik Visser ad fl. 8700,—.— en van Jan Bombaars, Hendrik van der Hof, Cornelis van de Castele en Martinus van Luyk voor fl. 9950,—.—. En hoewel Jan Gallé nog een jonge baas was werd hem toch het werk gegund op voorwaarde van de gewone verplichting tot het stellen van borgens.

Wat betreft het *ijzer- en smeedwerk*. Daarop kwamen zes inschrijvingen binnen, gerekend naar eenheden van 100 pond. De laagste van de zes waren Gillis Rijndermans en Abraham Seelen die het werk dan ook gegund kregen.

SUMMARY

The eighteenth century left an indelible mark on Amsterdam. Many of the city's streets and canals still reflect this period, which must have shown a picture of feverish construction. But for just this period, and in particular the second half of the century, relatively little is known about the construction process and the designers and builders, most of whom must undoubtedly have been artisans.

When a carpenter or mason was referred to as an architect in the second half of the eighteenth century, this meant as a rule a function as the supervisor of construction, which sometimes included the preparation of estimates and drawings. Eventually this must have led to the emergence of an upper layer of masters who traded in materials and houses and also built and remodelled commercially and supplied the designs for such projects. This explains why their names appear in registries of real estate brokers. Some of them owned or rented saw mills, either alone or jointly with others. It is conceivable that it was in this way that the building-trade of a city or region easily fell into the hands of a group of families who often worked together in combinations that varied from project to project.

In a large city like Amsterdam, the municipal authorities often made use of these contractor/brokers in this period, usually to carry out

designs made by the municipal architect and in any case under his supervision, although in practice they were left a rather free hand. In smaller towns, however, such a contractor was himself often seen as an authority on construction whose advice was often asked on certain questions and who then produced a design or made changes or improvements in existing designs. What he designed was generally substantial and sound, the product of good training and practical experience supplemented with theory. The result, however, did not equal the highest quality, which was based on a deeper insight and broader knowledge. Nevertheless, the average client will have been satisfied, especially in a period of prosperity in which the high production level led to a certain mediocrity. It is in this sense rather than because of his creative ability as a builder that Jan Smit can serve as a specific example of the successful master-carpenter of the eighteenth century. As such, he had a major influence on the appearance of the houses of not only Amsterdam but also other places. From this point of view it is of importance that this carpenter/real estate broker/construction supervisor/saw-mill operator and lumber merchant has now been brought back from the obscurity in which time had enshrouded him.

ENKELE AMSTERDAMSE ONTWERPEN VAN C. 1720; MOGELIJK VAN JEAN COULON

R. MEISCHKE

Inleiding

Weinig perioden uit de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst zijn moeilijker toegankelijk dan het begin van de achttiende eeuw. De bouwactiviteit van het hof was, na de dood van de stadhouder in 1702, tot stilstand gekomen. De steden hadden na hun bloei in de zeventiende eeuw weinig behoefte aan nieuwe gebouwen. Alleen de rijke particulieren vernieuwden en verbouwden hun huizen in de stad en op het land. De archivalia hierover bleven maar in zeer beperkte mate bewaard, bovendien zijn de buitenhuizen haast allemaal en de stadshuizen voor een groot deel verdwenen. Het is geen gelukkig terrein voor onderzoek.

Het is Ozinga geweest die met de studie van deze periode een begin heeft gemaakt in zijn monografie over Daniel Marot, de voornaamste architect uit die tijd¹. De hoofdlijnen van het tijdperk werden erin geschetst. Een verdere uitwerking was langs de weg van systematisch onderzoek niet mogelijk; aanvullingen hingen af van toevallige vondsten. Dergelijke vondsten zijn niet uitgebleven. Zij hebben het beeld wel verrijkt doch niet veranderd. Het decoratieve werk van Marot werd enigszins aangevuld. Van zijn werk op het gebied der buitenplaatsen is veel meer bekend geworden. Het is echter opvallend dat er geen nieuwe stadshuizen aan zijn oeuvre zijn toegevoegd. Ook hebben de vondsten nog geen duidelijk herkenbaar beeld van een tijdgenoot naast Marot opgeleverd.

Buiten de weinig bewaard gebleven archieven van de vele bouwlustige families is er nog een andere bescheiden bron voor de kennis van het bouwen in de achttiende eeuw. Dit zijn de kleine collecties bouwkundige tekeningen die vroeger waarschijnlijk hebben toebehoord aan architecten, timmerlieden of metselaars die ze hadden geërfd van hun voorgangers of door aankoop hadden verkregen. Bij deze collecties tekeningen treft men veel studieprojecten aan, die door de makers ervan zorgvuldig bewaard

zijn en ook een groot aantal niet uitgevoerde ontwerpen. De tekeningen van de uitgevoerde gebouwen verdwenen in de archieven van de bouwheer of gingen op het werk verloren. Deze studieprojecten en niet uitgevoerde ontwerpen die de vroegere bezitters gebruikten als aanvulling op hun architectuurboeken bieden de huidige beschouwer weinig nut. Vrijwel nooit zijn dit soort tekeningen voorzien van bijschriften, vrijwel nimmer gelukt het ze in verband te brengen met een bepaald gebouw.

Een dergelijke portefeuille met bouwkundige tekeningen bevindt zich sinds de jaren dertig in het bezit van ir. J. Leupen. Ter informatie deelde de eigenaar mij mede dat hij in die tijd nog al eens gravures, tekeningen en kaarten kocht op de boekenveilingen van Frederik Muller. De potloodnummers van de veilingen staan nog op de tekeningen.

De achttien tekeningen van deze verzameling zijn zeer verschillend van karakter. Er zijn verscheidene primitieve producten bij, en ook voorbeelden van landelijke bouwkunst ten noorden van het IJ. Drie Amsterdamse ontwerpen, duidelijk van één hand, zijn de oudste en mooiste tekeningen uit de portefeuille (afb. 1, 3, 5). Zij steken ver uit boven de rest. Alleen een drietal ontwerpen van schoorsteenboezems zou hier misschien nog aan kunnen worden toegevoegd (afb. 12).

Geen van deze tekeningen is van bijschriften voorzien. Op de geveltekeningen komt het veilingnummer 1298 voor, een nummer dat ook op veel andere bladen van deze collectie wordt aangetroffen. De drie bladen met schoorsteenmantels dragen het nummer 1295. Bij de geveltekeningen is het bouwkundige gedeelte door een ervaren hand getekend; het ornamentale werk maakt een zwakkere indruk. De tekeningen van de schoorsteenboezems zijn in hun geheel minder zorgvuldig opgezet. Van de geveltekeningen zijn de randen beschadigd geweest, zij zijn thans ingekort tot op de voorstelling. Hoewel we ook

¹ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam. 1938.

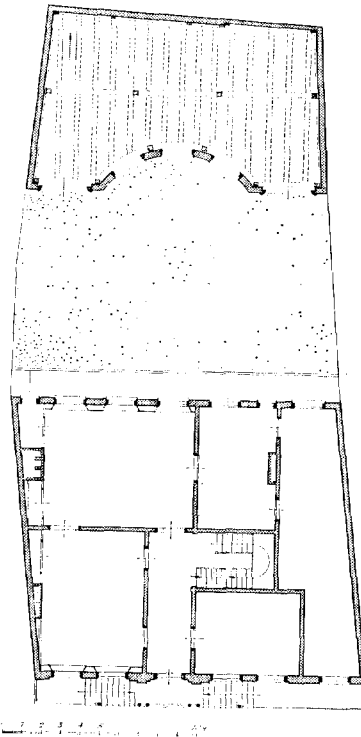
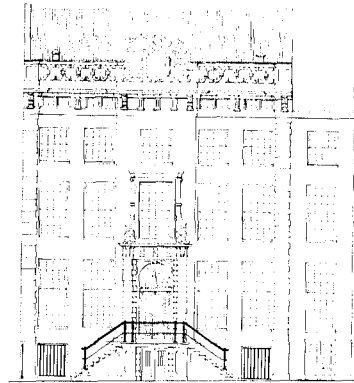
Afb. 1. Amsterdam, Herengracht 433. Niet uitgevoerde ontwerp uit 1717. Gequarelleerde pentekening; 570 × 451 mm. (Collectie Ir J. Leupen; foto Monumentenzorg).

bij deze geveltekeningen niet met uitgevoerde ontwerpen te maken hebben, bleek het in alle drie gevallen mogelijk met grote waarschijnlijk-

heid aan te geven voor welke objecten zij werden gemaakt. Tevens kon daardoor een nauwkeurige datering worden verkregen.

De gevel van Herengracht 433 uit 1717

Pentekening (afb. 1), waarbij het gevelvlak met deuren en luiken lichtgrijs is gequarelleerd; de vensteropeningen zijn grijs aangegeven en de schaduwen donkergrijs. De stoep en de vensterdorpels hebben een lichtblauwe kleur, het ijzerwerk boven de beide deuren en in het balkon is blauwgroen. In de horizontale doorsnede is het muurwerk rood gekleurd, de dekplaat van het balkon lichtgeel. Het blad heeft als watermerk een schild met schuine balk en een lelie erboven; apart: IV. De maatstok van 20 voet is 143 mm lang, hetgeen bij een Amsterdamse voetmaat een schaal geeft van bijna 1 : 50. De totale gevelbreedte op de tekening meet 432 mm, hetgeen overeenkomt met 60,5 voet.

Dit ontwerp moet zijn gemaakt voor Herengracht 433 welk huis in 1717 werd gebouwd 2. Voordien stond hier het koetshuis van het huis Singel 460 dat in 1661 door Philip Vingboons was ontworpen 3. In 1717 werd het gehele complex gekocht door de koopman Jean d'Orville, die het koetshuis sloopte en op die plaats aan de Herengracht een nieuw huis liet optrekken waarin hij ging wonen. Het ontwerp toont in het smeedwerk boven de zijdeur die naar het koetshuis achter het huis voert, de initialen „J.D.” van Jean Dorville.

Het erf aan de Herengracht dat door de sloping van het koetshuis was vrijgekomen had een grotere breedte dan in Amsterdam voor een dubbel huis gebruikelijk was. Het mat 61 voet, terwijl 50 voet normaal was voor de dubbele erven in het nieuwe deel van de grachtengordel ten oosten van de Leidsegracht. De bouwmeester ontwierp een gevel van de gebruikelijke breedte van 50 voet met een overbouwde gang ernaast.

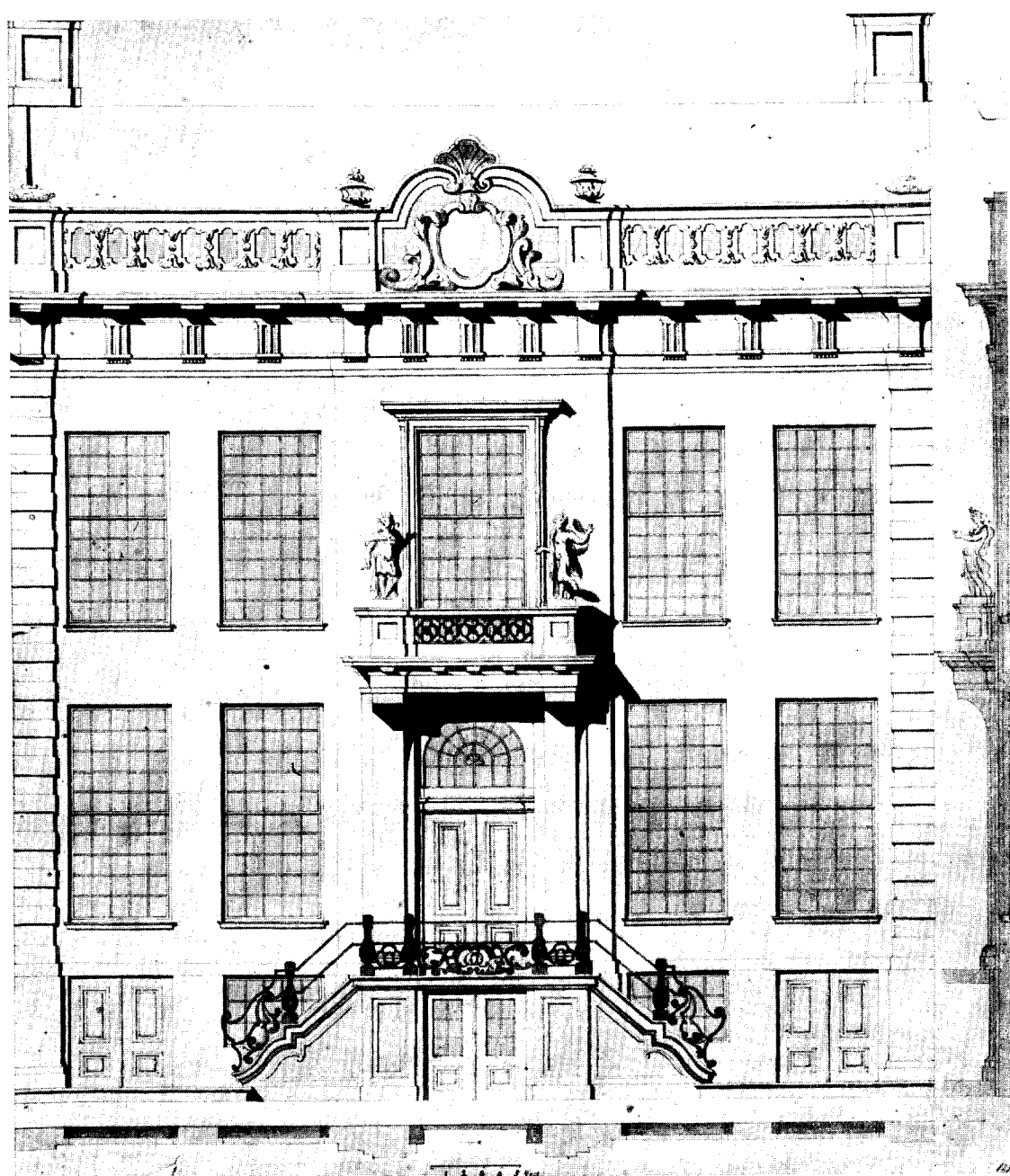
Opvallend in dit ontwerp is de verdiepte middenpartij met het balkon boven de deur dat door hermen wordt ondersteund. De geblokte pilasters hebben alle aan één zijde een kwartronde uitschulping. Boven de pilasters wordt de kroonlijst ondersteund door versierde consoles, daartussen treft men de normale trigliefen en metopen van het dorische hoofdgelast aan. De uitgevoerde gevel verschilt aanmerkelijk met het ontwerp (afb. 2). Toch is er geen reden om aan te nemen dat die van de hand van een andere bouwmeester is.

In de zijgedeelten van het gevelvlak heeft men twee zijvensters aangebracht in plaats van één. Hierdoor moest de middenpartij worden ver-

Afb. 2. Amsterdam, Herengracht 433. Gevel en plattegrond van het in 1717 voor Jean Dorville gebouwde huis. Gevel naar een opmeting uit 1944; plattegrond naar de toestand van voor de verbouwing van 1905, 1913 en 1924. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg; J. J. Jehee).

² H. F. Wijnman, „Beschrijving van elk pand aan de Herengracht met zijn eigenaars en bewoners”, in *Vier eeuwen Herengracht*, Amsterdam 1976, 308–310.

³ Ph. Vingboons, *Afbeeldsels der voornaamste gebouwen*, ... Deel II, Amsterdam 1674, plaat 44.

Afb. 3. Amsterdam, Herengracht 539. Niet uitgevoerd ontwerp uit 1718. Gequarelleerde pentekening; 505 × 419 mm. (Collectie Ir J. Leupen; foto Monumentenzorg).

smald, waarbij zowel het verdiepte middengedeelte als de geblokte lisenen kwamen te vervallen. Inplaats daarvan werd een ander middenmotief gekozen, de voordeur en het venster daarboven werden tot één geheel verenigd. De voor-

deur wordt geflankeerd door geblokte pilasters, die een dorische lijst dragen. Aan weerszijden van het venster daarboven zijn voluten die aan de onderkant uitlopen in satyrkoppen. De borst- wering die de gevel bekroond, is bij het uitge-

Afb. 4. Amsterdam, Herengracht 539. Gevel uit 1718 voor het huis van Gerrit Corver. (Foto Herder, c. 1930).

voerde ontwerp van een moderner ornament voorzien, bleef evenwel ondoorzichtig; het wapenschild in het midden werd forser. De gevel is niet geheel in natuursteen uitgevoerd, zoals in het eerste plan de bedoeling was. De afwisseling van baksteen en natuursteen geeft de gevel een levendiger aanzien, de detaillering schijnt iets moderner en de totale compositie minder traditioneel zeventiende-eeuws. Toch is er in beide ontwerpen veel overeenkomst en lijkt het aannemelijk, dat het tweede ontwerp uit het eerste ontstaan is.

De nieuwe gevel van Herengracht 539 uit 1718 Pentekening (afb. 3), waarvan het gevelvlak met deuren en luiken lichtgrijs is gequarelleerd, de vensters en doorsneden zijn grijs en de schaduwen donkergrijs. De stoep en de vensterdorpels zijn lichtblauw, het stoephek en het balkonhek is blauwgroen aangegeven. Het watermerk is hetzelfde als bij de vorige tekening met de toevoeging van LVG onder het schild. De maatstok van vijf voet is 36,5 mm lang. De gevel is op de tekening 375 mm breed; het huis is dus ruim vijftig voet breed. Het ontwerp is getekend op een schaal van 1 : c. 37.

De breedte van deze gevel is zeer gewoon, hij past op ieder dubbel erf in het tweede deel van de grachtengordel. De verticale opbouw biedt meer punten tot identificatie; er zijn immers weinig dubbele grachtenhuizen waarbij een tweede verdieping ontbreekt. Een van deze weinige is het huis Herengracht 539 dat in 1718 van een nieuwe gevel werd voorzien (afb. 4). Dit ontwerp past geheel in de geschiedenis van dit huis.

Het zeventiende-eeuwse huis Herengracht 539 werd eind 1717 eigendom van Gerrit Corver, die dit huis het jaar daarop van een nieuwe gevel moet hebben laten voorzien⁴. Als voorbeeld heeft hem daarbij vermoedelijk het oude familie-huis aan de overzijde van de gracht, Herengracht 456, voor ogen gestaan dat toen nog in het bezit was van zijn fraaie natuursteengevel uit 1671. De oudste broer van Gerrit, Joan Corver, kocht dit laatste huis in 1717 uit de boedel van hun beider grootvader die kort daarvoor was overleden. Reeds in 1719 stierf Joan Corver waarna Gerrit Corver zijn vernieuwde huis no 539 verkocht om zich in het familiehuis te vestigen.

De sterk zeventiende-eeuwse traditie, die het niet uitgevoerde ontwerp toont, moet voor een deel aan de liefde van de bouwheer voor het ouderlijke huis worden toegeschreven. De ingangspartij schijnt geheel overgenomen van het bijna vijftig jaar oudere familiehuis. De beide beelden die daar boven de middenpartij op de kroonlijst stonden zijn hier op het balkon geplaatst. In de ontwerp-tekening zijn deze beelden slechts vijf voet hoog en daardoor te klein uitgevallen. Ook de vazen op de kroonlijst zijn onder de maat en het kuifstuk in het midden van de gevel is nogal slap getekend.

Voor de uitvoering, die in 1718 zal hebben plaats gevonden koos Gerrit Corver een ander plan, eveneens met een sterk zeventiende eeuwse inslag en in hoofdopzet ook sterk lijkend op het oudere huis van zijn familie. Waarschijnlijk hebben bouwheer en architect voor elkaar niet onder gedaan in hun gehechtheid aan de laat zeventiende-eeuwse bouwtraditie.

Het uitgevoerde plan voor het huis van Corver werd vrijwel gelijk aan het eerste voorstel voor Herengracht 433 (afb. 4). Omdat Gerrit Corver een nieuwe gevel voor een bestaand huis liet optrekken dat nu eenmaal niet hoger was, kon de bovenste verdieping van het plan voor Herengracht 433 niet verwezenlijkt worden. Zon-

der schroom werd het ontwerp met een verdieping ingekort. Verder werden er enkele veranderingen in de middenpartij aangebracht. Het middengedeelte daarvan werd minder verdiept, het balkon kreeg daardoor een andere vorm en de hermen die dit balkon steunden werden meer naar voren gericht. De dammen aan weerszijden van de middenpartij werden niet geblokt, in plaats daarvan werd het muurgedeelte naast de voordeur en het venster erboven gelaagd uitgevoerd.

In de behandeling van de attiek boven de kroonlijst werd deze gevel moderner dan het eerste plan voor Herengracht 433. Reeds bij de uitvoering van dit laatstgenoemde huis werd een nieuwer ornament in de attiek aangebracht die echter nog gesloten bleef. Bij het eerste ontwerp voor het huis van Gerrit Corver ging men op dit thema door, doch hierbij werd het ornament opengewerkt. In deze vorm werd de borstwering ook uitgevoerd. Het ornament is ontleend aan het ordeboek van Sebastien Leclerc, dat in 1714 te Parijs was verschenen (plaat 164).

Door deze zorgvuldige studies en overwegingen was een gevel van buitengewoon grote monumentaliteit ontstaan. Het oude gevelschema was verjongd de nieuwe eeuw ingegaan. Het zal een voorbeeld voor vele opdrachtgevers geweest zijn. Waarschijnlijk heeft het de naam van de bouwmeester blijvend gevestigd, in sterkere mate dan de uitgevoerde gevel van Herengracht 433 dit gedaan zal hebben (afb. 2). Dit te meer waar de bouwheer een der allerrijkste en machtigste Amsterdammers was.

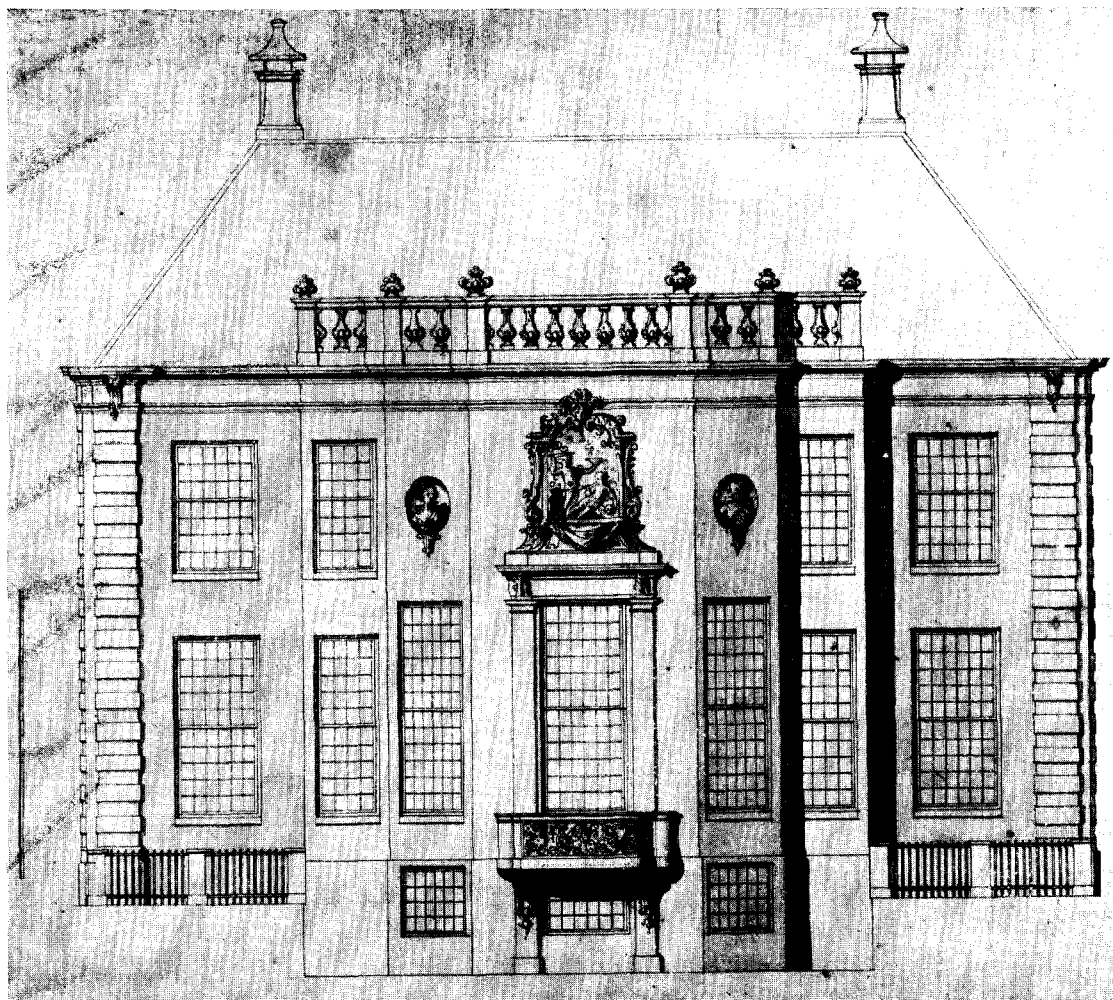
Het ontwerp voor de buitenplaats Spaarenhout uit c. 1725

Bij deze pentekening is het gevelvlak van de zijgedeelten lichtgrijs getint, de schaduwen zijn donkergrijs (afb. 5). Het watermerk bestaat uit een schild met erboven een lelie en een kroon erboven en eronder de letter V; apart IV.

De maatstok van 20 voet is 112 mm lang; de tekening is vrijwel schaal 1 : 50. De totale breedte van de gevel bedraagt 339 mm; het huis moest ruim zestig voet, ofwel c. 17 m, breed worden. Het beeldhouwwerk schijnt na het schaduwen van de tekening met de pen te zijn aangezet. Het grote reliëf boven de middendeur toont een Vanitas-voorstelling: de putto aan de linkerzijde draagt twee schalen, die aan de rechterkant is bezig met het blazen van bellen, zijn linker hand rust op een doodshoofd. In de ronde nis rechts van het reliëf is een borstbeeld van de godin Diana getekend.

Het ontwerp is sterk abstract getekend, het

⁴ H. F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht*, 350-353.

Afb. 5. Heemstede, Buitenplaats Spaarenhout. Niet uitgevoerd ontwerp voor de gevel aan het Spaarne c. 1725, voor David Mattheus de Neufville. Geaquarelleerde pentekening: 394 × 498 mm. (Collectie Ir J. Leupen; foto Monumentenzorg).

is moeilijk te zien wat in hout en wat in steen moest worden uitgevoerd, ook baksteen en natuursteen gevelwerk zijn niet van elkaar te onderscheiden. De balustrade boven de schuine zijstukken van het middendeel is getekend of hij recht van voren werd gezien. In plaats van twee balusters zouden hier in werkelijkheid vier of vijf moeten komen.

Dit ontwerp moet getekend zijn voor de buitenplaats Spaarenhout, die op de grens van Haarlem en Heemstede, tussen het Spaarne en het Haarlemmerhout was gelegen. De achtergevel van het huis grensde aan het Spaarne. Deze be-

langrijke buitenplaats was in 1701 voor *f* 20 600 verkocht, in 1714 nogmaals voor *f* 15 000⁵. Op 2 november 1720 werd Spaarenhout voor *f* 20 000 eigendom van David Mattheus de Neufville, een Amsterdams koopman woonachtig op de Herengracht (no 477). Uit de koopsoort blijkt dat het huis niet kort te voren gemoderniseerd was. De Neufville moet de buitenplaats hebben laten verfraaien, hetgeen tussen 1720 en zijn dood in 1731 plaats gevonden zal hebben. Voorschands zouden wij dit ontwerp op c. 1725 willen stellen.

Ook in dit geval werd een ander ontwerp voor 1903, 70.

⁵ A. van Damme, *De buitenplaatsen te Heemstede, Berkenrode en Bennebroek 1628-1811*, Haarlem

Afb. 6. Nieuwersluis, Buitenplaats Vreedenhoff. Gebouwd in 1750 voor Pieter Trip. Uitgebouwde koepelkamer aan de achterzijde. (Foto C. Steenbergh, 1927).

uitvoering gekozen, zodat deze tekening bewaard bleef in de portefeuille van de architect. Hoe het huis in werkelijkheid is geworden toont de gravure in het tweede deel van het „Zegepralend Kennemerland” dat in 1733 verscheen en duidelijker nog de afbeelding van het huis uit de „Gezigten in de omstreken van Haarlem” die

P. J. Lutgers in 1844 het licht deed zien. Het huis werd iets smaller waardoor het uitbouwje aan weerszijden van de middenpartij verviel. In plaats van het reliëf boven de middendeur werd een ronde nis met een beeld gemaakt. Tevens werd de architectuur iets strenger door de dori-sche lijst boven de uitspringende middenpartij

en het aanbrengen van een attiek boven de gootlijst.

Een vergelijking met Vreedenhof (1750) en een gissing naar de architect

Het niet uitgevoerde ontwerp voor Spaarenhout werd vijf-en-twintig jaar later toegepast bij het huis Vreedenhof te Nieuwersluis aan de Vecht (afb. 6). Deze plaats werd in 1749 gekocht door Pieter Trip (1724–1786) die er een geheel nieuw huis liet bouwen⁶. De achterzijde daarvan met de uitgebouwde koepelkamer lijkt sterk op het ontwerp voor Spaarenhout; alleen tonen de ornamenten hier Lodewijk XV-vormen. Bij Vreedenhof werd het reliëf boven de balkondeur wel toegepast, het kreeg een soortgelijke voorstelling met twee putti. De beeldnissen aan weerszijden van het middenreliëf werden vereenvoudigd tot gepleisterde nissen, die niet geheel begrijpelijk zijn wanneer men het oudere ontwerp niet kent.

De bouwheer van Vreedenhof, Pieter Trip, heeft zijn hele leven gewoond in het huis Herengracht 539, welk huis zijn vader in 1723 van Gerrit Corver had gekocht⁷. Waarschijnlijk

⁶ J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578–1795*. Deel II, Haarlem 1905, 554.

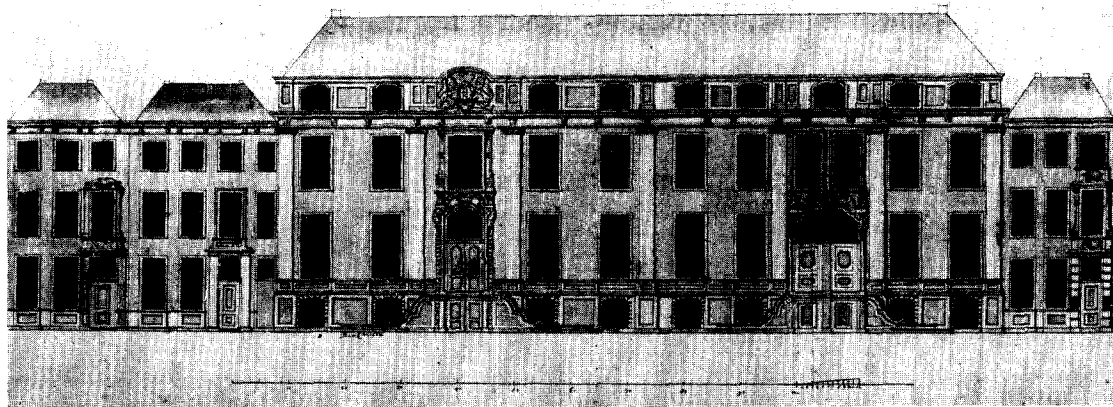
stond de naam van de bouwmeester die in 1718 deze bijzondere gevel gebouwd had, welke nog niet door een betere was overtroffen, bij de familie zo hoog aangeschreven dat Trip hem ook zijn buitenplaats liet bouwen.

Wanneer wij ons thans de vraag stellen wie deze bouwmeester geweest kan zijn, weten wij dat hij werkzaam was van voor 1717 tot na 1750. Zijn manier van tekenen waarbij het decoratieve aspect het minste van kwaliteit was doet vermoeden dat we hier niet met ontwerpen van een beeldhouwer te maken hebben. Door deze gegevens vallen vele ontwerpers af. Hoewel er van dit tijdperk nog weinig bekend is en er nog vele verrassingen mogelijk blijven, komt één man naar voren bij wiens verdere werk de hier besproken gevels van Herengracht 433 en 539, van Spaarenhout en van Vreedenhof aansluiten en wel de Amsterdamse timmerman Jean Coulon. We zullen ons thans nader in zijn werk verdiepen.

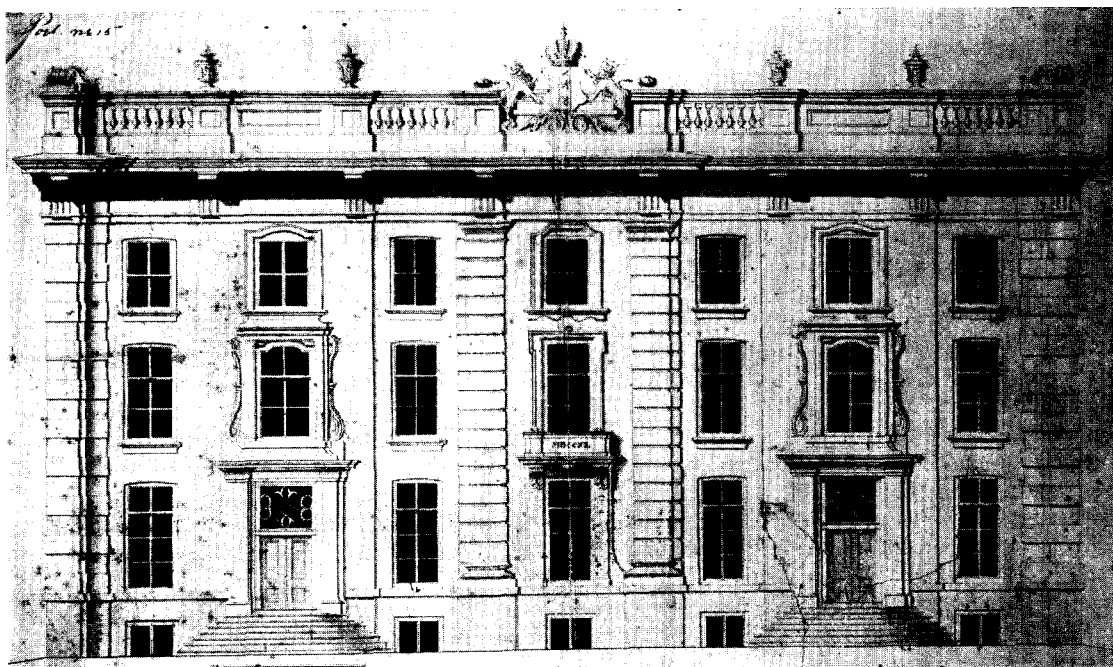
Het Amsterdamsche Herenlogement in Den Haag (1737)

Het staat vast dat Jean Coulon was betrokken bij

⁷ H. F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht*, 351.

Afb. 7. 's-Gravenhage, Logement van de heren van Amsterdam aan het Plein. Niet uitgevoerde ontwerp voor het bouwen van drie huizen uit 1736. Gequarelleerde pentekening, gesigeneerd Jean Coulon. (Algemeen Rijksarchief Den Haag).

Afb. 8. 's Gravenhage, Logement van de heren van Amsterdam aan het Plein. Met kleine wijzigingen uitgevoerd ontwerp, vensters van c. 1800. Gequarelleerde pentekening uit 1736 of 1737. (Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam).

de vernieuwing van de huizen die de stad Amsterdam aan het Plein te 's-Gravenhage bezat. De omvang van zijn bemoeienis is nog niet helemaal duidelijk.

Uit de resolutie van 24 januari 1736 van de Amsterdamse vroedschap blijkt dat „de oude en bijna bouwvallige stadshuizen in den Hage” gerepareerd of vernieuwd moesten worden. In een van deze huizen logeerden de gedeputeerden bij de Staten-Generaal, in het andere woonde de „Gecommitteerde Raad” bij de provincie Holland. Er waren reeds „verscheijde ontwerpen” aanwezig. De vroedschap benoemde een commissie onder leiding van de oud-burgemeester Jan Six, heer van Hillegom en Vromade om haar in deze zaak van advies te dienen⁸.

In de vroedschapsresolutie van 12 september 1736 is het advies van deze commissie opgenomen. Dit advies ging zeer uitvoerig op de zaak in. Men was begonnen de huizen te laten inspecteren door de „Baasen” in Den Haag die de huizen in onderhoud hadden. Dezen waren van mening dat men zou kunnen volstaan met een uitgebreide reparatie van f 30 000. De commis-

sie vond het zonde om zoveel geld aan oude huizen te besteden en vreesde dat het advies van de „Haagse Baasen” was ingegeven door het profijt dat zij zouden hebben van de hoge reparaties die aan deze herstelde oude huizen nodig zouden blijven. Daarom liet men de huizen „inspecteeren door de deze Stads Baasen, die in deze geen interest hebben, als in den Haag niet mogende en ook niet wel konnende werken”.

De Amsterdamse bazen kwamen tot de conclusie dat het beter was om van verdere reparaties af te zien en om „op de Erven van de twee bovengemelde huizen, en op dat van het kleinje hujs naast het Logement staende, nieuwe huizen te setten”.

Daarna ging men in op de vraag of er op dit terrein twee of drie huizen moesten komen. In het laatste geval zou er een woning zijn voor een „Heer andere commissien bekleedende”. Een dergelijke heer was er echter niet steeds, zodat men te zijnen behoeve ook wel een huis kon huren. Men had plannen en kostenramingen laten maken van twee en van drie huizen. De oplossing met de drie huizen op dit terrein was

⁸ J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, enz.*

Derde stuk, Amsterdam 1767, 292.

Afb. 9. 's Gravenhage, Logement van de heren van Amsterdam, thans Ministerie van buitenlandse zaken, Plein 23. Eerste steen gelegd op 1 april 1737 door Jan Six de Jonge, zoon van Jan Six heer van Hillegom en Vroomade. (Foto Bockstart, 1913).

f 12 000 duurder, omdat dan twee van de drie huizen een binnenplaats (en dus ook een achterhuis) zouden moeten krijgen. Bovendien zouden deze huizen bekrompener zijn. Men kwam tot de conclusie dat „twee zodanige huizen apparentelijk in capitaal zoveel waardig zullen zijn als drie kleijnder”.

De commissie gaf dan ook de voorkeur aan het bouwen van twee huizen met als gevolg dat zij „uijt alle Plans, die daar van gemaakt zijn geworden, verkoosen hebben het Plan hieraan geannexiert onder No. 1”. De kostenraming die van dit plan gemaakt was en onder no 2 aan het rapport was toegevoegd beliep *c. f* 90 000. Alleen bevalen de „Amsterdamse baasen” aan een beter soort steen voor de binnenmuren te gebruiken waardoor de kosten nog met *c. f* 5000 verhoogd zouden worden. Bovendien waren de marmeren vloeren en de schoorstenen niet in de kostenraming begrepen. Het gebouw zou tenslotte *f* 150 000 gaan kosten. De vroedschap kon zich geheel met de conclusie van de commissie onder leiding van Jan Six verenigen en gaf de

heren de opdracht het „geresolveerde te executeren”.

Ook in dit geval bleef slechts een klein deel van de tekeningen die ten behoeve van de nieuwbouw gemaakt zijn, bewaard. Zij bevinden zich voor een deel in het Rijksarchief in den Haag en voor een deel in het gemeentearchief van Amsterdam. Het oudste is de geveltekening voor drie huizen welke gesigineerd is door Jean Coulon (afb. 7). De nieuwe gevels sluiten zich geheel bij de omgeving aan. De kroonlijst ligt op dezelfde hoogte als die van de aangrenzende huizen. Het is buitengewoon zeldzaam dat op een ontwerptekening uit deze tijd de belendingen getekend zijn. De gevels konden niet geheel symmetrisch worden. Het linkerhuis is breder dan de beide aan de rechterkant. Van deze twee is het rechterhuis weer aanzienlijk smaller dan het linker. De oplossing met de attiek boven de kroonlijst sluit geheel aan bij de Haagse voorbeelden uit deze tijd. Het is niet onmogelijk dat Coulon deze oplossing uit voorstellen van de Haagse bazen heeft overgenomen.

Afb. 10. Amsterdam, Herengracht 495. Gevel uit 1739 voor het huis van Jan Six. (Foto collectie Monumentenzorg, c. 1920).

Van de oplossing met twee huizen zijn ook enkele geveltekeningen bewaard gebleven, die echter geen van alle gesigneerd zijn. Twee daarvan, zeer duidelijk van één hand, zijn middelmatig. Het is mogelijk dat zij vervaardigd zijn door de Amsterdamse metselaar C. Hoeneker die de kapplattegrond gesigneerd heeft.

Van de gevel zoals hij tenslotte geworden is bleef ook een tekening bewaard, waarvan enkele exemplaren bestaan (afb. 8). Het merkwaardige van deze tekening is dat hij op enkele punten ouder lijkt dan het uitgevoerde ontwerp. Het balkon in het midden springt verder naar voren, het wapenschild en de leeuwen zijn kleiner en er zijn minder trigliefen in de kroonlijst. Op een ander punt is hij duidelijk jonger. De empire vensters kunnen moeilijk voor c. 1800 dateren. De tekening is of later gewijzigd of een ouder ontwerp is overgetekend met nieuwe vensters.

Ozinga die zich bezig hield met de vraag wie als de ontwerper van deze gevel kon worden beschouwd kwam tot de conclusie dat dit niet J. B. Xavery kon zijn geweest doch eerder een „conservatief Amsterdams ontwerper” die daar-

bij enkele nieuwere details had verwerkt. Ozinga besloot zijn betoog met de vraag: „Zou een selectief te werk gaand principaal als de machtige burgemeester-commissaris voor de bouw Six niet elementen uit verschillende ontwerpen hebben kunnen doen combineren door een vertrouwde kracht gelijk genoemde Hoeneker?”⁹

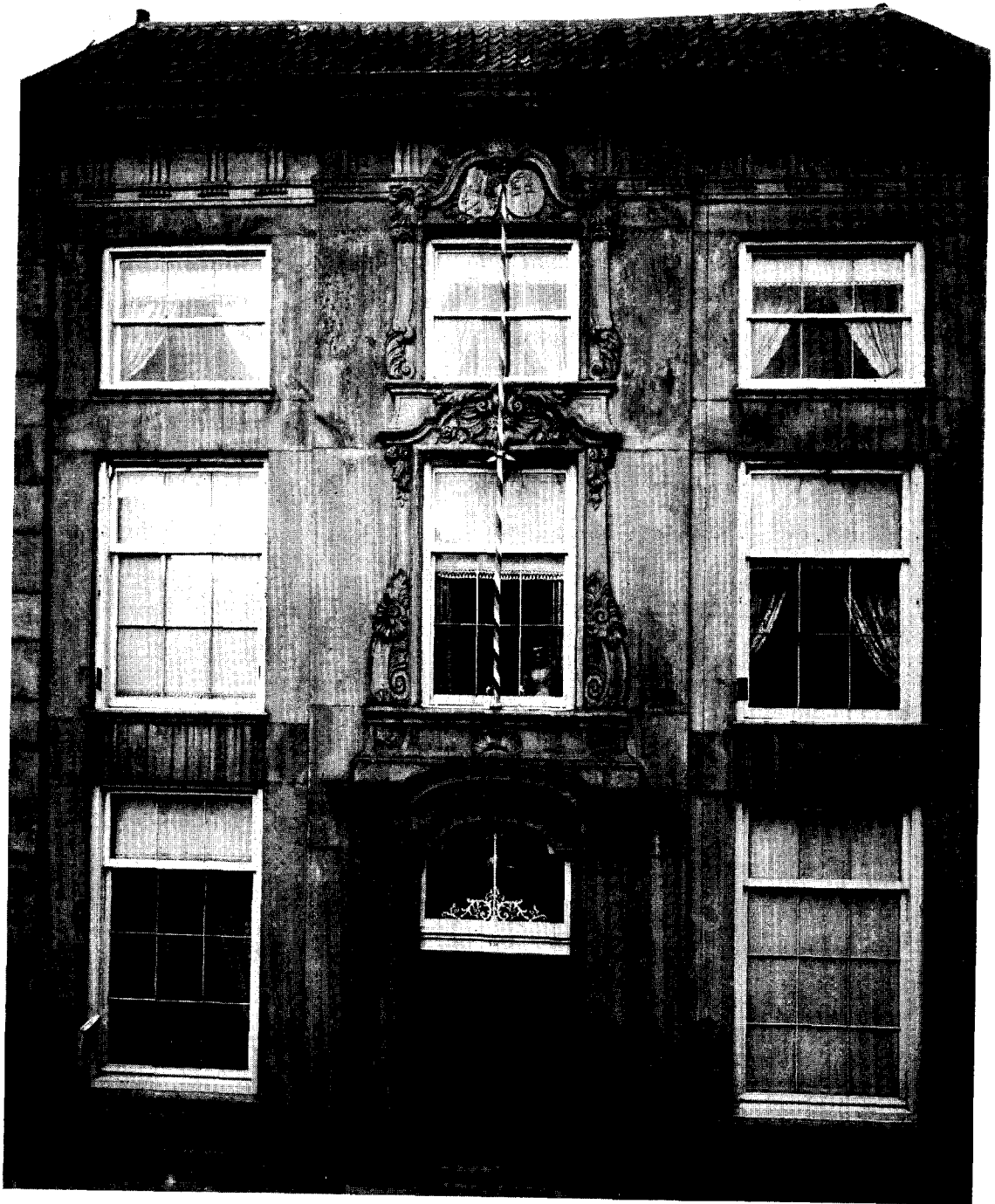
Ondertussen is iets meer bekend geworden over de Amsterdamse verhoudingen. We weten nu dat Hoeneker moeilijk tot een dergelijke combinatie in staat geacht kan worden, we weten ook dat het Jean Coulon was die het vertrouwen van Jan Six had verworven. Het is dan ook vrijwel zeker dat de gevel van het Herenlogement in Den Haag is ontworpen door een der Amsterdamse bazen en wel door Jean Coulon, van wiens hand ook het eerste gevelontwerp was.

Het huis van Jan Six (1739) en het huis Langestraat 114 te Alkmaar (1741)

De zeventig-jarige Jan Six werd tijdens zijn bemoeienis met het Herenlogement zozeer door de lust tot bouwen aangestoken dat hij in 1739 de gevel van zijn huis Herengracht 495, waar

⁹ M. D. Ozinga, *Jan Baptist Xavery als decoratief-architectonisch ontwerper*, in: *Miscellanea J. Q. van*

Regteren Altena, 1969, 166-173.

Afb. 11. Alkmaar, Langestraat 114. Huis voor de Amsterdammer Carel de Dieu, in 1741 gebouwd naar ontwerp van Jean Coulon. (Foto Monumentenzorg, 1898).

hij sinds 1707 woonde, liet vernieuwen¹⁰. Nu toont deze gevel (afb. 10) zoveel overeenkomst met die van het logement in Den Haag dat hij in beide gevallen gebruik moeten hebben gemaakt van de diensten van dezelfde bouwmeester. Dat dit Jean Coulon was blijkt uit de bouwgeschiedenis Langestraat 114 te Alkmaar. Dit huis werd in 1741 gebouwd door een familielid van Jan Six, Carel de Dieu, zoon van Ludivicus de Dieu en Adriana Six (afb. 11).

Het was Ozinga die het belang onderkende van een achttiende-eeuws huis waarvan nog archivalia uit de bouwtijd ter beschikking stonden¹¹. Uitvoerig ging hij op de bouwgeschiedenis in en slaagde er in de onderlinge verhouding tussen de verschillende bij het werk betrokken ambachtslieden vast te stellen. De monumentale natuursteengevel van dit huis werd ontworpen door Jean Coulon, die het ontwerp op ware grootte op een houten schot overbracht. Dit laatste echter niet zonder overleg met de uitvoerende steenhouwer François van Absiel. Het contract dat met van Absiel werd gesloten eindigt met de volgende passage over de kwaliteit van de uitvoering: „volgens den eijns van 't werk en soo het van Mons. Coulon sal ordoneeren. En het geheele werk met sijn sirade allis te bewerken en gevrijnt als de geevel de heer burgemeester Six is gemaakt en genoeg de heer besteede”. Het is niet aan te nemen dat een architect zijn eisen zal vaststellen aan de hand van een werk van een collega, temeer daar Coulon over voldoende eigen werk beschikt zal hebben waar hij naar kon verwijzen. Het genoemde huis van burgemeester Six is vermoedelijk voor alle partijen een bekend begrip geweest, voor Coulon omdat hij het had ontworpen en voor van Absiel omdat hij het zal hebben uitgevoerd.

Door deze vondst in Alkmaar is het vrijwel zeker geworden dat de Amsterdamse Six, Jean Coulon als architect gebruikte en dat dan niet alleen voor zijn huis aan de gracht, doch ook voor het nieuwe logement in Den Haag. Hiermee zijn in één slag drie werken van Coulon uit c. 1740 bekend. Deze lijken echter zozeer op de groep van ontwerpen van c. 1720 dat wij de kans groot achten dat Coulon ook deze heeft ontworpen.

De levensloop van Jean Coulon (1678–1760)

Het is niet bekend wanneer de ouders van Jean Coulon met hun gezin naar Amsterdam gekomen zijn. Waarschijnlijk hebben zij behoord tot de Franse refugiés die, na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, naar ons land uitweken. In Frankrijk schijnen Henry Coulon en zijn vrouw Jeanne Roux op verscheiden plaatsen te hebben gewoond. Zij waren beiden afkomstig uit Sedan, terwijl hun oudste zoon Jean in Marseille werd geboren. Henry Coulon was meester-timmerman, een vak dat zijn beide oudste zoons ook beoefenden.

In de doopregisters van de Walenkerk te Amsterdam werden op 9 november 1692 twee meisjes, Suzanne en Jeanne, dochters van Henry Coulon en Jeanne Roux ingeschreven. Op 1 september 1698 kocht Henry Coulon, mr timmerman, twee erven in de Grootte Leijdsedwardsstraat, welke afkomstig waren van de overleden Duplovis¹². Zij waren gelegen in park B en droegen de nummers 23 en 24. In deze buurt woonden veel Hugenoten en het is mogelijk dat deze aankoop het begin was van de vestiging van de familie Coulon in deze straat, waar Jean Coulon zijn gehele verdere leven heeft gewoond.

Op 19 januari 1700 werd de timmerman Jean Coulon uit Marseille ingeschreven in het poortersregister van Amsterdam. Nadat Daniel Marot zich in 1705 in Amsterdam had gevestigd moet hij reeds spoedig in contact zijn gekomen met de timmermansfamilie Coulon. Hij heeft de beide zoons van Henry Coulon, Jean en Anthony, ingeschakeld als uitvoerder van zijn projecten.

Jean kreeg de leiding bij de verbouwing van het slot Oranienstein te Diez voor prinses Henriette Amalie von Nassau-Diez, weduwe van Heinrich Casimir II en moeder van de Friese stadhouder. De prinses aarzelde aanvankelijk om Jean Coulon met de uitvoering te belasten, omdat hij slechts een „menuisier” was en niet op de hoogte kon zijn met de Duitse muurconstructies¹³. Van de aanstelling heeft zij echter geen spijt gehad. Jean Coulon werd de centrale figuur bij de uitvoering, temeer waar Marot nooit naar Diez kwam. Van 1707–1712 was hij bij het werk betrokken en vertoefde lange periodes soms met twee of drie timmerlieden op het werk in Ora-

¹⁰ H. F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht*, 333.

¹¹ M. D. Ozinga, *Flandria Nutrix, een Alkmaarse patricische woning gezien tegen de decoratieve aspecten van de Hollandse bouwkunst uit de eerste helft der*

achttiende eeuw, in: *Miscellanea Jozef Duverger*, Gent 1968, 666–695.

¹² Kwijtschelding 3P, 314 v.

¹³ M. D. Ozinga, *Daniel Marot*, 110–117.

nienstein¹⁴. Met tussenpozen kwam hij weer naar Amsterdam waar in de timmermanswerkplaats van zijn vader de schuifvensters werden klaar gemaakt. Hoewel hij in hoofdzaak werkte naar de tekeningen van Marot, heeft hij zelf voor verscheiden onderdelen ontwerpen gemaakt, die veelal de goedkeuring van de opdrachtgeefster konden verwerven. Dit werk, waarbij ook andere kunstenaars zoals belangrijke Italiaanse studadoors betrokken waren, moet een belangrijke leerschool voor Jean Coulon zijn geweest.

Zijn twee jaar jongere broeder Anthony Coulon werd door Daniel Marot belast met de uitvoering van de verbouwing van het stadhoudelijke hof te Leeuwarden in 1709. Hij trad in 1710 te Leeuwarden in het huwelijk, vestigde zich aldaar en bracht het tot stadhoudelijk bouwmeester¹⁵. In deze functie leidde hij in 1734 het werk bij de uitbreiding van het Huis ten Bosch in Den Haag naar de plannen van Marot. Nadat Willem IV in 1747 tot stadhouder was verheven werd Anthony Coulon in 1752 benoemd tot Architect en Inspecteur van de gebouwen der domeinen¹⁶.

Toen op bevel van Staten van Holland van 18 juli 1709 een register van gerefugieerden moest worden aangelegd, werd op 5 februari 1710 het gehele gezin Coulon in het tweede Amsterdamse register voor gerefugieerden ingeschreven. Het waren Henry Coulon en Jeanne Roux, afkomstig uit Sedan en hun kinderen Jan (30 jaar), Anthony (28 jaar), Anna (19 jaar), Suzanne (17 jaar) en Jean (13 jaar)¹⁷.

Op 2 maart 1710 gaat de twintigjarige Anna Coulon in ondertrouw met de bakker Pierre Saijous, beide wonen dan in de Leijdsedwardsstraat. Op 6 juni 1717 treedt zij als weduwe van haar eerste man opnieuw in het huwelijk, nu met zijn broer Jan.

Eerst laat trad Jean Coulon in het huwelijk. Op 19 september 1720 ondertrouwden Jean Coulon van Marseille en Machteldt Hozee, weduwe van Simon 't Lam in de Huidenstraat. De bruidegom was 42 jaar oud, woonde in de Leijdsedwardsstraat en werd geassisteerd door zijn vader Henry Coulon. Het huwelijk werd op 6 oktober in de Waalse kerk bevestigd.

¹⁴ Herman Heck, *Oranienstein, Geschichte eines Barockschlosses*, Frankfurt 1967, 29-42.

¹⁵ M. D. Ozinga, *Daniel Marot*, 123 noot 2, 180.

¹⁶ D. F. Slothouwer, *De Paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1945, 212.

¹⁷ M. D. Ozinga, *Daniel Marot*, 110 noot 1.

¹⁸ H. F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht*, 516.

Het moet Jean Coulon in deze jaren goed zijn gegaan want in 1722 kocht hij van twee verschillende eigenaren de huizen Herengracht 348 en 350 voor tesamen ruim f 15 000,—. Hij bouwde hier twee nieuwe panden waarvan hij no 348 in 1725 voor f 16 000,— verkocht. Zijn vrouw stierf in hetzelfde jaar en van het tweede huis verkocht hij zijn helft aan de twee kinderen uit het eerste huwelijk van zijn vrouw, die de helft van het huis dat hun moeder bezat reeds geërfd hadden¹⁸. Veel wijzer over de architectuur van Coulon maken deze gevels ons niet.

De gevels zijn geheel met natuursteenplaten bekleed. Van de kroonlijst is slechts die van no 348 in takt gebleven, welke vier verschillende, forse consoles toont. De rijk versierde borstwering met het kuifstuk in het midden, die Caspar Philips' grachtenboek toont is helaas verdwenen.

Op 20 mei 1740 trad Jean Coulon van Marseille, weduwnaar van Machteldt Hozee, opnieuw in het huwelijk, nu met Geertruij Kerkhoven, weduwe van Sijbrand Smit op de Achterburgwal. Reeds op 15 februari 1742 werd zijn tweede vrouw in de Waalse kerk begraven. Uit datzelfde jaar is iets bekend van zijn financiële toestand. In het kohier van 1742 wordt het inkomen van de timmerman J. Colon in de Grote Leijdsedwardsstraat geschat op f 1000 en de huurwaarde van zijn huis op f 290; hij hield een dienstbode. Zijn inkomen was niet hoog doch lag boven de middelmaat van zijn vakgenoten. Van de 195 timmerlieden die in het kohier vermeld staan zijn er 35 waarvan het inkomen hoger werd aangeslagen en 24 die ook op f 1000,— getaxeerd werden¹⁹.

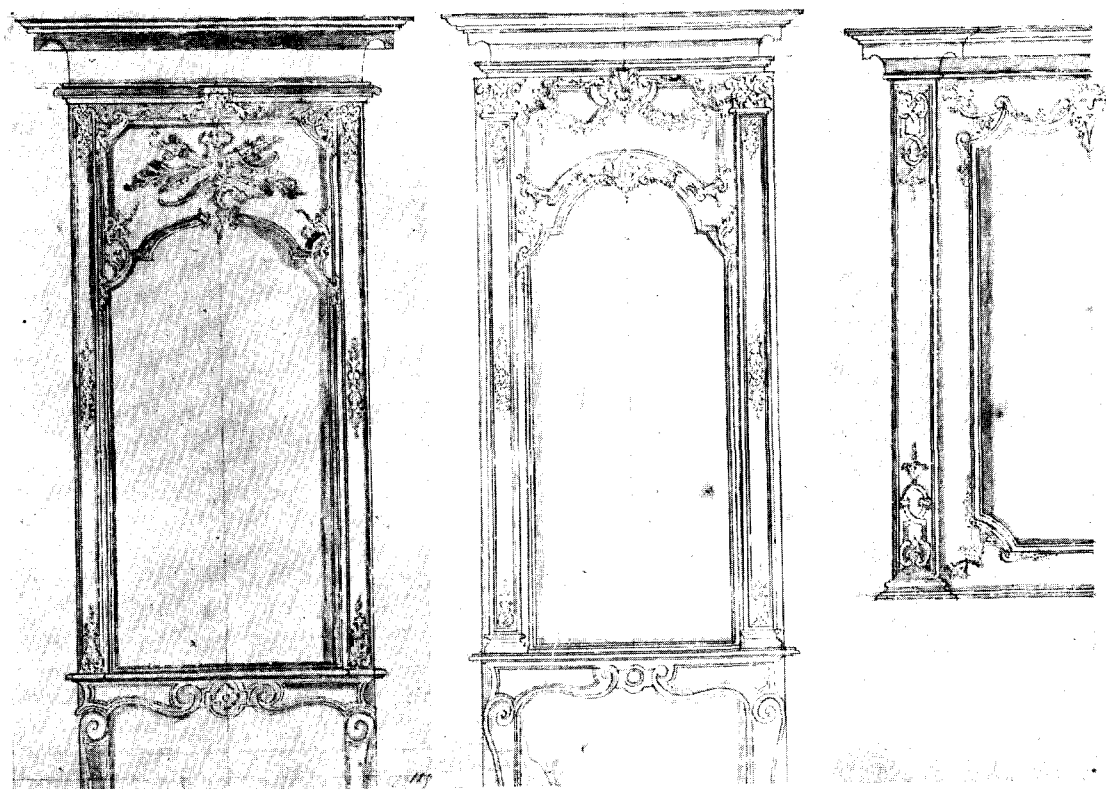
Uit de latere jaren van Jean Coulon is weinig meer bekend. Op 13 februari 1760 werd hij in de Waalse kerk begraven²⁰.

Het werk van de timmerman-architect Jean Coulon

De hier boven opgesomde gegevens over het milieu en het leven van Jean Coulon geven meer inzicht in zijn werk als architect. Waarschijnlijk is hij op zo jeugdige leeftijd naar Amsterdam gekomen dat zijn geboorteland geen invloed op zijn vormgevoel heeft nagelaten. Het blijft ech-

¹⁹ W. F. H. Oldewelt, *Kohier van de personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, Amsterdam 1945. Deel I: Tabellarisch overzicht, Deel II, 308.

²⁰ Een aantal persoonlijke gegevens over Jean Coulon en zijn familieleden uit het gemeentelijke archief te Amsterdam dank ik aan Mevrouw E. B. M. Lottman.

Afb. 12. Ontwerpen voor schoorsteenmantels. Geaquarelleerde pentekeningen *c.* 1725. Drie bladen van gelijke afmetingen: 314 × 179 mm. (Collectie Ir J. Leupen, foto Monumentenzorg).

ter mogelijk dat zijn vader, die ook in het bouwvak was, hem in de bouwtradities van zijn vaderland heeft onderwezen. Vermoedelijk is hij opgegroeid als vele zonen van Amsterdamse timmermansbazen: overdag het praktische werk in de timmermanswinkel van hun vader en 's avonds op tekenles. Vermoedelijk heeft Henry Coulon, die ook al spoedig met Marot in contact kwam, meer achtergrond gehad dan een gewone timmermansbaas en er voor gezorgd dat zijn beide zoons tekenonderricht kregen bij een vooraanstaand architect. Een dergelijke tekenopleiding eindigde met het maken van ontwerpen voor grachtenhuizen.

De eerste ontwerpen van voor 1720 die wij aan Jean Coulon toeschreven zijn gemaakt door iemand die doorkneed was in de traditie van de laat zeventiende-eeuwse Amsterdamse gevelarchitectuur. Zijn hele leven heeft Jean Coulon op dit geijkte schema voortgewerkt. Het werd bepaald door de geblokte lisenen aan de zijkant, een vooruitspringend middendeel met een spaarzaam ver-

sierde ingangspartij welke vaak voorzien was van een balkon. De gevel werd aan de bovenzijde bekroond door een dorische lijst met triglifien, die soms boven de pilasters werden afgewisseld met rijkere consoles. Daarboven kwam dan een borstwering met een sierstuk in het midden, meestal nog rechtschapen van vormgeving. De periode in Oranienstein moet de opleiding van Coulon hebben voltooid. De contacten met Marot en met de Italiaanse stucwerkers moeten zijn gevoel voor het ornament hebben vergroot. Er kunnen in zijn latere werk elementen zijn die aan deze periode herinneren, zoals de hermen onder de balkons van de Amsterdamse gevels en aan een schoorsteen in het huis te Alkmaar. Ook in de wijze van detaillering van de middenpartij en de balkons kan er enige invloed van Oranienstein zijn uitgegaan.

Doch ook op het gebied van het ornament schijnt Coulon nogal conservatief; de ontwikkeling van de mode volgt hij slechts aarzelend. In de ontwerpen van *c.* 1720 die wij aan hem

toeschrijven zien wij de overgang van de zeventiende-eeuwse balustrade naar de rijkere achttiende-eeuwse vorm. In de gevels van c. 1740 zien wij de introductie van Lodewijk XV-vormen. Aan het einde van het werk dat wij thans aan hem toeschrijven staat het buitenhuis Vreedenhof aan de Vecht, haast nog even klassiek als zijn eerste werk en met in de gevels een uiterst bescheiden toepassing van ornament in Lodewijk XV-stijl.

Wanneer de hier besproken gebouwen inderdaad allemaal door Jean Coulon ontworpen zijn dan ontstaat daaruit het beeld, niet van een groot architect, doch van de Amsterdamse timmermansbaas op zijn best. Naast een zekere aanleg op architectonisch gebied werd hij door het geluk begunstigd. Van huis uit met de praktijk vertrouwd, een goede opleiding op tekengebied, de *Ontvangen 6 april 1978.*

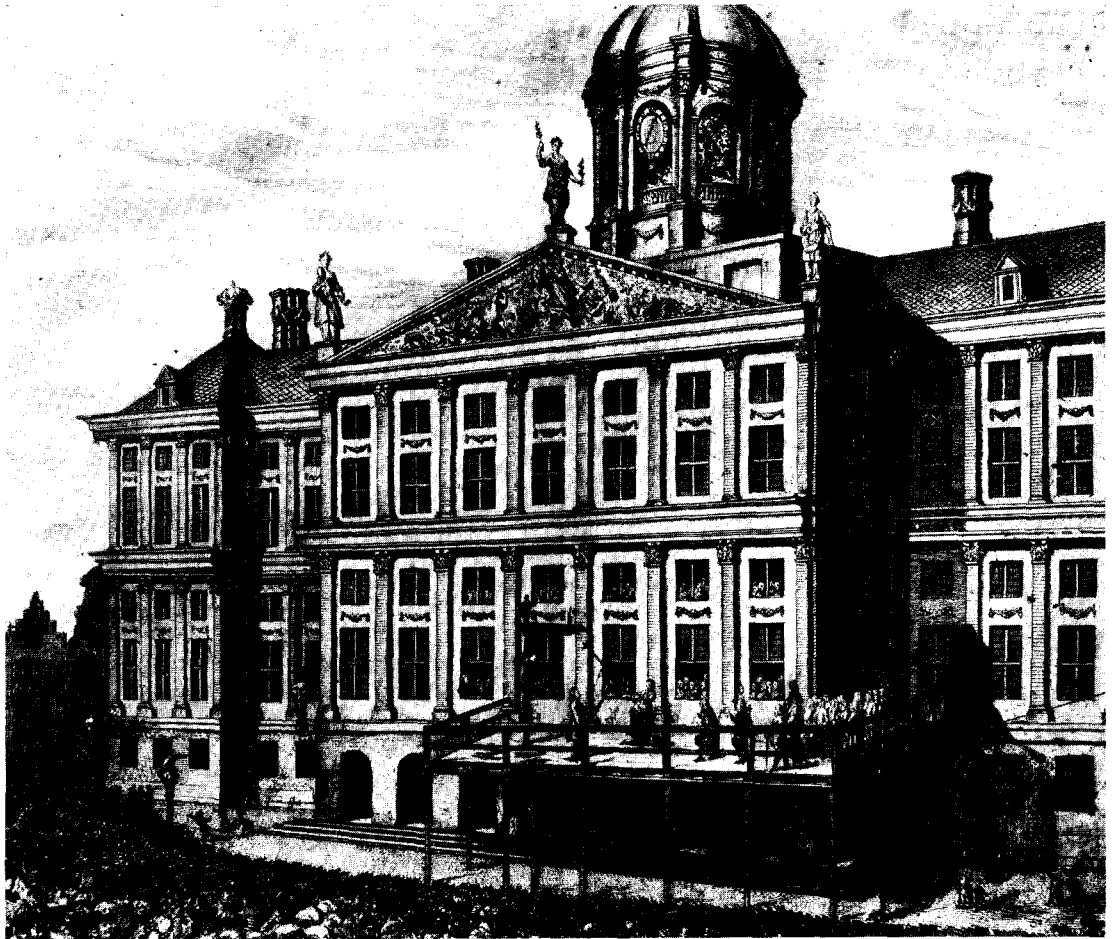
SUMMARY

Three architectural drawings dating from the beginning of the eighteenth century, all without signature, date, or indication of place, are clearly the work of one designer (Figs. 1, 3, and 5). Due to favourable circumstances, the buildings for which these designs were prepared can be identified. All three were executed in a different form. The drawings probably remained in the architect's portfolio, and all three are now in a private collection. The buildings themselves, two on canals in Amsterdam (Figs. 4 and 10) and a no longer existent country house, show such a close relationship with the three drawings that it can be assumed that they were designed by the unknown architect. To this group of six designs from the period between 1717 and about 1725 we can add the country manor called *Vreedenhof*, situated on the river Vecht and dating from 1750. The rear façade of *Vreedenhof* is almost identical to the unused design for *Spaarenhout* in Heemstede (Figs. 6 and 5, respectively). The unknown master-builder must have been active at least from 1717 to 1750; his style of drawing does not suggest a sculptor-architect. After considering many possibilities, we have come to the conclusion that this series of designs are most

consistent with the life and work of the carpenter-architect Jean Coulon. Henry Coulon and his wife Jeanne Roux, both of whom came from Sedan, must have taken refuge in Amsterdam around 1658. In 1692, their daughter Suzanna was baptised in the Walloon church there. Henry Coulon was a carpenter, and must have trained both his sons in his craft. As young men, both were commissioned by Daniel Marot, who had settled in Amsterdam in 1705, to construct buildings designed by him. Jean Coulon, who was born around 1680 in Marseille, supervised the reconstruction of *Oranienstein* castle in Diez between 1707 and 1712. Anthony Coulon, born in 1682, rose to the position of stadholder's master-builder. After working on *Oranienstein*, Jean Coulon carried on his father's business. He died in 1756. Almost nothing was known about his work until the last studies of M. D. Ozinga led to the discovery of three façades from about 1740, which could be attributed to him. These façades show so much correspondence with the group of buildings by the unknown architect who worked from 1717 to about 1725 that it seems extremely probable that the latter were designed by Jean Coulon.

VENSTERS MET OPENSLAANDE RAMEN IN DE TWEEDE HELFT VAN DE 17DE EEUW

H. JANSE

Afb. 1. Amsterdam, stadhuis. 18de-eeuwse gravure.

Voor de bouwwijze van de Nederlandse burgerlijke bouwwerken is door de eeuwen kenmerkend geweest, dat houten raam- en deurkozijnen eerst werden gesteld en daarna het metselwerk er omheen is aangebracht. Dientengevolge staan de kozijnen doorgaans zoveel mogelijk naar de buitenkant van de gevel. Het kozijnhout droeg mede het gebouw. Het is fors gedimensioneerd ten opzichte van bijvoorbeeld de Franse vensters. Men kan veronderstellen dat deze bouwwijze

afkomstig is uit de houtbouw, die tot in de late middeleeuwen in de steden de belangrijkste methode was en op het platteland tot ver in de 19de eeuw haar stempel heeft gedrukt op de gebruikelijke constructies. In streken, die beheerst werden door het bouwen in steen spaarde men in de muren tijdens het bouwen rechthoekige gaten uit, waarin later van binnen uit afdichtingen in hout en glas werden geplaatst. In de ons omringende landen geschiedt dat in de eenvoudige

Afb. 2. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel. (Foto Monumentenzorg).

bouw nog steeds zo. In dit geval moest de overspanning van het gat door een natuurstenen latei of een bakstenen strek zonder tussenondersteuning worden geformeerd. De maat van die overspanning kan dan ten hoogste 1,20 m tot 1,50 m zijn. Als er een houten kruiskozijn is waarvan de middenstijl mede het metselwerk en de eventuele erin opgelegde balklagen draagt kan de totale overspanning van de kozijnopening tot 1,80 m breed zijn.

Amsterdam, stadhuis

In de 17de eeuw trad in Nederland een nieuw type bouwmeester naar voren, niet afkomstig uit het vaderlandse bouwvak, maar kunstenaars die in het buitenland opleiding hadden genoten en ervaring hadden opgedaan. Eén van de eersten, die op deze wijze naar voren kwam, was Jacob van Campen. In het stadhuis van Amsterdam

paste hij de steenbouwwijze met gespaarde gaten toe. Op een schilderij dat J. Lingelbach omstreeks 1654 maakte van het stadhuis in aanbouw (Rijksmuseum Amsterdam) is te zien, dat in de vensteropeningen van de beide bovenste verdiepingen nog geen kozijnen zijn aangebracht, geheel tegen de Nederlandse traditie in. De openingen, die een breedte hebben van 1,35 m, moeten dus overspannen worden door één zandstenen latei.

Op een latere gravure kan men waarnemen, dat het onderste gedeelte van de kozijnen na het openen van de glasvensters een ongedeelde opening vertoont, zonder de gebruikelijke middenstijl (afb. 1). Details van deze vensters heeft schrijver dezes elders gepubliceerd¹.

¹ H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1971, 2e dr. Schiedam 1977, 63.

's-Hertogenbosch, stadhuis

In december 1669 brandde het stadhuis van Den Bosch gedeeltelijk uit. De stadsopzichter Dirck van der Lith zocht in Leiden naar een steenhouwer, die de herbouw van de voorgevel zou willen aannemen. Deze niet nader met name genoemde aannemer bleek hierin weinig geïnteresseerd, maar raadde Van der Lith aan eens te gaan kijken naar het huis van Allaert Poelaert, dat de Haagse steenhouwer Pieter Minne in 1668 aan het Rapenburg (thans nummer 6) bij de Breestraat had gebouwd. Hieruit schijnt een contact tussen Van der Lith en Minne te zijn ontstaan. Minne leverde in ieder geval een ontwerp voor de gevel in Bentheimer zandsteen. De uitvoering was in handen van de Dordtse steenhouwers Van Coeverde en Schey en hun Rotterdamse collega Verhueck ².

De voorgevel van het Bossche stadhuis vertoont ook vensteropeningen, die overspannen worden door lateien uit één stuk (afb. 2). De raamkozijnen liggen zeer diep in de gevel. Het vermoeden bestond, dat ook hier vroeger vensters van een soortgelijke vorm als die van het Amsterdamse stadhuis geweest zijn. Bevestiging van dit vermoeden vonden we in verschillende archiefstukken, die betrekking hebben op een verandering van de vensters in 1745. In de resolutie A 117 van 29 oktober 1744 is sprake van „uytmaaken het getal van 41 openslaande Ramen, welke zoude moeten worden verandert in Engelse schuyframen...”. Het bestek vermeldt dat de oude kozijnen gehandhaafd zouden worden. De onderdorpel moest naar behoren uitgekapt of afgestoken worden en weer met lood belegd worden. Ondeugdelijke dorpels moesten vernieuwd worden. Kokers moesten worden gemaakt van grenen ribbetjes, zwaar 3 en 3 duim. Nergens is op enigerlei wijze sprake van het uitbreken van kruizen van kruiskozijnen en het opvullen van pengaten daarvan. Minne schijnt dus in deze vensteropeningen, die een breedte hebben van 1,14 m in het linker- en rechtergedeelte van de gevel en van 1,56 m in de middenrisaliet, openslaande vensters zonder middenstijl in het onderste deel te hebben ontworpen.

² De gegevens van het stadhuis van 's-Hertogenbosch zijn afkomstig uit het gemeente-archief, gedeeltelijk samengevat in correspondentie van 1950 en 1952 van de toenmalige adjunct-archivaris L. Pirenne. Voor het bijeenbrengen van de nodige gegevens is schrijver de heer A. van Drunen van de Dienst Gemeentewerken dank verschuldigd.

Enkhuizen, stadhuis

In 1688 bouwde de Amsterdamse architect Steven Vennecool, zoon van een tekenaar van Jacob van Campen, het Enkhuizer stadhuis, dat eveneens een voorgevel van Bentheimersteen heeft. Het gebouw is nog steeds in het bezit van de originele openslaande ramen (afb. 3). De ruiten zijn in houten roeden gevat, in tegenstelling tot die van het Amsterdamse stadhuis, die nog glas-in-lood panelen vertonen. Ook in de kruisvensters hadden de houten roeden inmiddels hun intrede gedaan ³. De vensteropeningen zijn 1,30 m breed, het kozijnhout meet 8 × 20 cm (afb. 4, 5).

Kasteel Middachten

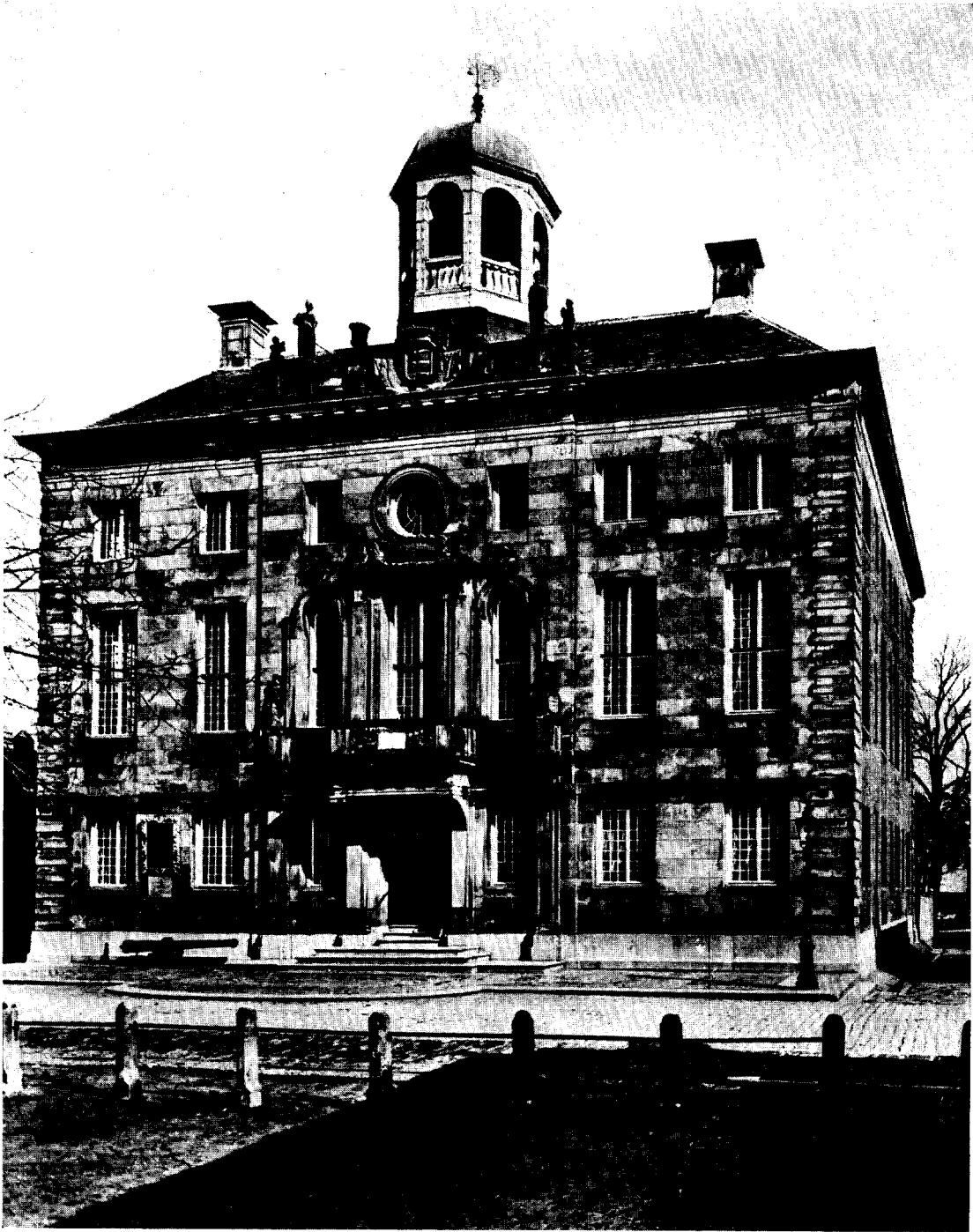
In 1695-97 was Steven Vennecool betrokken bij de herbouw van het kasteel Middachten bij De Steeg. De huidige schuiframen liggen tamelijk diep in de bakstenen gevels. Ze zijn verschillend van breedte. De smalle kunnen geen kruiskozijnen geweest zijn, hoogstens kloostervensters. Het tweede type kan, gezien zijn breedte, geen van beide geweest zijn. De breedste hebben thans in de schuiframen een wat vreemde verzwaarde verticale middenroede. De veronderstelling lijkt gewettigd, dat Vennecool ook hier openslaande ramen heeft gemaakt, die later in schuiframen zijn gewijzigd.

Amsterdam, Huis De Pinto

Er is nog een bouwwerk, dat het vermoeden wekt eens soortgelijke openslaande ramen gehad te hebben. Het is het De Pintohuis in de Sint-Anthoniebreestraat in Amsterdam (afb. 6, 7). Ook hier is de voorgevel van Bentheimer zandsteen, alleen veel minder massief dan de muren van de voorgaande bouwwerken. Hij bestaat in feite uit een aantal doorgaande pilasters van ongeveer 80 × 50 cm met daartussen een vulling bestaande uit zandstenen platen en lijsten en raamvullingen, overspannen door lateien zonder onderbreking, breed 1,42 m. De gevel werd gebouwd in 1686 ⁴. Omtrent de identiteit van de ontwerper zijn gissingen gedaan, die niet steekhoudend schijnen te zijn. De naam van Elias Bouman is genoemd, die onder meer aannemer was van metselwerk aan de Oosterkerk in 1671-

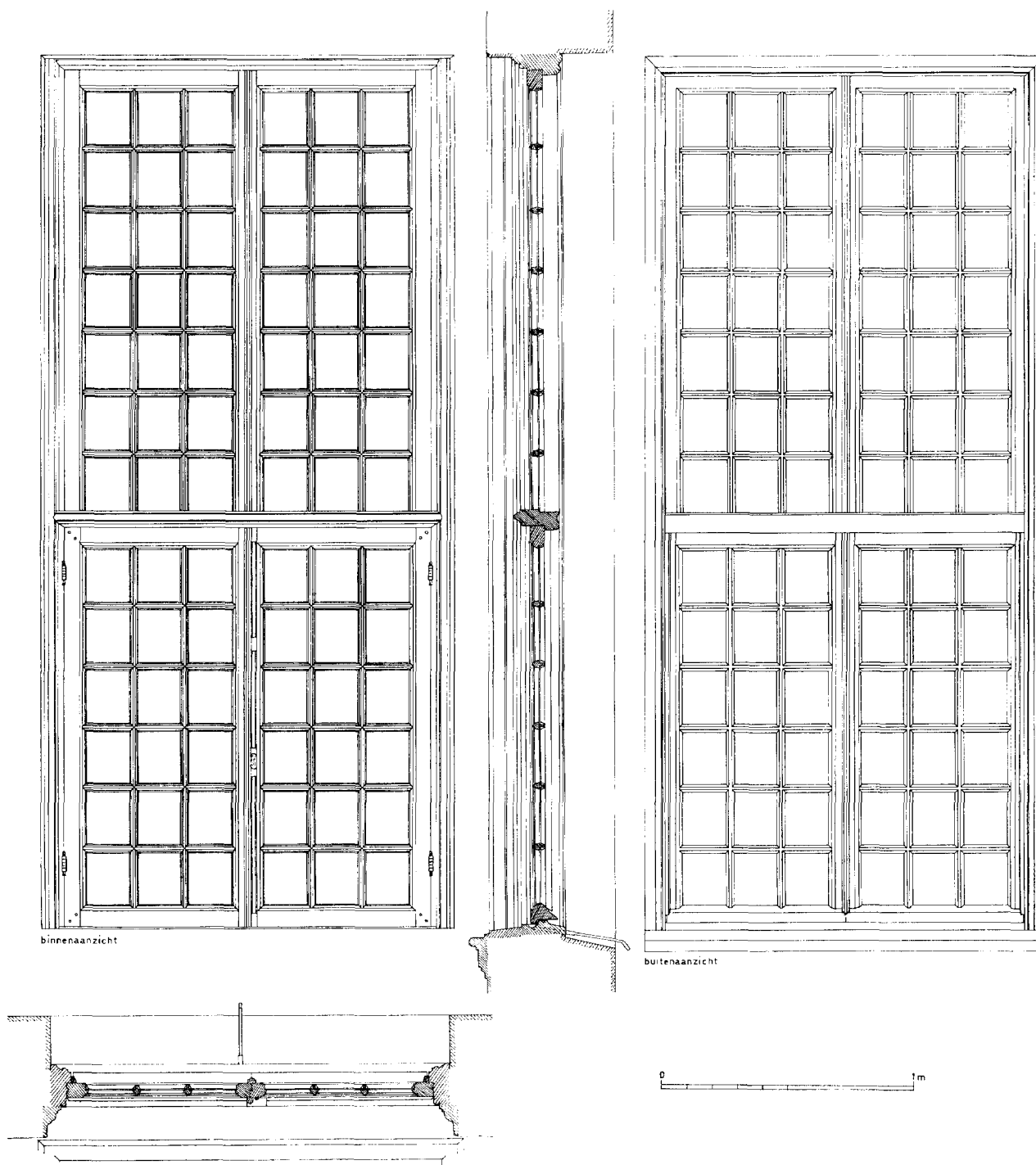
³ H. Janse, *o.c.*, 54.

⁴ S. A. C. Dudok van Heel, „Het Hof van de E: Heer de Pinto”, *Maandblad Amstelodamum* 62 (1975), 138 en 150.

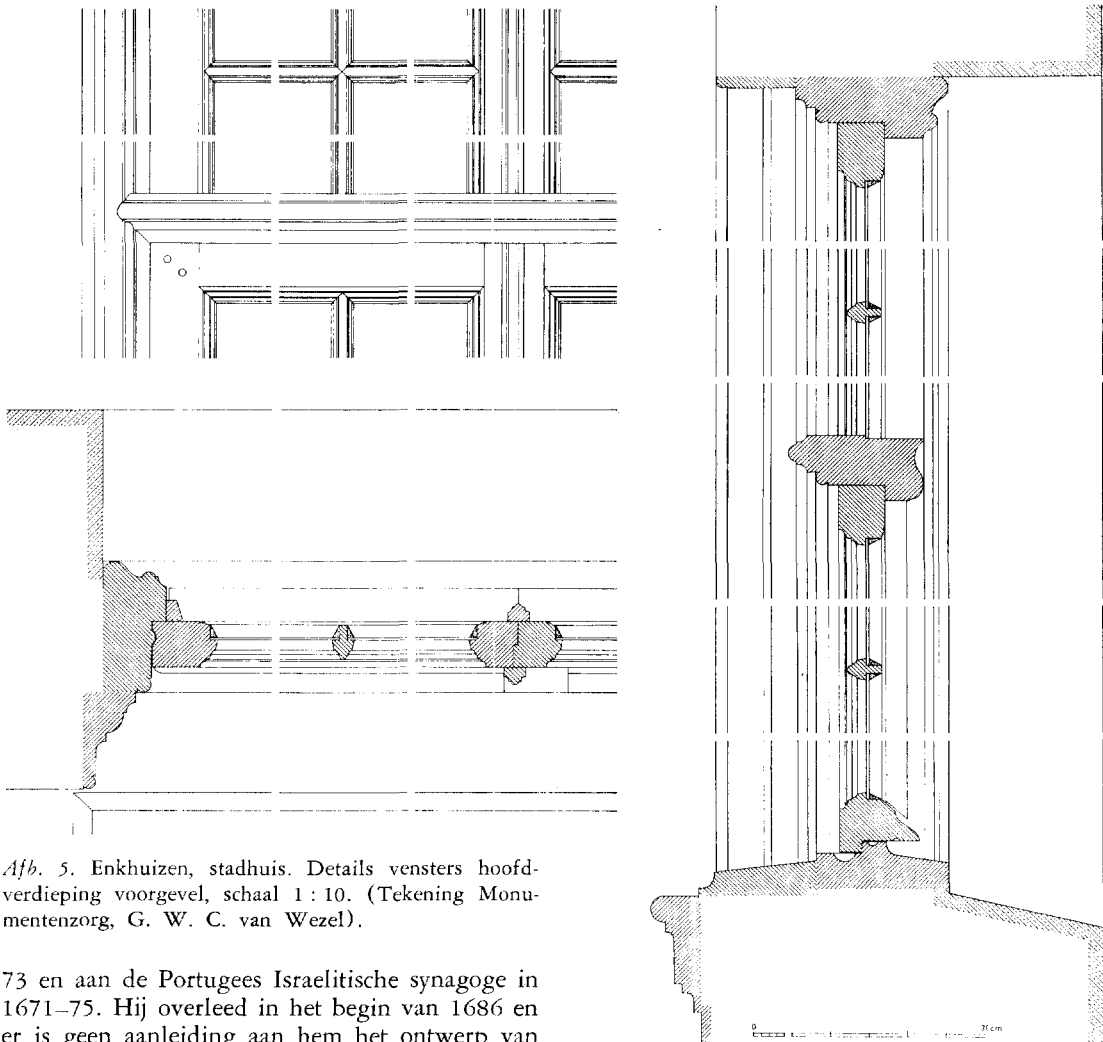

Afb. 3. Enkhuizen, stadhuis, voorgevel. (Foto Monumentenzorg, vóór 1930).

VENSTERS MET OPENSLAANDE RAMEN IN TWEEDE HELFT 17DE EEUW

Afb. 4. Enkhuizen, stadhuis. Vensters hoofdverdieping, schaal 1 : 25. (Tekening Monumentenzorg, G. W. C. van Wezel).

Afb. 5. Enkhuizen, stadhuis. Details vensters hoofdverdieping voorgevel, schaal 1 : 10. (Tekening Monumentenzorg, G. W. C. van Wezel).

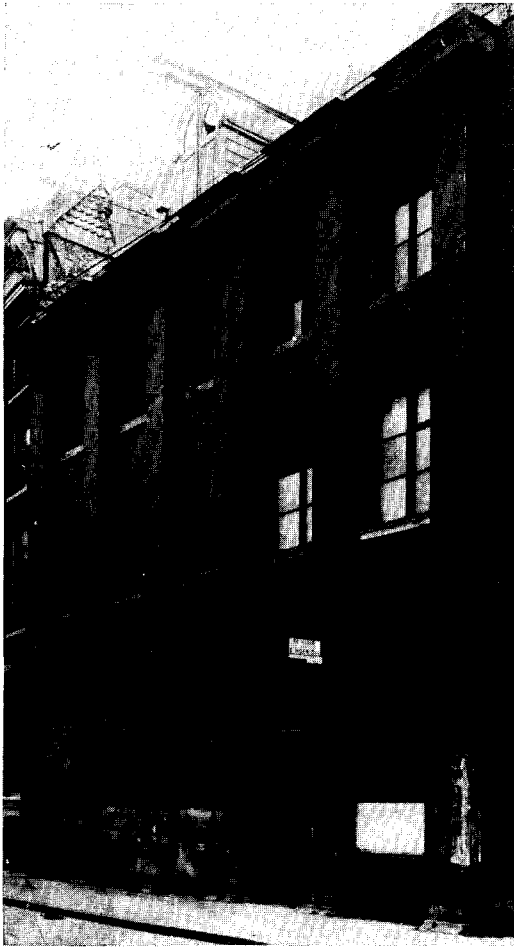
73 en aan de Portugees Israelitische synagoge in 1671-75. Hij overleed in het begin van 1686 en er is geen aanleiding aan hem het ontwerp van deze zandstenen gevel toe te schrijven.

De detaillering van de raamopeningen schijnt geëigend voor het van achteren inschuiven van dunne kozijnen, zoals ook bij de hiervoor genoemde grote bouwwerken het geval was. De beschikbare sponning in de zandsteen meet 4×10 cm. Opvallend is dat de gevel op foto's van omstreeks 1940 nog diepliggende openslaande ramen in empirevorm vertoont (afb. 6). De voorlopige herstellingen na de oorlog brachten schuiframen en de recente restauratie zwaar gedimensioneerde kruiskozijnen, die voor in de openingen geplaatst zijn en de gevel een geheel ander aanzien geven dan vroeger.

De meermalen gereproduceerde laat 17de-eeuwse prent van Romeyn de Hooghe van het De Pintohuis geeft beneden in de gevel vensters

weer met rijkversierde metalen hekwerken voor het onderste deel van de raamkozijnen. Het was daardoor onmogelijk in de onderste openingen naar buiten draaiende luiken te plaatsen zoals in alle kruiskozijnen in woonhuizen in het overgrote deel van Nederland het geval geweest is. Ook boven laat de gravure geen luiken zien. De Hooghe tekent ze wel bij de belendende percelen. Hij tekent op de eerste verdieping van het De Pintohuis in de bovenvakken van de kozijnen glas in lood en onder een soort hor, waarachter bij het linkerkozijn twee personen.

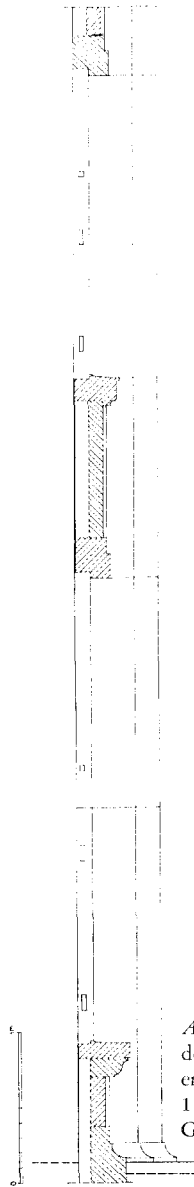
Wij moeten hier denken aan naar binnen draaiende ramen met binnenluiken, zoals ze onder meer in het Amsterdamse stadhuis gemaakt zijn. De graveur, geen bouwkundige, heeft de ongebruikelijke vensters onduidelijk weerge-

Afb. 6. Amsterdam, Sint-Anthoniebreestraat 69, huis De Pinto. (Foto Gem. Bureau Monumentenzorg, 1940).

geven. Bij de plundering van het huis tijdens het aansprekersoproer van 1 februari 1696 werd er melding van gemaakt, dat de oproerkraaiers de glasijzers aan stukken braken en door de luiken in de kamers vielen en aldaar aan het vernielen gingen⁵. Ook dit wijst op binnenluiken. Op grond van het voorgaande menen wij dat ook het De Pintohuis openslaande ramen heeft gehad. Het lijkt aantrekkelijk Steven Vennecool als mogelijke ontwerper aan te wijzen. In dit verband is het interessant te weten, dat hij in 1707 deelhebber blijkt te zijn in de Compagnie, die de exploitatie van de steengroeven bij Bentheim in handen had⁶.

Pas in de 18de eeuw vindt het systeem van openslaande ramen in Nederland onder invloed van de Franse en Zuidnederlandse architectuur

Afb. 7. Huis De Pinto, verticale doorsnede over vensteropeningen 1ste en 2de verdieping voorgevel, schaal 1 : 50. (Tekening Monumentenzorg, G. W. C. van Wezel).

meer toepassing maar het is steeds een ongebruikelijke venstervorm gebleven. In ons winderige en regenachtige klimaat blijft een naar binnen-draaiend raam ten aanzien van waterdichtheid een slechte constructie, hetgeen de reden van het weinig voorkomen ervan zal zijn.

Ontvangen 6 april 1978.

⁵ Dudok van Heel, *o.c.*, 139.

⁶ H. Voort, „Die Holländischen Steinhandelsgesellschaften in der Grafschaft Bentheim“, *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis* 85 (1970), 171.

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 15 APRIL 1978 IN DE GEERTEKERK TE UTRECHT

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 119 leden en introducés.

De wnd. voorzitter, mr. dr. L. de Gou, *opent* de vergadering en zegt dat de voorzitter pas in de loop van de middag te Utrecht aanwezig kan zijn, zodat spreker is verzocht de leiding van deze bijeenkomst op zich te nemen. Hij stelt allereerst aan de orde de *notulen* van de ledenvergaderingen van 17 juni 1977 te Bergen op Zoom en van 30 september 1977 te Utrecht, welke zijn afgedrukt in het Bulletin van december 1977, blz. 242 e.v. Deze notulen worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* zijn berichten van verhindering van de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, van de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken van dat Ministerie, van Burgemeester en Wethouders van Utrecht, van de voorzitter van de Monumentenraad en van de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De secretaris wekt de aanwezigen op, de op 27 april a.s. te Utrecht te houden Nationale Monumentenstudiedag bij te wonen. De heer *Dreimuller* is verbaasd dat de tussen een vertegenwoordiging van Delftse studenten en het bestuur gevoerde briefwisseling over een wijziging van de contributieregeling en het opnemen van een student in het bestuur niet als ingekomen stuk wordt vermeld. De voorzitter antwoordt dat deze onderwerpen onder de punten 4 en 5 van de agenda aan de orde zullen komen.

De voorzitter stelt dan ter discussie de „legalisatie” van de in de vergadering te Bergen op Zoom genomen besluiten, resp. tot afschaffing van het studentenlidmaatschap tegen een gereduceerde contributie en tot verhoging van de jaarlijkse contributie tot f 50,— voor gewone leden en tot f 75,— voor leden-instellingen. Deze legalisatie is nodig, omdat destijds is verzuimd het hiertoe strekkende bestuursvoorstel, dat in wezen een wijziging van artikel 2 van het Huishoudelijk Reglement inhoudt, tenminste 14 dagen vóór de vergadering aan de leden mede te delen, zoals artikel 18 van dat Reglement bepaalt. De moeilijke financiële positie van de

Bond heeft er toe genoopt de verhoogde contributie reeds op 1 januari 1978 te doen ingaan.

De heer *Temminck Groll* zegt dat eigenlijk drie contributiewijzigingen aan de orde worden gesteld, waarvan die van de afschaffing van het studentenlidmaatschap het meest discutabel is. Een student, die nu f 20,— per jaar betaalt, zal f 50,— moeten gaan betalen; dat is wel een heel sterke progressie! De penningmeester zet nogmaals uiteen dat de kostprijs van het Bulletin per jaar f 44,— bedraagt en dat hij niet langer verantwoordelijkheid kan dragen voor een beleid, dat neerkomt op een verlies van f 24,— per student per jaar. De heer *Dreimuller* wil niet tornen aan de door de penningmeester verstrekte cijfers, maar hij wijst op een door hem onder mede-studenten ingestelde enquête, waaruit blijkt dat het merendeel van de 300 student-leden zal bedanken indien de contributie inderdaad tot f 50,— wordt opgetrokken. Een (matige) verhoging van de contributie acht hij op zich redelijk, maar een gelijke, zo niet betere financiële uitkomst zou kunnen worden bereikt indien de „gewone” leden b.v. f 60,— per jaar betalen en de student-leden een reductie wordt toegestaan. De *penningmeester* heeft met belangstelling van de berekening van de heer Dreimuller kennisgenomen; indien de vergadering het verantwoord acht dat de éne categorie leden de andere subsidiëert, dan is dat hem wél, mits de zekerheid bestaat dat per lid gemiddeld ten minste de jaarlijkse kostprijs van het Bulletin wordt opgebracht. Uit de vergadering komt de opmerking dat de Bond voor zijn voortbestaan afhankelijk is van de toevloed van nieuwe, jonge leden, niet alleen van studenten en dat een hoge contributie een rem kan betekenen om als lid toe te treden. In dit verband wordt het voorstel van het bestuur, een jeugdlidmaatschap (tot 25 jaar) in te stellen tegen een gereduceerde contributie, ondersteund. De voorzitter *schorst* dan de vergadering voor enkele minuten om het bestuur gelegenheid te geven zich te beraden over de vraag, hoe groot deze reductie zou kunnen zijn. Na heropening gaat de vergadering accoord met een voorstel van de penningmeester dat voor het jaar

1978 de contributies van f 50,— resp. f 75,— blijven gehandhaafd en dat uit de ter vergadering aanwezige leden een commissie wordt samengesteld, die het bestuur op korte termijn zal adviseren op welke wijze de financiering van de uitgave van het Bulletin in 1979 en volgende jaren kan worden verzekerd. Tot lid van deze advies-commissie worden aangewezen Mevrouw E. C. van der Borch tot Verwolde en de heren R. E. van Duyl Schultz, A. J. Gundelach, R. J. van Pelt en C. L. Temminck Groll, aan wie de heer G. M. Bonga als secretaris zal worden toegevoegd.

De penningmeester geeft vervolgens een korte *toelichting* op de *financiële stukken* over het jaar 1977. Enig optimisme is op zijn plaats nu de balans, die over 1976 een negatief kapitaal van f 3.000,— te zien gaf, thans een positief vermogen van f 5.000,— aanwijst. De exploitatierekening sluit met een voordelig saldo van rond f 8.000,—. Dit gunstige beeld is evenwel geflatteerd, omdat het te danken is aan de opbrengst van de verkoop van de bij de firma Brill berustende voorraad oude Bulletins, een transactie, die begrijpelijkerwijze slechts één maal kan plaatsvinden. Met grote waardering mag melding worden gemaakt van een van de heer en mevrouw Franken te Zeist ontvangen gift.

De *commissie* tot het *nazien* van de rekening over het verenigingsjaar 1977 bestond oorspronkelijk uit de heren Bonga en Van de Rijt. In verband met zijn benoeming tot lid van het bestuur heeft de heer Baart de la Faille de plaats van de heer Van de Rijt ingenomen. Namens de commissie leest de heer Bonga het proces-verbaal voor, waarin wordt voorgesteld de penningmeester te déchargeren van het door hem gevoerde beheer. De vergadering gaat daarmee accoord. De heer Bonga geeft voorts het bestuur in over-

weging de mogelijkheid te onderzoeken om leden beneden de 25 en boven de 65 jaar een reductie op de contributie toe te staan. Tenslotte brengt de heer Bonga in herinnering dat de Bond in januari 1979 tachtig jaar zal bestaan. Het zou een prachtig verjaarsgeschenk zijn indien de huisvesting van het administratief apparaat dan definitief kan zijn geregeld. Spreker vestigt de aandacht op het centraal gelegen huis „Sandwijck” in De Bilt, in een deel waarvan — na restauratie — wellicht de zetel van de Bond zou kunnen worden ondergebracht. De *voorzitter* stemt met beide suggesties gaarne in; het bestuur zal zich terzake beraden.

De vergadering wijst tot lid van de *commissie* tot het nazien van de *rekening* van de penningmeester over 1978 aan de heren C. A. Baart de la Faille te Utrecht en ir. W. E. van Rijswijk de Jong te Oosterbeek.

Met het voorstel, drs. H. Sarfaty te Amersfoort te benoemen tot lid van het bestuur, kan de vergadering zich verenigen.

Bij de *rondvraag* geeft de heer *Van Pelt* het bestuur dringend in overweging een zodanig beleid uit te stippelen dat de kansen voor het leggen van contacten met jonge aspirant-leden van de Bond optimaal worden benut. Mevrouw *Enderman* en de heer *Dreimuller* steunen deze gedachte en spreken de hoop uit dat een voorstel van het bestuur tot het instellen van een jeugdlidmaatschap een agendapunt zal zijn op de volgende ledenvergadering. Zij achten de heer Van Pelt een goede kandidaat voor een bestuursfunctie van de Bond.

De *voorzitter* waardeert de gedane suggesties en belooft dat het bestuur daar aandacht aan zal schenken.

De vergadering wordt om 11.20 uur *gesloten*.

V. D. M

DISCUSSIE OVER DE PROBLEMATIEK VAN DE ARCHITECTUURRESTAURATIE

De discussie over de problematiek van de architectuurrestauratie begon na afloop van de KNOB-vergadering. Tevoren was aan de deelnemers een samenvatting op stencil uitgereikt van de reacties op de inleidingen (*Bull. KNOB*, 77 (1978), 3-17). Deze samenvatting luidde als volgt:

DISCUSSIEPUNTEN UIT BINNENGEKOMEN REACTIES

1. *De authenticiteit*

- wat valt precies onder conserveren te verstaan?
- in hoeverre speelt de zichtbaarheid van de ingreep een rol? Staan in dit opzicht het aanbrengen van een onzichtbare ijzeren dakconstructie en het aanbrengen van een versterkend preparaat in bijv. een balk op één lijn? Hoe moeten we tegenover zulke maatregelen staan als we uitgaan van volledig „respect voor de historische substantie”?
- valt het voortbestaan de „historische substantie” eigenlijk wel te garanderen? Wordt de authenticiteit daarvan ook niet aangetast door slijtage en onderhoud? Waar en wanneer houdt die authenticiteit op te bestaan, b.v. bij welk percentage van vervanging?
- in hoeverre wordt ons standpunt t.a.v. behoud bepaald door aard en kwaliteit van de tegenwoordige nieuwbouw? M.a.w. zullen onze behouds-criteria niet anders komen te liggen als nieuwe gebouwen gaan voldoen aan menselijke schaal, gebouwd worden met „levende” materialen en met een toegewijde hand?
- is „restauratie” in sommige gevallen niet te beschouwen als volledige reconstructie?
- is het maken van een copie altijd te veroordelen? Aan welke vereisten moet worden voldaan om de copie als zodanig kenbaar te maken, en verwarring met het origineel te voorkomen?

2. *De omgeving*

- hoe kan voldoende worden vastgelegd dat de omgeving in de verzorging wordt betrokken? Hoe ver reikt die omgeving? En die verzorging?
- is het creëren van een „overgangszone” met eigen bepalingen mogelijk?
- hoe lang heeft de verzorging van een individueel object nog zin als de omgeving steeds sterker gaat contrariëren?

3. *De doctrine en de kaders*

- wat kunnen de visie van de theorie en die van de praktijk gemeenschappelijk hebben?

- kan de definitie van het begrip „historisch” van belang zijn in verband met de beslissing welke regels voor het behoud moeten worden toegepast?

Historisch kan dat zijn:

- betekenis voor de geschiedenis van de bouwstijl (restauratiestijl)
- betekenis als uniek object in de kunstgeschiedenis
- betekenis als herinneringsobject aan personen of gebeurtenissen.
- als men doctrine wil, hoe moet de „wetgeving” dan zijn?
 - niet uitsluitend algemene regels, maar aangevuld met gedetailleerde gezichtspunten
 - de strekking van de regels te verduidelijken met voorbeelden
 - aandacht schenken aan details die nogal eens aan mode (in restauratie) onderhevig zijn, zoals bv. vensterindeling.
- behoort bij het maken van de plannen vanwege de eigenaar/opdrachtgever behalve een architect ook een (kunst)historicus te worden ingeschakeld?
- op welke wijze kan een betere documentatie worden bevorderd?

In het koor van de Geertekerk hadden achter een tafel de inleiders plaats genomen: prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, prof. ir. C. Wegener Sleswijk, prof. dr. P. Philippot, ir. L. C. Röling en prof. dr. C. Peeters. Aan een andere tafel presideerde Han Lammers, Landdrost van de Zuidelijke IJsselmeerpolders geflankeerd door prof. dr. C. A. van Swigchem en dr. J. R. J. van Asperen de Boer, leden van de voorbereidingscommissie VNK/KNOB. Het gesprokene werd op de band opgenomen en uitgewerkt door mej. D. Bijleveld.

De redactie heeft gemeend dat het voor het verdere verloop van de discussie in Nederland goed zou zijn belangrijke gedeelten van de gedachtenwisseling in het Bulletin af te drukken. Daarbij moest uiteraard een selectie worden gemaakt. Als criterium is in eerste instantie gehanteerd dat het algemene vóór het bijzondere gaat: vragen en opmerkingen over specifieke monumenten zijn bijna steeds weggelaten. Niet iedere spreker zal zichzelf derhalve in het onderstaande terugvinden. Getracht is die elementen uit de discussie letterlijk weer te geven die tot een inventarisatie van problemen en stromingen kun-

nen leiden. De — vooral in de ochtenduren — soms wel wat chaotisch aandoende gedachtenwisseling zou dan in ieder geval kunnen leiden tot een herbezinning en een aanzet kunnen vormen tot diepergaande discussie over meer specifiek geformuleerde aspecten.

De voorzitter *Lammers* opent de discussie, stelt de forumleden aan de vergadering voor, en vervolgt: „Het lijkt mij goed om de forumleden, die in het Bulletin van de KNOB inleidingen hebben geschreven, de gelegenheid te geven om het standpunt, dat zij daarin hebben neergelegd, nog eens bij U voor te dragen; om dan vervolgens, zo veel als mogelijk is, U de gelegenheid te geven aan de discussie deel te nemen.” De voorzitter geeft vervolgens het woord aan: *Peeters*: „Behouden gaat vóór vernieuwen. Als deze leus nog niet tot U is doorgedrongen sedert 1917 dan schep ik er een behagen in om het te blijven herhalen. Ik zou aan mijn argumentatie daarover op dit moment eigenlijk niets willen toevoegen. Ik zou alleen dat, wat ik in mijn inleiding als pleidooi gehouden heb, nog in andere toonaarden kunnen variëren. Met name heb ik bijvoorbeeld gezien in de bijdrage van de heer Philippot, dat hij met groot respect zich verlaat op de autoriteit van Johannes Taubert — helaas te vroeg overleden, terwijl wij nog zoveel van zijn kennis, zijn vakkundig laboratoriumwerk zouden hebben kunnen leren. Want wat in mijn betoog eigenlijk niet zo expliciet naar voren komt, is de bijdrage van de restaurator in de zin van degene, die achter de schermen in het laboratorium de historische substantie analyseert, onderzoekt, remedies voor ziekteverschijnselen, verval, slijtage zoekt en probeert die organismen te redden, te behouden. Taubert heeft ook gezegd, dat verlies van historische substantie definitief is: zo'n „Verlust ist absoluter Verlust”, hetgeen men niet genoeg kan herhalen. Die dingen zijn onvervangbaar. Wanneer men onderdelen, gehelen van een historisch monument vervangt dan gaat men zich te buiten aan een te grote mate van optimisme en zelfingenomenheid en is men té snel tevreden met slechts een copie, een reminiscentie van wat geweest is en nooit meer zal kunnen worden.” *Röling*: „Om niet in denigrerende termen te vervallen, zou ik U willen zeggen dat restauraties soms verrassend, verbazingwekkend en niet te geloven zijn en heel vaak jammer van het geld. Het lijkt me daarom een goed initiatief om te proberen de uitgangspunten op te sporen die men moet hanteren om tot een verantwoorde

restauratie en tot behoud, waar Peeters zo net over sprak, te komen. Dat initiatief van de Oudheidkundige Bond heeft er toe geleid, dat ik dacht dat men vijf mensen had uitgenodigd, die uit verschillende invalshoeken de zaak zouden benaderen en dat dan wellicht extreem zouden belichten. Toen ik die vijf inleidingen zorgvuldig had gelezen, moest ik een beetje denken aan die president van de Rechtbank, die vlak na de oorlog (toen waren er namelijk rechters, die nog nooit ervaring met rechtspraak hadden opgedaan) zijn eerste zitting leidde en nadat de eerste advocaat zijn pleidooi had gehouden zei: „Mijnheer U heeft gelijk.” Vervolgens kwam de tweede advocaat en die hield een pleidooi, waarop de president zei: „Mijnheer U heeft gelijk.” Toen zei de parketwachter, een vloek in zijn baard smorend, „Edelachtbare, dat kan toch niet.” Toen zei de president: „Mijnheer de parketwachter, U heeft óók gelijk.” Dat is het probleem waar we nu mee zitten. Want in al die stukjes zit wel iets waarvan je zegt, ja als je het zo benadert dan kun je daar eigenlijk best over praten. Het is daarom misschien mogelijk om toch meer eenheid in de uitgangspunten te vinden. Om nog een extra toelichting te geven op het half stellingachtige stuk, dat ik voor het Bulletin van de KNOB heb ingestuurd, moet ik U zeggen dat ik hier spreek als een architect met een groot vertrouwen in de eigentijdse creativiteit, maar tegelijk met de heilige overtuiging dat we de voorbeelden (welke betekenis je aan dat woord ook geeft), die uit het verleden tot ons zijn gekomen, moeten behouden en koesteren. Maar dat houdt niet in, dat je liften moet verstoppen achter eiken deurtjes en ze van binnen in monumenten-groen moet schilderen. Dat je bij de restauratie van een kerk moet ontdekken, dat de bouwers uit 1423 zich kennelijk hebben vergist en dat ze het eigenlijk anders hadden bedoeld in die tijd. Dat, als je bij het verbouwen van een paleisje een te smalle trap hebt en die gaat vervangen door een quasi brede trap, je dan het probleem niet maakt of je daar een nieuwe trap maakt, nee, dat dan de discussie gaat over het feit hoe het cassetteplafond zou moeten worden ingedeeld om het authentiek te laten lijken. Dat is gewoon nep! Als je een aardig gebouw in Franeker hebt en als bij de noodzakelijke opknapping blijkt, dat er sporen van een stins in worden gevonden, komt daar in plaats van dat aardige gebouw uit de achttiende eeuw een afzichtelijk met monumentengeld gesubsidieerd imitatie-

horreur uit de veertiende eeuw. Die voldoet dan niet aan de eisen van de tijd, waardoor het van binnen modern uitgemonterd wordt. Zo kan ik ongelooflijk veel voorbeelden noemen. Ik zou een pleidooi willen houden tegen het ergste, dat ik in de gehele monumentenzorg constateer, en dat is het feit dat men heel veel belangrijke oude gebouwen afbreekt en dan zegt: we bouwen het terug in de oude stijl. Dan vraag ik me af, waarom dan vervangen als het teruggebouwd moet worden. Ik ben er voor om een monument zo zorgvuldig mogelijk te behouden. Mogelijk dat er in de discussie vanmiddag nog gesproken wordt over de rol van kunsthistorici daarbij — ik geloof wel degelijk dat ze een rol hebben. Maar ik wil heel nadrukkelijk stellen, dat Rietveld, Duiker en Van der Vlugt en de kleinere groten de monumenten van deze eeuw hebben gemaakt en niet degenen, die reconstruerend hebben teruggebouwd.”

Philippot: „Ik zou nog enkele woorden willen zeggen om uit te leggen uit welk standpunt ik vertrokken ben in mijn kleine bijdrage voor deze vergadering. Een belangrijk punt schijnt mij te zijn, wanneer men gaat spreken over de theorie van de restauratie, dat men niet alleen de architectuur voor ogen heeft, maar alle gebieden van het cultuurged, alle soorten kunstwerken. En wel om twee redenen. Eén reden is, dat de architectuur meestal nooit alleen staat en dat wij altijd te maken hebben met een complex. Een tweede reden is, dat men soms een en ander veel duidelijker kan begrijpen aan de hand van voorbeelden uit andere gebieden. Daar is restauratie meestal veel verder doorgevoerd en heeft men ook veel meer nagedacht over zekere problemen. Ik denk bijvoorbeeld aan het gebied van de schilderkunst, waar de theorie van het aanvullen van lacunes heel lang bestudeerd en besproken werd, terwijl op dat gebied de architectuurrestauratie veel minder ver is gekomen. Misschien ook omdat het probleem meer gecompliceerd is. Het lijkt me interessant om altijd te proberen de begrippen te toetsen op de verschillende gebieden om te zien, of het niet precies hetzelfde is als op het gebied van de architectuur. De verschillen zijn dan misschien meer te vinden op praktisch niveau dan op theoretisch niveau. Dat praktische niveau is natuurlijk heel belangrijk, maar moet niet een te grote invloed hebben op de begrippen, anders heeft de theorie geen betekenis meer. Dan vervalt men in zuiver empirisme. Ik begrijp dat de bedoeling van deze discussie moet zijn, dat we

proberen duidelijke begrippen te beschrijven, omdat zulke begrippen ons kunnen helpen bij het opbouwen van een methodologie. Ik kan me moeilijk voorstellen, dat de methodologie van de architectuur totaal anders zou kunnen zijn dan bijvoorbeeld van de beeldhouwkunst. Dan zijn er ook algemene begrippen die heel duidelijk zijn. Wat willen wij bewaren, welke zijn de waarden die wij willen behouden? Dat is een vraag die op dezelfde manier kan worden gesteld in de verschillende gebieden. Dat betekent, dat de eerste vraag die men zich stelt, in het geval van een restauratie, feitelijk is de bepaling van het object. Dat is helemaal niet zo vanzelfsprekend als het schijnt te zijn. Laat mij een voorbeeld nemen: een schilderij, een paneel in een museum, kan men behandelen als alleen maar een paneelschilderij. Wanneer men het verder onderzoekt, dan ontdekt men misschien dat het een luik is van een altaar. Dat altaar was deel van het meubilair van een kerk. Dus wat is het geheel dat we voor ogen moeten hebben om de relativiteit van onze beslissingen duidelijk te maken? Datgene, wat men voor ogen heeft als het geheel van het object, kan de beslissingen anders doen uitvallen. Het kan een verschil zijn als men een huis als object ziet of een straat. Dan zullen er verschillende beslissingen genomen moeten worden en daar ligt natuurlijk een punt waar de studie van het object, en dus de kunstgeschiedenis — voor zover het gaat om een kunsthistorisch voorwerp — van groot belang zal zijn in het benaderen van het restauratieprobleem. Ik heb geprobeerd om, uitgaande van die algemene theorie, zoals die in het bijzonder in Italië wordt gevoeld en toegepast, die begrippen te ordenen op het gebied van de architectuur.”

Wegener Sleeswijk: „Ik heb het een en ander op papier gezet om duidelijk te maken, dat ik de restauratie van de gebouwen, die deel uitmaken van onze levende samenleving, een duidelijke creatieve architectuuropgave vind. Ik heb verzuimd om noten aan dat artikel toe te voegen. Ik heb gezien, dat mijn collega's dat in het algemeen wel hebben gedaan. Gaarne zou ik één noot aan mijn artikel willen toevoegen, een verwijzing: Bulletin KNOB., Jaargang 77, nr. 1. blz. 6. Ik zal U voorlezen, wat daar staat. Het is een aanhaling van de hoogleraar Peeters, die zegt — en U zult zien hoe dat aansluit op mijn uiteenzetting: „Ik heb genoeg oog en respect voor het feit, dat de beste restauraties vooral te danken zijn aan de vindingrijkheid, visie,

overredingskracht en vasthoudendheid, die de architect in het belang van het voortbestaan van het monument aan de dag heeft moeten leggen. Te danken ook aan de worsteling, die hij moet doormaken om de eisen van zijn opdrachtgever in overeenstemming te brengen met de geest en de materie van het gebouw, dat hij onder handen moest nemen en tevens moest redden." Een betere ondersteuning dan deze noot voor mijn denkbeelden kon ik niet vinden. Het spijt me dat ik deze van tevoren niet kende, dan had ik hem er in opgenomen."

Temminck Groll: Als ik even mag inhaken op het uittreksel [hierboven afgedrukt. Red.], dat is gemaakt door de gemeenschappelijke besturen naar aanleiding van de ingekomen reacties op onze vijf bijdragen, dan is punt 3 daarvan „de doctrine en de kaders". Ik voel weinig voor een nadrukkelijk omschreven doctrine, omdat eigenlijk iedere restauratie een geval op zich zelf is. Ieder oud gebouw is als een mens met zoveel merkwaardigheden en zoveel omstandigheden er omheen, waar je mee rekening moet houden, dat ik het beangstigend zou vinden om té nauwkeurig te omschrijven in welk geval iets al dan niet vernieuwd mag worden.

Ik heb in mijn inleiding gesteld, dat ik mij uitersten kan voorstellen. Ik kan mij inderdaad reconstructies voorstellen van dingen die verdwenen zijn en al zeer lang verdwenen zijn. Een van de inzenders vroeg om voorbeelden: De brand van het broederhuis in Zeist; je kunt je niets anders meer voorstellen dan reconstructie van dat broederhuis. Oorlogsschade op de pleinen van Waalre; je kunt je niets anders voorstellen dan terugbrengen van dezelfde huizen die er stonden. Deze kerk [de Geertekerk], iedereen is blij dat hij een dak boven zijn hoofd heeft. Ik ken deze kerk nog met bomen erin. Dat is dus een reconstructie. Waar ik echter heel nadrukkelijk op tegen ben, is het maken van dingen in oude vormen, waarvan je niet meer weet hoe ze geweest zijn. Daar duidde ook de heer Röling op en dat is dikwijls inderdaad datgene, wat van de monumentenzorg naar buiten toe veel meer opvalt dan dat het intern eigenlijk nog een rol speelt. Bijvoorbeeld zo'n kap, die kan men redelijk nauwkeurig restaureren aan de hand van tekeningen, foto's en interieurafbeeldingen. Hier bij deze zelfde kerk echter — de architect niet te na gesproken — vind ik het altijd jammer, dat de negentiende-eeuwse kosterswoning vervangen is door een quasi achttiende-eeuwse omdat, toen de restauratie hier

werd uitgevoerd, alles mocht behalve de negentiende eeuw, want die was lelijk in 1950. Dat hadden we in Delft geleerd. Niet van prof. Ter Kuile overigens, die sprak er totaal niet over, maar de algemene tendens was, dat de negentiende eeuw lelijk was. Na die tijd zouden wij die toch gaan waarderen, en nu zegt men, het is een braaf huisje hiernaast, maar was dat gekke ding met die kanteeltjes misschien niet nu aardiger geweest? Die was niet slecht, maar is gewoon afgebroken, want de 19de eeuw, dat kon niet bij een monument. Zo ben ik ook totaal niet bang om inderdaad de geschiedenis door te trekken en ook de negentiende eeuw zijn plaats te laten. De negentiende eeuw mag ook wel blijven, maar dat weten we nu langzamerhand.

Ik ben ook niet bang om de geschiedenis door te trekken naar nieuw tegen oud, mits — en daarbij weer teruggrijpende op Peeters — de uiterste zorg wordt besteed aan datgene, wat werkelijk oud en echt is. En dan durf ik heel veel aan op het gebied van het zetten van nieuw tegen oud. Ik geloof, dat dat in Nederland relatief nog zeer weinig gebeurt vergeleken met andere landen. Daardoor hebben we minder ervaring in de relatie nieuw tot oud en staat men er daardoor dikwijls nog al eens onwennig tegenover. Maar altijd, zoals in de inleiding gesteld, met maximaal respect voor datgene, wat er is, want daarom restaureer je. Je restaureert omdat er iets ouds is, dat je de moeite waard vindt om door te geven. Dat oude kan dan inderdaad — ook weer inhakende op de ontvangen reacties — het gebouw naar boven en naar beneden toe verre overschrijden. Dat kunnen landschappelijke relaties zijn, het kunnen onderdelen van gebouwen zijn."

Wegener Sleeswijk: „Er is hier door verschillende sprekers — ook vanaf deze tafel — de vraag aan de orde gesteld, of je een onderdeel in een oud gebouw mag vervangen. Er is gezegd, dat dat eigenlijk in het geheel niet mag. Ik voel eigenlijk ook wel iets voor deze uitspraak. Maar als ik deze redeneringen zo aanhoor, dan valt mij steeds weer op, dat men iets heel essentieels van de architectuur over het hoofd ziet. We praten hier over architectuur. De grootste betekenis van de architectuur is niet gelegen in de materie, maar in de ruimte en het licht door die materie gevormd. Het in stand houden van die ruimte en van dat licht is — in de meeste gevallen — méér waard dan het behouden van de materie. Zo zal het voor het behoud van

juist het essentiële van de architectuur in veel gevallen nodig zijn, dat de materie wordt vervangen. Daar is niet aan te ontkomen. Dat is vanzelfsprekend en in alle eeuwen gedaan. Dat men daar tegenover stelt, dat dit helemaal niet zou kunnen, komt — naar mijn gevoel — doordat men als het ware de essentie helemaal niet ziet. Dat betekent ook, dat er ten aanzien van die vervanging van bepaalde onderdelen, een heel duidelijk verschil kan bestaan. Uit de reacties is de vraag naar voren gekomen: Mag je op een bouwwerk, waar altijd een houten kap op gezeten heeft, nu een ijzeren of een betonnen kap zetten. Dat vind ik eigenlijk een heel reële vraag. Wanneer die kap in de hele structuur, vooral ook de ruimtelijke structuur, maar een bescheiden onderdeel vormt, dan zal die vervanging heel goed te verdedigen zijn. Wanneer echter die kap een bijzonder essentieel onderdeel in de ruimtevorming uitmaakt, dan zal dat natuurlijk niet meer te verdedigen zijn. Al dat oordelen over het vervangen van oppervlaktelagen van de materie of vervangen van onderdelen, misschien het blootleggen van onderdelen, het wegnemen van onderdelen, moet men altijd zien in het belangrijke kader van de essentie van het gehele gebouw.”

Van de Wetering: „Ik zou graag willen antwoorden op wat de heer Wegener Sleeswijk heeft gezegd. Daarvoor als inleiding het volgende. Er is gesproken in de stukken over het aandeel van de kunsthistoricus in de restauratie. In het algemeen wordt daarbij vooral gedacht aan een gedegeen onderzoek met betrekking tot het object wat geconserveerd en gerestaureerd gaat worden en een steunen van de architect in zijn beslissingen door die toegenomen kennis. Maar ik geloof dat een andere laag van kunsthistorisch onderzoek in verband met restauratie heel erg hard nodig is. Een goed voorbeeld daarvan is het laatste artikel, dat Peeters bij zijn literatuur-opgave geeft. Een artikel van Günter Bandmann, „Der Wandel der Materialbewertung in der Kunsttheorie des 19. Jahrhunderts.” Bandmann onderzoekt daarin hoe materie, materiaal, de uitdrukingskracht van materiaal en de beleving daarvan op een verrassende manier in de 19de eeuw is veranderd. Dat je materiaal niet alleen maar vanuit zijn materiaalexpressie kunt beleven, maar dat dit ook nog heel andere betekenissen zou kunnen hebben; dat is een van de dingen die, wanneer deze niet door een kunsthistorisch onderzoek aan het licht worden gebracht, de gewone beschouwer niet zullen opvallen. Men zou een

lijstje van onderzoekthema's kunnen maken, die in het kader van de restauratie heel erg hard nodig zijn om onze manier van denken wat meer historisch perspectief te geven. Je zou bijvoorbeeld — en daar is reeds veel aan gedaan — onze vormbeleving nú en in het verleden eens onder de loep kunnen nemen, alsmede het hele begrip authenticiteit. Je zou eens kunnen gaan denken over onze ervaring van de aura van echtheid, van de authentieke materie. Wat heeft dat voor een achtergrond en geschiedenis. Tenslotte is het zo, dat in de 16de en 17de eeuw vaak een spiegelbeeldig prentje van 10 × 12 cm een totaal monument kon vervangen, en men nam daar genoegen mee. Dan wat betreft het punt ruimte. Ik heb het sterke vermoeden, dat een andere Günter Bandmann (Bandmann is helaas overleden) een prachtig artikel zou kunnen schrijven over „Der Wandel der Raumbewertung in der Kunsttheorie des (noem maar op...; ik vrees ook) 19. Jahrhunderts”. Door zo'n historisch onderzoek zou dat stellen van prioriteiten, wat prof. Wegener Sleeswijk doet en waarbij hij ruimte en licht zo maar als dé belangrijkste componenten van het gebouw ziet, er in eens wel eens heel anders kunnen gaan uitzien.”

Kist: „Ik zou graag naar voren willen brengen, dat ik eigenlijk achter de tafel de oppositie mis bij deze gelegenheid. Het komt mij voor dat, bij het beoordelen van de methoden waarop de gebouwde omgeving behouden moet worden, een meer veelzijdiger aanpak gewenst zou zijn. Daarbij zou gedacht moeten worden aan het vaststellen van de waarde van de gebouwde omgeving uitgaande van een veel uitgebreider onderzoek dan thans plaatsvindt. Ik geloof dat achter de tafel iemand zou moeten zitten — althans in deze rij mensen — die twijfelt aan de competentie van de huidige beoordelaars. Ik geloof, eerlijk gezegd, dat het behoud van de gebouwde omgeving in de handen van kunsthistorici en restauratie-architecten niet gewaarborgd is. Ik ben er niet van overtuigd, dat er voldoende aandacht besteed wordt aan de waarde van de gebouwde omgeving als een onderdeel van het totale erfgoed van onze materiële cultuur. Ik ben van mening, dat er veel meer gezichtspunten bij gehaald zouden moeten worden en dat er ook veel meer deskundigheden bij betrokken zouden moeten worden. De heer Philippot heeft tot nu toe het breedste standpunt vertolkt. Echter heb ik daar toch ook steeds het woord kunst bij horen noemen en ik ben ervan overtuigd, dat de

gebouwde omgeving, die van belang is om te behouden, ook allerlei zaken omvat, die met geen mogelijkheid onder het begrip kunst te vangen zijn."

Voorzitter *Lammers*: „Hier wordt getwijfeld aan de competentie van een aantal mensen. Het lijkt me goed dit punt vast te houden en hierop te reageren."

Reinink: „... Ik geloof, dat aan dit zeer geschaakte gezelschap dat achter de tafel zit er toch nog één soort figuur zou moeten worden toegevoegd, namelijk iemand die uit de uitvoerderspraktijk afkomstig is. Een paar jaar geleden heeft in de fameuze Jaarbeurscongreshal de heer Meischke een voortreffelijk verhaal gehouden, waarbij hij opmerkte, dat ons hele denken en doen — althans op het niveau van de personen die hier aanwezig zijn — in verband met restauratie een papieren winkel is geworden. Ik vraag me af, of degenen, die achter de tafel zitten van het forum misschien eens zouden kunnen reageren op de volgende vraag. Is het eigenlijk niet enigszins antiquiert dat wij hier nu zo samen zitten en over die papieren winkel praten, of die nu bestaat uit intellectuele teksten of uit tekeningen, en dat wij daarbij niet letten op het woord van degenen, die het eigenlijke werk doen? Dat eigenlijke werk gebeurt voor het merendeel zonder dat de architect of de kunsthistoricus er bij is. Vindt U het ook niet een beetje verouderd, een beetje jammer en een beetje „smal", dat wij over deze dingen zo praten, terwijl de mensen, die het eigenlijke werk doen, hier niet aan het woord komen?"

Peeters: „Dat zou er op kunnen wijzen, dat misschien ook het gezelschap in de zaal enigszins antiquiert is, want het lijkt me nogal een intellectueel stempel dragen. Toch lijkt me in dit geval de traditie in allerlei opzichten regelrecht terug te verwijzen naar het begin van het restauratiewezen. Ik kan U vertellen vanuit mijn eigen praktijk, dat zowel aannemers als daadwerkelijke restaurateurs, bijvoorbeeld herstellers van pleisterwerk, van muurschilderingen zeer aandachtig luisteren naar het woord van de kunsthistoricus, omdat hij het ontbrekende verhaal kan vertellen. Zij stuiten op de brute materie, zij doen veronderstellingen over de herkomst van die materie, maar als zij daarbij het gedocumenteerde achtergrondverhaal betreffende herkomst en samenhang, en de verklaring van de kunsthistoricus missen, dan tasten zij in het duister. Ik ben er tevens van overtuigd dat deze contacten vaak verregaand tekort schieten en dat

je inderdaad als kunsthistoricus dagelijks met de handwerkers, de laboratoriumdeskundige, de deskundige schilderijenrestaurateur, kortom met de hele ambachtelijke ploeg ter plaatse, zou moeten confereren. Het is natuurlijk door de gang van zaken in onze in hokjes ingedeelde werkprogramma's onmogelijk om dat te verwezenlijken, maar het is evident van voortdurende noodzaak om met deze mensen in contact te blijven. Tevens ben ik er van overtuigd, dat een groot aantal van de mensen, die ter plekke werkzaam zijn, bijvoorbeeld zeer kundige herstellers van laat-middeleeuwse beeldhouwkunst, herstellers van schilderijen, van nature, en vooral van opleiding, die intellectuele benaderingswijze, die wij vertegenwoordigen, missen. Als wij — ik geloof dat wij dat best mogen zeggen en erkennen — deze mensen hier achter de tafel zetten, zouden zij nogal monosyllabisch antwoorden en zeggen: ik dóe liever dan dat ik er over praat en ik lúster liever dan dat ik er iets over zeg."

Van Asperen de Boer: „Ik wou hier graag aan toevoegen, dat ik niet helemaal overtuigd ben van het feit, dat de aannemer schuldig is aan veel van dit soort kwaden. Ik herinner mij, dat ik enige jaren geleden in de Spuistraat in Amsterdam langs een 17de-eeuws pand liep, dat werd afgebroken en zei: wat zonde is dat. De man die het puin in de bak gooide zei: heeft U misschien belangstelling voor de steentjes mijnheer? — dat had ik niet. Enige tijd later stond dat zelfde pand geheel opnieuw opgebouwd met nieuwe oude steentjes en hout. Ik dacht dat het hier vandaag ging om het formuleren van doctrines, die de monumentenzorgers en de architecten voorschrijven. Dat zoiets eenvoudig niet mag gebeuren. Het zal wel dunder geweest zijn om dat authentieke pand te behouden, maar ik geloof dat wij in een dergelijk geval eerst moeten voorschrijven aan de aannemer, wat hij wel en niet mag doen."

Haakma Wagenaar Jr.: „Monumentenzorg is het restaureren van gebouwen en het is het werk van specialisten. Wie monumenten wil beschermen tegen stommiteiten van die specialisten door het formuleren van een doctrine en hoopt dat die specialisten zich aan de regels van die doctrine zullen houden, zal het opstellen van die regels ook aan specialisten moeten overlaten, d.w.z. aan juristen."

De Jong: „Enige zuiverheid in de benoeming van categorieën, waarover gesproken wordt, lijkt mij dienstig om te verduidelijken waar de zaak toe

kan leiden en om te komen tot de gevraagde grondbeginselen."

mw Temminck Groll: „Ik vind hier in de samenvatting tot mijn stomme verbazing een zin die ik zelf geschreven zou kunnen hebben, nl. punt 2: Hoe lang heeft de verzorging van een individueel object nog zin als de omgeving steeds sterker gaat contraheren. Ik heb dit namelijk lang gehoopt, maar ik ga er aan twijfelen of dat zo is. Ik hoop dat men hier ook over wil spreken, want dit is voor veel monumenten van het grootste belang."

Van Pelt: „Wat is restauratie, wie moet zich daar mee bezig houden? In de 18de eeuw heeft de architectuurhistoricus Abbé Logé ooit verklaard, dat eigenlijk de enige figuur, die zich met de architectuur mag bezighouden de filosoof is. Echter laat hij de filosoof met architectuur bezig zijn, dan is het resultaat, dat er eigenlijk geen architectuur meer mogelijk is, omdat de filosoof stelt, dat er geen wanden mogen zijn, geen dak, etc. Daarop aansluitend geloof ik dat, als op een gegeven ogenblik men kiest voor het uitgangspunt, dat restauratie het bewaren van het culturele erfgoed moet zijn, in eerste instantie niet de filosoof, niet de socioloog, niet de psycholoog of de verkeersdeskundige zich met restaureren moet gaan bezighouden, maar de gene, die wat van dat erfgoed afweert. Dat is ook niet de literatuurhistoricus, maar dat is de kunsthistoricus en de restauratie-architect..."

Scheltema: „... In hoeverre is de mening van het publiek over wat wij (architecten, restauratie-architecten, kunstenaars, kunsthistorici) doen van belang. Trekken wij er ons iets van aan, moeten wij er ons iets van aantrekken? Bouwden de bouwmeesters in vroeger eeuwen vanuit een communis opinio, bouwden zij vanuit een algemeen gevoel, waarbij vrijwel iedereen leefde; had men vormgevoel, en bestaat dat tegenwoordig nog? Ik dacht van niet, maar het is best mogelijk, dat de mening van het publiek toch van belang is..."

Röling: „Wat geef je om de mening van het publiek. Dat is een vraag, die altijd weer wordt gesteld. Je kunt — het woord elite is gevallen — denken dat je mogelijk de mening van het publiek vóór bent. Naar mijn mening is al ons werk enerzijds natuurlijk een heel groot stuk eigen bevrediging, dus plezierig, maar je doet het toch ook omdat je de indruk hebt, dat je de mensen genoegenschikt met er voor te zorgen, dat de omgeving er uit ziet, zoals zij er maximaal uit kan zien. Daarin hebben naar

mijn mening de geschiedenis en de restanten van de geschiedenis een betekenis. Indien men per referendum zou uitmaken, wat er behouden dient te worden en wat niet, dan ben ik met U eens, dat dan waarschijnlijk de negentiende eeuw voorlopig zou afvallen. Maar dan geloof ik, dat wij de arrogantie moeten hebben om te zeggen: Dat kun je best zeggen, maar daar zul je over 50 jaar spijt van hebben. In de negentiende eeuw is er veel afgebroken waar we nú die negentiende eeuw de schuld van geven en op het ogenblik wordt er veel afgebroken, waar generaties na ons óns de schuld van zullen geven. Debussy werd in 1910 niet mooi gevonden, nu is hij klassiek.

De ene kunst veroudert sneller dan de andere en met verouderen bedoel ik niet alleen uit de mode raken, maar ook het klassiek worden. Ik denk dat heel veel mensen in de zaal het met me eens zullen zijn, en waarschijnlijk ook „het publiek" dat bijvoorbeeld uit overtuiging gebouwde monumenten uit de negentiende eeuw (zoals de stoomgemalen) een enorme betekenis hebben. Ik geloof dat het onze taak is de mensen te laten ontdekken, dat dergelijke dingen bewaard moeten blijven voor de toekomst. Al is het alleen maar om de lijn door te trekken, maar er zit veel meer achter."

Temminck Groll: „... Wat betreft het publiek in bredere zin heb ik toch het gevoel, dat heel veel mensen wel een waardering voor het verleden hebben (misschien in wat mindere mate voor de negentiende eeuw, maar dan wel voor de achttiende en zeventiende eeuw), zij het dat zij eenvoudigweg door een tekort aan voorlichting, het eigenlijk niet zo precies weten... Ik geloof dat wij vanuit ons vak op dit potentieel aan aanwezige belangstelling en liefde voor dingen, die vormen van andere tijden hebben, moeten inspelen."

Schwartz: „... De heer Philippot heeft gezegd, dat in principe alleen praktische verschillen bestaan tussen het restaureren van beeldhouwwerken of schilderijen en monumenten. Ik geloof dat er toch een zeer groot verschil bestaat en dat raakt de kern van waar we vandaag mee bezig zijn. Dat is geld. Het kost honderden misschien wel duizenden malen meer om de omgeving te veranderen naar onze zin als het kost een schilderij of beeldhouwwerk te restaureren. Nu beschikken wij over het mandaat van de politici en het publiek om als kunsthistorici en museummensen te doen en laten wat we willen met beeldhouwwerken en schilderijen en nauwelijks

over het geld om dat te doen. Als het gaat over de monumentale omgeving beschikken wij niet over een mandaat om de beslissingen te nemen en helemaal niet over het geld. Dat betekent dat wij, in plaats van onze eigen uitgangspunten te beschouwen als de beslissende factoren wat er met de monumenten gebeurt, eigenlijk zouden moeten zoeken naar een consensus van politici en publiek om daarop in te spelen. Wij zouden eigenlijk moeten proberen die mensen, die toch veel machtiger zijn dan wij als het om beslissingen gaat, te beïnvloeden in de richting die wij ze zouden willen zien ingaan. Wat wij nu doen, nl. het proberen met vage gevoelens van wat waardevol is (want wij zijn het ook onder elkaar niet eens) een achterhoedegevecht te leveren, daarmee raken wij steeds meer achter op . . .”

Vroom: „Ik zou iets willen opmerken naar aanleiding van de pre-adviezen van de diverse forumleden. Het is duidelijk dat daarin twee categorieën een rol spelen: de esthetische en de historische. Het is mij opgevallen dat er een heel duidelijk overwicht is van de historische component in vrijwel alle pre-adviezen, behalve in dat van prof. Wegener Sleeswijk, waar het woord historisch of geschiedkundig zelfs niet in voorkomt. Dat is eigenlijk erg opvallend. Prof. Wegener Sleeswijk, met wie ik wel eens in ander verband heb gediscussieerd over deze zaken, neemt in dat opzicht, dacht ik, een duidelijk ander standpunt in dan de meeste van de andere forumleden. Hij heeft een duidelijke voorkeur voor het esthetische. Die esthetische component komt niet zo zeer uit de traditie van de monumentenzorg, die stoelt op het historisme. Dat historisme heeft de neiging om als juist en goed te accepteren wat er eenmaal gebeurd is. Met deze laatste opvatting ben ik het eigenlijk geheel eens, maar ik zou wel erg graag van prof. Wegener Sleeswijk willen horen welke waarde hij toekent aan het historisch gegroeide, aan het eenmaal gegevene in een gebouw.”

Wegener Sleeswijk: „ . . . Welke waarde hecht ik aan het historisch gegroeide? Als het bruikbaar, als het mooi, als het uit een oogpunt van herinnering van betekenis is, dan kan ik daar een waardeoordeel aan hechten, dan kan ik uitmaken, wat dat voor een rol gaat spelen tegenover allerlei andere waarden. Maar op zich zelf is het historisch zijn, het oud zijn, helemaal geen waarde. . .”

Röling: „Ik was ook nogal getroffen en geboeid door het stuk, dat prof. Wegener Sleeswijk had

geschreven, omdat inderdaad het historisme als zodanig er niet in voorkwam. In de manier waarop hij het gebouw benaderde — en dat werd mij later nog duidelijker, toen hij sprak over ruimte en licht, welke de essentie van gebouwen zijn — ontdekte ik overeenstemming met mijn benadering; misschien ook omdat wij allebei practizerende architecten zijn.

Maar U zou mij kunnen vragen waarom in mijn inleiding het woord esthetisch niet voorkomt. In mijn eigen notities had ik met grote letters en onderstreept staan — maar dat is weggefallen in mijn artikel, omdat je altijd probeert korter te zijn dan je misschien kunt zijn — de kwestie van de smaak. Ik geloof dat dit toch het moment is om de kwestie van de smaak te introduceren in de discussie. Ik ben er altijd van uitgegaan dat architecten, die eigenlijk beslissen over het wonen van anderen, die superieure smaak in hun bagage moeten hebben, maar dat blijkt niet het geval te zijn. Nu staan smaak, restauratiezorg en esthetiek met elkaar in verband. Wat blijkt namelijk, en daar gaat het mis, dat uit oogpunt van smaak men plotseling historische elementen gaat gebruiken om zijn zin te krijgen in een bepaald verband. Dat noem ik in mijn inleiding „de tinnen lepels-architecten”, d.w.z. als het maar oud lijkt, dan is het goed. Dat is een levensgevaarlijke zaak. Hierbij gaat het er niet om dat men uit doelmatigheid of functionaliteit een bepaalde ruimte kiest en ook niet omdat men het idee heeft van dit gebouw is op de meest authentieke wijze in 1720 te dateren en daar naar terug te restaureren. Nee, men heeft een smaak die overeenkomt met eigenlijk een soort nep-smaak en daardoor wordt plotseling het historisme gebruikt om een bepaalde esthetiek de overhand te laten krijgen. Ik geloof, dat dat een van de grootste gevaren is die ons, die met deze problematiek te maken hebben, bedreigen.”

Pauze

Voorzitter Lammers: „Vanmorgen heeft iedereen kunnen zeggen wat hem op het hart lag. Hier achter de tafel zijn we tot de conclusie gekomen, dat het wellicht verstandig is om wat meer structuur in de discussies te brengen en een paar hoofdelementen te onderscheiden

1. De stelling is geponeerd dat er een doctrine nodig is. Dan doet zich de vraag voor, is dat zo, wordt dat door iedereen onderschreven en als dat zo zou zijn, is het mogelijk om tot een formulering van een echte doctrine te komen en wie

hebben daar dan allemaal over mee te praten. Is dat uitsluitend een zaak van de restaurerende architecten, is dat uitsluitend een zaak van de opdrachtgever of van de kunsthistoricus of moeten zij het gedrieën maar eens zien te worden en komen we dan in de casuïstiek terecht.

2. Een ander punt is de vraag of authenticiteit überhaupt bestaat. Is authenticiteit te benaderen of te bereiken en wat zijn daarvoor precies de randvoorwaarden? Daarover zal prof. Philippot nog iets formuleren ter inleiding van de discussie.

3. Een derde punt: hoe relevant is datgene wat het publiek, de mensen in het algemeen verwachten van de restaurerende arbeid. Men kan dat vertalen met de vraag, of het belangrijk is wat het publiek er van vindt. Maar men kan het ook iets meer algemeen stellen: is het belangrijk wat de politiek, het bestuur, wat het land als bestuurlijke eenheid ervan vindt en wat is de inbreng die dan vanuit die hoek kan worden gegeven en is die inbreng relevant.

4. Dan speelt de kwestie van de omgeving een rol. Dat is een zaak die we apart zouden kunnen behandelen, maar ik kan me ook voorstellen dat dit punt door de gehele discussie heen aan de orde komt naar aanleiding van de eerder genoemde punten. Mocht blijken dat deze kwestie voldoende is behandeld, dan kan het ter zijde worden gelegd.

De vraag van het historische contra het esthetische, die hier vanmorgen ook een grote rol heeft gespeeld, zou meegenomen kunnen worden in de kwestie van de authenticiteit.

Het ligt in de bedoeling, dat aan het eind van deze discussiemiddag een poging wordt ondernomen om te komen tot een zekere afronding van hetgeen is besproken. De heer Philippot heeft zich hiertoe bereid verklaard.

Ik stel voor t.b.v. elk van de vier genoemde onderwerpen ongeveer een half uur uit te trekken. Dan stel ik allereerst de kwestie van de doctrine aan de orde."

Denslagen: „Ik geloof dat het helemaal niet nodig is om dit eerste punt in zijn geheel in behandeling te nemen, omdat dit reeds gebeurd is bij het Charter van Venetië. Waarom zouden wij nu deze thematiek nogmaals aansnijden. Ik zou eigenlijk dit punt willen overslaan als iedereen het er mee eens is."

Voorzitter *Lammers:* „U vindt dat het al uitputtend is behandeld door vorige generaties? Is er iemand van het forum die daar op zou willen reageren?"

Peeters: „Ik neem aan dat ik de woorden van de heer Denslagen zo mag interpreteren, dat hij stelt dat wij het er al over eens zouden moeten zijn, dat er een doctrine behoort te zijn. Die is al opgesteld en uitgekristalliseerd op internationaal niveau en wij behoeven hier niet in herhaling te vervallen. Is dat juist?"

Denslagen: „Dat is juist."

Peeters: „Ik ben het er helemaal mee eens, dat er een doctrine moet zijn. Daarbij wil ik toch weer even herinneren aan het opschrift boven mijn verhaal: behouden gaat vóór vernieuwen. En dan moet U dat vernieuwen goed duiden. Vernieuwen is iets totaal anders dan toevoegen. Met vernieuwen bedoel ik het besluiten dat het noodzakelijk is om bestaande oude bouwwerken te vernieuwen. Dat kan door allerlei omstandigheden een bittere noodzaak zijn, het minste van een aantal kwaden. Dan hebben we niet gesproken over het willekeurig en vrij toevoegen, ingegeven door creativiteit van kunstenaars, van nieuwe eigentijdse elementen. Dat is daar geheel buiten gelaten. Hoe die onderdelen in de doctrine moeten worden opgenomen, lijkt me nog voor discussie vatbaar. Maar wat ik in die doctrine centraal wil stellen, is het met alle zorgen omkleeden van het zo groot mogelijk behoud van de authenticiteit."

Van Pelt: „Ik zou mij tegen de doctrine willen verklaren. Ik heb net aangegeven, dat in de eerste plaats het object moet spreken. Het object moet uitgangspunt zijn en niet een of ander denksysteem of filosofie, waarvan men uit dat object gaat zien. Men moet het object laten spreken. Ik geloof dat al die mensen, die juist zo ontzettend naar een doctrine verlangen, dit doen omdat ze in feite niet meer de taal van het object, waarmee ze geconfronteerd worden, voldoende kunnen begrijpen."

Wegener Sleeswijk: „... Ik ben voor een doctrine alleen wanneer die van dag tot dag ter discussie is. Omdat dán die doctrine je dwingt om na te denken. Zo gauw echter als je er niet meer over discussieert en een en ander als een wet gaat volgen of opleggen, dan gaat het mis. Ik ben voor een doctrine die telkens ter discussie wordt gesteld."

Philippot: „Ik vrees dat het debat over een doctrine misschien gevaarlijk is omdat men zich laat beïnvloeden door het woord zelf. Ik heb horen zeggen dat men moet oppassen voor een doctrine en het object moet laten spreken. Het object zelf spreekt natuurlijk niet. Wij spreken voor het object en wij moeten proberen uit te leg-

gen, te rationaliseren, in vorm te brengen, wat het object aan ons zegt. Dat gaat alleen met behulp van een begrippenstructuur. Wat wij onder doctrine of theorie verstaan is een structuur van begrippen, die ons helpen het probleem van het object eenvoudig te behandelen op het niveau van het intellect. Het is natuurlijk altijd in beweging. Het moet telkens getoetst worden aan de huidige problematiek, maar die problematiek kan uit het object zelf niet ontstaan. Het ontstaat uit het tegemoet komen van het subject en het object. Het subject moet natuurlijk het probleem op een intellectueel niveau brengen om er überhaupt over te kunnen spreken. Dat lijkt me vanzelfsprekend. Het gaat niet om een doctrine in religieuze zin, om iets dat altijd normatief moet zijn, maar het gaat om begrippen die ons helpen een coherente methodologie, een coherente benadering van de problemen te ontwikkelen."

Kist: „Ik zou ook nog graag een vraag over de doctrine aan het forum willen stellen. Wij hebben tussen de middag een gerestaureerd gebouw gezien en ik neem aan dat de geldstroom, die naar dat gebouw is toegekomen daar op basis van een doctrine heen is gegaan. Beslissingen worden gemeenlijk genomen op basis van doctrines. Nu zou ik graag van het forum weten, hoe ieder van de leden van het forum staat tegenover het feit, dat die geldstroom daarheen is gegaan en daar op deze wijze is gebruikt. En vanuit wat voor doctrine denken de forumleden dat dit gebeurd is.”

Peeters: „Ik kan de heer Kist verzekeren dat deze restauratie een product is van het ontbreken van een doctrine. Voor het zelfde geld — letterlijk — had hier een gebouw kunnen staan met volslagen moderniserende ingrepen, met bekwame museale snuffjes en technieken, met praktische moderne liftopgangen, met de meest vernuftige verlichting, die men zich kan voorstellen. Maar het ontbreken van restauratieregels is een vrijbrief voor het realiseren van de meest uiteenlopende oplossingen en die zien we dan ook op het ogenblik overal in het land om ons heen, elkaar geheel tegensprekend. Dat is iets, wat ik in het algemeen belang zo zorgwekkend vind. Dat is ook de reden waarom ik pleit voor regels. Geen regels is een vrijbrief voor willekeur. De heer Philippot heeft gezegd, dat men het woord doctrine niet moet zien in religieuze zin, maar ik zou het dan toch wel willen zien in de zin van ethiek, van deugdzaamheid. De deugdzamen hebben geen regels nodig, maar wij wel.”

Temminck Groll: „Het gaat hier om doctrine of geen doctrine, en dat eventueel toetsende aan het Catharijneconvent. Men kan zeggen, dat doctrines reeds bestaan, het Charter van Venetië is o.a. genoemd. In zekere zin hebben we al sinds honderd jaar doctrines . . . Daarnaast heeft zich, zeker in de Nederlandse monumentenzorg, een soort uitvoeringsdoctrine ontwikkeld, die geheel afwijkt van de doctrines, die wij indertijd (1917 KNOB, 1953 KNOB) op papier hebben voorgelegd en waar iedereen zich toen toch min of meer achter schaarde. Ik zie het Catharijneconvent wel degelijk als een gevolg van een bepaalde doctrine, namelijk bij oud past oud. Die doctrine heeft nogal een sterke invloed op de Nederlandse monumentenzorg gehad, hoewel die doctrine eigenlijk nergens op papier is terug te vinden. Alle stukken die in de loop der jaren zijn geproduceerd wijzen in een geheel andere richting.”

Wegener Sleswijk: „ . . . In dat geval is dan niet van dag tot dag in discussie geweest, of die doctrine wel waarheid bevat.”

Haakma Wagenaar Jr.: „Als de gemakshalve toegelaten anarchie bij het restaureren wordt opgeheven door gemakshalve een doctrine te formuleren, zal dat voor de monumenten niet veel betekenen als niet gezorgd wordt dat het vooronderzoek en het onderzoek tijdens de restauratie zorgvuldiger worden uitgevoerd. Met onderzoek bedoel ik het vergaren van vaak in archieven of musea verstopte gegevens en bestudering van het gebouw zelf. Wordt dit soort werk blijvend aan toevalligheden overgelaten, dan vrees ik dat misverstanden over conserveren en het onderhoud ook met een doctrine tot heel treurige besluiten zou kunnen voeren. Het lijkt me daarom essentieel om de mogelijkheden van dit vooronderzoek uit te breiden en te verbeteren . . .”

Vroom: „Ik ben het niet eens met de heer Peeters; wel met de heer Temminck Groll. Ik geloof wel degelijk dat aan de wijze waarop het Catharijneconvent is gerestaureerd een doctrine ten grondslag ligt. Alleen is die volstrekt impliciet en ik zou eigenlijk willen voorstellen, of het niet mogelijk is dit project of andere projecten met een uitgesproken maar impliciete doctrine eens kritisch te bespreken, bijvoorbeeld in het bulletin van de Bond. Op deze wijze komen de uitgangspunten naar voren. Op het ogenblik blijven deze verzwegen en komt men eigenlijk niet verder dan: bij oud past oud. Dat is een alleraardigste formulering, maar ik geloof dat de zaak veel dieper gaat.”

Voorzitter *Lammers*: „Die suggestie wordt aan deze kant van de tafel overgenomen.”

Peeters: „Ik wil de heer Vroom graag antwoorden, want kennelijk heb ik mij niet duidelijk uitgedrukt. Natuurlijk ligt er aan de restauratie van het Catharijneconvent een doctrine ten grondslag, maar dat is er één die niet getoetst is op een landelijk niveau, die niet ontleend is aan beginselen, die voor onze gehele monumentenschat gelden en dát is mijn grote bezwaar. Dat is mijn aanklacht tegen de anarchie. Natuurlijk zal elke ontwerper van een restauratie een doctrine ontwikkelen, maar wanneer deze objecten van nationaal belang zijn en als het ware door de natie gerestaureerd worden, dan moet dat gaan volgens goed toetsbare, ergens centraal neergelegde beginselen. Ik zou thans het woord doctrine langzamerhand zo veel mogelijk gaan vermijden.”

Haakma Wagenaar Sr: „Ik ben voorstander van doctrines. Mijn opleiding is begonnen in de opgeheven School voor Bouwkunde in Haarlem, waar we geïndoctrineerd werden met de filosofieën van Berlage. Dat is voor mij altijd een grondslag gebleven, hoewel ik alle filosofie daarvan heb losgelaten, want geen enkele stelling is houdbaar gebleken. Men moet zich wel realiseren, dat — nu spreek ik uit de restauratiepraktijk — wanneer er doctrines zijn, hoe goed ook, het allereerste object, wat men onder handen krijgt, een uitzonderingsgeval is en men zichzelf onthefingen moet gaan verlenen...”

Van de Wetering: „Ik ben tegen een doctrine. Ik ben bang dat een doctrine zal leiden tot een uniformiteit in benadering, die 20 jaar later fout zal blijken te zijn... Het woord methodologie is gevallen en ik geloof dat daar het hoofddaccent zou moeten liggen en niet zozeer in de regels...”

Voorzitter *Lammers*: „Tot dusver zijn twee onderdelen van punt 1 nog niet mee behandeld. Namelijk: als men voor een doctrine is, wat moet er dan in staan; en wie dienen er allemaal over mee te praten. Misschien dat dit thans in de discussie meegenomen kan worden.”

Temminck Groll: „Dat tweede is eigenlijk belangrijker dan het eerste, want een doctrine is er. Ik heb me aanvankelijk enigszins tegen doctrines uitgesproken, maar het is een feit dat ze er zijn en ze zijn er al 85 jaar. Geconstateerd is, dat doctrines bijzonder weinig invloed blijken te hebben... Zo blijkt dat de theorie maar zeer langzaam tot de praktijk doordringt. Het is voor ons zeer nuttig om ons daarop te bezinnen...”

Kist: „Uit wat gezegd is, blijkt toch duidelijk, dat de beslissingen over de geldstroom t.b.v. de restauraties genomen worden op basis van een doctrine. Over die doctrine zelf wil eigenlijk niemand zich uitspreken, hoewel deze toch gehanteerd wordt. Hij is niet echt expliciet geformuleerd, althans hij komt niet op tafel. Hij is ook niet toetsbaar en ook de hantering van de doctrine is niet toetsbaar; er zijn geen criteria. Toch gaat er een enorme stroom geld volgens die doctrine naar bepaalde doelen toe. Dat is misschien verklaarbaar uit de voorgeschiedenis van de monumentenzorg in Nederland, een activiteit die in hoge mate tot stand is gekomen door inspanning van bepaalde groepen, die misschien niet zo'n behoefte hadden aan toetsing en aan té grote openheid. Die situatie bestaat echter thans niet meer en ik vraag me af, of nu niet het moment gekomen is om te werken aan een mogelijkheid voor een veel grotere groep mensen om zich rekenschap te geven van de vraag, wat men eigenlijk aan het doen is met al dat geld.”

Van Asperen de Boer: „Bij Het Loo is de Kamer er van uitgegaan, dat de doctrine het Charter van Venetië was en heeft de Kamer geconstateerd, dat daar kennelijk niet aan voldaan was. Toch blijven de grote stromen gelds nog steeds vloeien, ook onder de nieuwe minister. Hoe zit dat nu eigenlijk?”

Peeters: „Hoe dat zit weet ik ook niet precies. Nogmaals, er is geen algemeen, eensluidend strak beleid bij het verlenen van subsidies aan te wijzen. Wat ik met doctrine bedoel — het is wat idealistisch misschien — is een nieuw ontwerp (en dat zal inderdaad erg verwant zijn met het Charter van Venetië), dat niet ontaardt in nieuwe restauratiestijltjes, nieuwe opvattingen, die binnen korte tijd weer geheel dateerbaar zijn. Integendeel, wat ik bedoel ligt veel meer in het verlengde van wat de heer Haakma Wagenaar Jr. zei, een opvatting die geheel gebaseerd is op wat de objecten zelf voorschrijven en opleggen naar gelang wat het onderzoek oplevert. Vooronderzoek, d.w.z. het proberen zo goed mogelijk te begrijpen wat het gebouw zelf zegt, is een eerste vereiste. Dat is de eerste dienstbaarheid alvorens het herstel ter hand te nemen. Dat moet dus bij restauratiebeginselen voorop staan. Men mag niet meer met de natte vinger aanwijzen wat bouwvallig is en vervangen moet worden. Men zal een en ander wetenschappelijk bewijsbaar moeten kunnen aantonen. Zo moet men bij aanvulling van beschadigde onderdelen, of het nu verf, pleisterwerk of bouw materiaal

is, op dezelfde manier bewijsbaar, na zeer lang en met veel overleg gepaard gaand onderzoek, zijn conclusie kunnen trekken en niet beginnen met rond het object heen te wandelen en alvast een visioen op te bouwen van hoe het moet worden. Het is nog maar al te vaak zo, dat degene die opdracht krijgt om iets te restaureren wil laten merken dat het gebouw een metamorfose ondergaat. Mijn aanbeveling is, dat de restauratie zo ongemerkt mogelijk aan het gebouw voorbij moet gaan; dat zijn de beste restauraties! Dan kan de goede gemeente uitroepen: het is niet mooier geworden; maar dan roep ik weer: het is ook niet onze taak om het mooier te maken. Dus onderzoek, en dat betekent dat een restauratievoorbereiding niet mag verlopen op de manier van de aanbesteding van nieuwbouw, met heel krap geplande termijnen, zodat onderzoek gewoon uitgesloten is. Men moet zich ervan bewust zijn, dat voor de voorbereiding van een restauratie van een bouwwerk of de restauratie van een roerend kunstwerk totaal andere normen aangelegd moeten worden dan voor iets, dat geheel nieuw uit het niets kan ontstaan. Dan roept iedereen natuurlijk onmiddellijk: tijd is ook geld! Ik ben van mening, dat men maar liever van een restauratie moet afzien dan dat men het in het keurslijf van een te kort berekende periode wil dwingen, want dan zijn de ongelukken voorspelbaar."

De Jong: „... Ik denk... dat, als men gaat spreken over een doctrine, die doctrine primair uit dient te gaan van datgene wat de monumentenwet beoogt en alles wat er nadien in dat kader over is gezegd..."

Van Pelt: „... Omdat men in het algemeen toch niet zo voor dit geladen woord doctrine is, stel ik voor de vraagstelling „Is er een doctrine nodig?“ te wijzigen in „Is er een methodiek nodig?“. Ik geloof dat de vergadering het dan bijna eens zou kunnen worden. Dan zouden we ook op het punt „Wie zijn er dan bij die methodiek noodzakelijk?“ over kunnen gaan."

Voorzitter *Lammers:* „Heeft U dan misschien ook meteen een antwoord bij de hand?“

Van Pelt: „Omdat volgens mij het restaureren van monumenten voornamelijk is het bewaren van een cultureel erfgoed, geloof ik dat uitsluitend die mensen die bij dat bewaren direct betrokken zijn (eigenaars, degenen, die met dat monument direct aan de slag moeten) daarop invloed zouden moeten hebben..."

Dreimuller: „Ik geloof dat de gebouwde wereld niet van de eigenaars is, ik geloof dat zij van

de „mensen er omheen“ is... De mensen moeten bepalen wat er met de gebouwde omgeving gaat gebeuren, zij geven ook de middelen daartoe. Echter doen ze dat niet meer, al sinds 1965 niet meer. Ik wijs hierbij op de cijfers van het C.B.S. Die wijzen uit, dat vanaf 1965 in vergelijking met nu er geen 10% méér is uitgegeven aan restauraties..."

Van Ieperen: „... Je zou niet moeten praten over hoe details opgelost moeten worden d.m.v. een historiserende of een andere vorm; een doctrine zou volgens mij veel méér in moeten houden de plaats, die wij als restaurateurs innemen in de maatschappij. Je werkt nu eenmaal met het geld van die maatschappij en de cijfers, die door de heer Dreimuller werden genoemd, duiden aan dat de hoeveelheid geld, die de maatschappij daarvoor over heeft niet is gestegen. Waarom niet? Omdat één van de grote gebreken, die de restaurerende wereld volgens mij bezit, is een grote blinde vlek voor hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Vele restauraties worden aangepakt zonder dat op een verantwoorde manier wordt verteld d.m.v. welke ingreep en tegen welke kosten dat wordt gedaan. Ik dacht dat het nodig was dat al degenen, die zich met restauraties bezig houden, een veel groter verantwoordelijkheidsgevoel t.o.v. hun ingrepen in de gebouwde omgeving zouden moeten hebben. De heer Van Pelt sprak over „een cultureel erfgoed“, dan denk ik meteen: dat is iets van ons allemaal. Hij vervolgt echter dat alleen de direct betrokkenen iets over die restauraties te vertellen hebben. Volgens mij zit daar een ontzettende tegenspraak in. Ik geloof dat juist iedereen daarmee te maken heeft, als ik alleen al denk aan het feit, dat iedereen in die gebouwde omgeving zal moeten leven."

Voorzitter *Lammers:* „Ik stel thans de kwestie van de authenticiteit, conservering en de kwestie van het historisch gegeven aan de orde, en in hoeverre die authenticiteit benaderbaar zou kunnen of zelfs zou moeten zijn. Ik verzoek de heer Philippot dit kort in te leiden."

Philippot: „Op het eerste gezicht lijkt het er op, dat het begrip authenticiteit geen probleem oplevert. Ik denk echter integendeel dat het om een verklaring vraagt. Hierbij denk ik alleen maar aan het feit, dat het zelfde woord in het Engels, Frans en Italiaans andere betekenissen heeft, die waarschijnlijk ook in het Nederlands een reflectie hebben. Amerikanen spreken bijvoorbeeld van een „authentic reconstruction“. Dat is voor mij als franstalige een contradictio in terminis.

Als het authentiek is, kan het geen reconstructie zijn; als het een reconstructie is kan het niet authentiek zijn. Zo begrijp ik het woord althans in het Frans. De vraag werd gesteld: waar en wanneer houdt die authenticiteit op te bestaan, bijvoorbeeld bij welk percentage van vervanging. Zodra er een vervanging is, is dat vervangen deel volgens mij niet meer authentiek. Volgens mij is de authenticiteit de waarde die wij toekennen aan wat overblijft van het oorspronkelijk document. Zo zou ik het uitleggen uitgaande van de betekenis van het woord in de historische wetenschap. Bij een gebouw dienen we te kijken naar wat behoort tot de oorspronkelijke delen, uit de verschillende perioden, naar dat wat niet vervangen is door een restauratie, door een vervalsing zou men kunnen zeggen. Authenticiteit kan beschouwd worden als het tegengestelde van vervalsing. Het lijkt me dus heel belangrijk, dat men het eens is over de betekenis van een dergelijk woord, want het gaat om een grondbegrip van het restaureren.

Wij beschrijven daarmee de basis van wat wij willen behouden. Dat begrenst niet het hele of het halve van de problematiek, maar dat is de kern ervan. Indien de authenticiteit niet gewaarborgd is, dan kan men helemaal niet meer spreken van restauratie of van conservatie. Dat lijkt me een belangrijk punt en ik zou graag willen horen van Nederlandse collega's, of het woord in het Nederlands wel zo „eindeutig” is. Uit het gewoonlijk gebruik van het woord blijkt dit niet altijd het geval te zijn.”

Peeters: „Dan moet ik maar met een belijdenis omtrent mijn eigen interpretatie van het woord komen. Ik bedoel met authenticiteit het eerste, het oorspronkelijke, datgene wat nog nooit vervangen is. Het kan wel aangetast zijn, het kan in substantie aan slijtage, aan verwerking, aan verval onderhevig geweest zijn, maar dat kun je dan ook zien. Wat er nog is, is authentiek en is ook authentiek verweerd en versleten . . .”

Röling: „Ik ben van mening dat we slordig omspringen met het woord authentiek. Het wezenlijke van monumenten, zoals wij er nu over praten, is dat zij oud zijn, dus ook letterlijk oud. Ik heb vanochtend gezegd, dat ik denk dat wij nu nog best monumenten kunnen maken, maar dat moeten dan niet de imitaties zijn van oude gebouwen, maar de werkelijke creativiteit van dit moment . . . Wat de doctrine betreft, waar we het nu steeds over hebben, pleit ik er bijna altijd voor, waar ik er maar voor mag pleiten, om zo min mogelijk te doen en alleen maar te consolideren,

stevig te maken, zorgen dat het niet inzakt. Dan kom je er wel uit en dan is het wonderlijke dat je dan meteen veel beter je geld kan verdelen over de gebouwen die het nodig hebben, want een aanpak zoals bij het Catharijneconvent is uitgesproken duurder geweest dan er alleen maar voor te zorgen dat het niet inzakte. In het laatste geval hadden er meer gebouwen kunnen worden geconsolideerd.”

Wegener Sleeswijk: „Als ik die verhalen over authenticiteit zo aanhoor, dan vind ik het allemaal maar moeilijk. Zolang ik met materie te maken heb, is een en ander nog wel begrijpelijk; ik kan die zaken zo in mijn handen nemen. Maar er is ook nog de kwestie van de vorm. Ik kan ook nog praten over een authentieke vorm. Ik moet bijvoorbeeld een kap, die geheel van een huis af is, herstellen. Daarbij moet ik nieuw materiaal gebruiken. Maar ik heb dan toch uit de oude afbeeldingen en de oude sporen de authentieke constructiewijze, dus de authentieke vorm achterhaald, die kan ik met nieuw materiaal gaan maken . . .”

Temminck Groll: „Ik zou ook twee dingen als authentiek willen beschouwen. Ten eerste het authentiek materiaal, datgene wat in een bepaalde historische periode — het hoeft niet de eerste fase van het gebouw te zijn — ter plaatse is neergelegd. Voor dit authentieke materiaal heb ik altijd een maximale zorg bepleit. Daarnaast kan ik mij toch ook die authentieke vorm of een authentieke wijze van afwerking heel goed voorstellen. Wederom aan deze kerk hier denkende: In wezen ziet U hier niets authentieks, helemaal niets. Er is geen stuk van het oppervlak wat U op het ogenblik ziet authentiek, behalve elementen die uit andere gebouwen afkomstig zijn, zoals het orgelfront en de preekstoel. U ziet pleister, die pas in de jaren '54 is aangebracht. Hier en daar — ik weet dat toevallig — zitten er onder die pleisters, wat de heer Peeters zou noemen, de authentieke stenen. Maar zelfs dat kun je niet nagaan. Toen het nog een ruïne was wel. Enerzijds kun je er dan voor gaan kiezen het een ruïne te laten. Anderzijds: als je een oppervlak dat bepleisterd is geweest, maar waar de pleister door de storm en regen is afgevallen, weer opnieuw bepleistert, dan acht ik dat een authentieke wijze van afwerking van een bakstenen muur. Daarom vind ik het toch wel fijn, dat deze muren bepleisterd zijn, maar daarom kunt U niet meer zien waar er nog oude stenen achter zitten en waar niet. Maar verder, zoals gezegd, is hier niets oud, noch in de vloer, noch in het plafond,

noch in het houtwerk, noch in het glas, afgezien van een paar authentieke glaasjes. Toch hebben we een heel behoorlijk stuk authentieke proportie, lichtval, verhoudingen, pleisterwerk. Als U het 19de-eeuwse schilderij — ik meen van Bosboom — van deze kerk ziet, dan is toch die sfeer heel dicht teruggekomen. Ook dat zie ik als een stuk authenticiteit.”

Philippot: „Wat de heer Temminck Groll juist gezegd heeft, gaat niet in tegen het begrip authenticiteit, zoals ik dat gedefinieerd heb. Hij toont alleen maar aan hoe zeldzaam het is voor authentiek materiaal te staan. Het begrip, zoals ik het gedefinieerd heb — en ik begrijp dat de heer Peeters het met mij eens is — is zeer nuttig in de methodiek van de restauratie. Het is namelijk bijzonder belangrijk dat wij het er allemaal principieel over eens zijn, dat het authentieke materiaal niet afgebroken mag worden. En dat gebeurt zo dikwijls. Dat men iets authentieks afbreekt om een ander aspect van een gebouw of van een stuk te tonen. Bijvoorbeeld dat men barokke bijdragen afbreekt om een romaans interieur te tonen, die men echter dan toch niet meer in zijn authentieke vorm of met authentiek materiaal kan tonen. De opmerkingen van mijn twee collega's vind ik absoluut normaal. Het zijn natuurlijke gevolgen van het begrip authentiek. Of men een reconstructie van een vorm kan rechtvaardigen als authentiek, wanneer men alleen nog maar de vorm heeft, dat schijnt mij te ver te gaan voor het gebruik van het woord. Dat is een reconstructie. Als het een reconstructie is dan kan men nog altijd zeggen, dat die reconstructie historisch correct is op basis van de kennis die men heeft. Maar men kan niet zeggen, dat het authentiek is, wanneer het materiaal en het effect van het materiaal toch nieuw is. Volgens mij is het gevaarlijk de abstracte vorm te scheiden van het materiaal, waardoor die vorm tot uitdrukking komt. Een nieuwe bepleistering zal, zelfs als men zeker is dat het dezelfde kleur heeft dan de oorspronkelijke, toch een ietwat ander effect hebben. Dat is onvermijdelijk. Ik ben van mening dat we het moeten doen, maar we moeten het niet authentiek noemen. Daar begint de problematiek. Wat essentieel is, wat zo mogelijk onaangetast moet blijven is het authentiek materiaal.”

Terwen: „Ik wilde graag ingaan op een paar dingen, die de heer Sleeswijk vanmorgen al heeft gezegd en ik geloof, juist nu het over authenticiteit gaat, dat het nodig is om daar toch nog eens de nadruk op te leggen . . . Er is

gevraagd, wat moeten wij eigenlijk onder authenticiteit verstaan. Aan de ene kant zou ik het graag eens willen zijn met collega Peeters, maar aan de andere kant zou ik ook graag willen zeggen: ik zou er toch nog wat aan toe willen voegen . . . Juist waar het gaat over architectuur is idee zo belangrijk. Daarin verschilt immers architectuur van schilderkunst. Een schilderij is datgene, dat door de penseel met de hand van de meester is geschilderd. En dan kunnen we blij zijn wanneer wij op een gegeven ogenblik werkelijk zeker zijn dat een bepaald schilderij echt is, dat het door de meester zelf geschilderd is. Dan kunnen we er misschien ook over praten in hoeverre men met reconstructie of restauratie een schilderij mag aanpakken . . . Maar dat betreft de authenticiteit van een schilderij. Bij een stuk architectuur hebben we met iets anders te maken. Wij hebben daar niet te maken met een werkstuk dat door de meester, door de ontwerper zelf met eigen hand tot stand is gebracht. Wat heeft deze man gedaan, hij had een idee en om dit idee te realiseren was een ontwerp, een bestek en een bestektekening nodig. Dat was iets dat hij uit handen kon geven. Anderen konden dat, eventueel met een extra aanwijzing, voor hem uitvoeren. Wat dat betreft is — ik ben niet degene die dat bedacht heeft — zo'n bestek met tekeningen eigenlijk niets anders dan de partituur voor een stuk dat uitgevoerd kan worden en dat op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden; een stuk muziek bijna. De vergelijking gaat wat ver, maar het betekent wel dat een gebouw bij wijze van spreken met die partituur meerdere malen en op verschillende tijden uitgevoerd zou kunnen worden, waarbij het misschien telkens weer anders geïnterpreteerd zijnde steeds iets anders zou uitvallen. Maar de idee van dat gebouw zou bewaard worden en die idee — en dat bedoelde de heer Sleeswijk — is de authentieke idee van de architect. Nu we het hebben over het authentieke in restauraties wil ik toch nog eens heel goed de nadruk er op leggen, dat het niet alleen een kwestie is van die mooie oude baksteen, die er hier en daar nog zit of die ene balk in het huis aan het Begijnhof, die tijdens de gehele restauratie angstvallig op zijn plaats gehouden is, terwijl al het andere hout vervangen is. Dat noem ik niet authentiek. Wel kan een gebouw, eenmaal bedacht en als idee gerealiseerd zijnde een authentiek gebouw zijn, ook al is er erg veel aan veranderd, aan bijgevoegd, aan gereconstrueerd. Als het maar vasthoudt aan en terugkomt op dat eerste idee van

de architect, dat vind ik authentiek in een gebouw."

Haakma Wagenaar Sr.: „... Soms worden er tegenover restauratie de begrippen onderhoud, herstel en conservering gezet. Restauratie is dan synoniem met vervanging van oud materiaal en reconstructie van vroeger verdwenen onderdelen. De voorkeur voor het alternatief heeft al lang geleden de slagzin „behouden gaat voor vernieuwen” opgeleverd. Als het onderhoud van monumenten altijd goed geregeld was geweest dan hadden zeker heel veel restauraties minder ingrijpend behoeven te zijn en dan waren er vanzelf ook minder stomiteiten uitgehaald bij de vaak onnodige vervanging van oud werk en bij het reconstrueren. Het is daarom zo vreemd — en dat is tot nu toe niet aan de orde geweest — dat het onderhoud van de moeizaam gerestaureerde monumenten nog steeds niet geregeld is en het is terecht als er voor gepleit wordt hier eindelijk eens verbetering in te brengen. Wie echter meent, dat van een steeds consciëntieus behandeld monument alle onderdelen het eeuwige leven zouden hebben, verwacht onderhoud met het begrip ideale conservering. Strikt genomen zou conservering moeten betekenen het treffen van die maatregelen, die een gebouw ongewijzigd tegen verder verval kunnen beschermen...”

Voorzitter Lammers: „Ik zou U thans willen suggeren om, als U nog het woord wilt voeren, tegelijkertijd de kwestie van de omgeving erbij te betrekken.”

Pannekoek: „... We hebben nu al aspecten van vele kanten gehoord, van de historische, van de esthetische kant, maar nog heel weinig over de omgeving. Die omgeving heeft direct te maken met de stedenbouw en met de planologie... Eigenlijk behoort elk monument, dat gerestaureerd is en dat niet in een beschermd stadsgezicht zit, in zijn omgeving een bestemmingsplan te hebben. D.w.z. voorschriften ten aanzien van de directe omgeving, de schaal t.o.v. het monument en een geleidelijke overgang naar een meer moderne bebouwing. Want een werkelijk mooi gerestaureerd monument als een heel raar klein kriekipje temidden van geweldige betonkolossen heeft eigenlijk geen zin. Dan ga je je afvragen of een verplaatsing — wat toch eigenlijk voor een monument een onding is — toch niet de voorkeur verdient. In zo'n geval is het haast onvermijdelijk.”

Voorzitter Lammers: „Thans zou ik de heer Philippot de gelegenheid willen geven om de discussie af te ronden...”

Philippot: „... Wij zijn begonnen met de vraag te stellen, of het wel nodig is een doctrine te formuleren op het gebied van de restauratie... Ik heb begrepen, dat men over het algemeen tegen een absolute normatieve regel is. Dat is ook heel juist. Men kan zich niet voorstellen dat het restaureren herleid zou kunnen worden tot het eenvoudig toepassen van vooropgestelde formules op verschillende gevallen. In die zin is een doctrine niet te aanvaarden. Aan de andere kant scheen het toch wel nodig dieper na te denken over het probleem van de methodiek van het werk. Herhaaldelijk zijn leden naar voren gekomen om te spreken over bepaalde aspecten van het werk. In het bijzonder het feit dat het absoluut noodzakelijk is het object, dat men gaat restaureren, zo uitvoerig mogelijk te gaan onderzoeken, voordat men aan de restauratie begint. Door verschillende deelnemers is dit onderstreept en dat lijkt me een belangrijk punt te zijn, dat ik persoonlijk de theorie van de restauratie zou willen noemen. D.w.z. men restaureert niet met een vooropgestelde idee, die men projecteert op een object (dat is geen restauratie), maar men moet eerst het object kennen en uit dit contact, dat alleen maar kan bestaan uit een diepere kennis van het object, kan de vraag zich gaan preciseren en geleidelijk aan formuleren. Dat moet gebeuren voordat men begint aan het werk. Het zal ook altijd verder ontwikkeld worden gedurende het werk. Het is ook gedurende het werk, dat men meer en meer elementen gaat ontdekken, die van belang kunnen zijn voor de restauratie. Dat is reeds een heel belangrijk punt voor de methodiek. Ik zou dat heel goed als „doctrine” kunnen aanvaarden. Ik zie doctrine als een aspect van de eerlijkheid van de restaurateur tegenover het object. Ik moet het object kennen, anders projecteer ik eenvoudig mijn smaak, mijn persoonlijke gevoelens, mijn fantasie of mijn idee van de geschiedenis op het document. Dat mag niet. Als men dat doet, dan restaureert men niet. Ik denk dat ook de betrekking tussen theorie en praktijk, die ook genoemd wordt in het stencil, hierbij betrokken is. Namelijk de betrekkingen tussen de theorie en de praktijk zie ik in deze zin (dat is niet uitdrukkelijk gezegd maar dat volgt volgens mij uit de gedachtenwisseling) dat de theorie vooral probeert om begrippen te omlijnen, die nuttig kunnen zijn voor de methodiek van de praktijk. Men heeft de vrees uitgesproken, dat een theorie misschien tot een sclerose van het werk zou kunnen leiden. Men moet dan het tegenovergestelde ook vrezen, name-

lijk dat zonder theorie het werk absoluut ongeregeld is en dat de fantasie de plaats inneemt van de redenering. Indien de begrippen goed opgebouwd worden en regelmatig getoetst worden aan concrete problemen en ook bediscussieerd worden bij gelegenheden als deze dan zullen die begrippen heel nuttig zijn om de sensibiliteit, het contact met de stukken rijker te maken. Ze behoeven niet sclerotiserend te werken, ze kunnen ook een weg openen. Wanneer ik een object benader met bepaalde begrippen, dan kunnen die een perspectief openen, niet noodzakelijkerwijs sluiten . . . Ik denk, dat ik de algemene mening als volgt kan weergeven. Men moet voorzichtig omgaan met een theorie in die zin, dat het nooit een mechanische formule mag worden, maar een richtlijn moet geven voor de benadering van de objecten.

Vervolgens hebben we geprobeerd ons te concentreren op het begrip authenticiteit. Het lijkt met belangrijk om vast te leggen, dat het begrip alleen maar op het gebied van het materiële een objectieve betekenis kan hebben. Dat is een minimale betekenis, maar een essentiële. Of men dan het begrip wil uitbreiden is open voor bespreking . . . Een ander punt, dat herhaaldelijk ter sprake kwam en waar wij misschien niet genoeg tijd voor hadden om dieper op in te gaan, is het probleem van de omgeving. Ik denk dat dit ook nú in de moderne hedendaagse benadering van het kunstwerk en van ons culturele erfgoed, van groot belang is. Wij zijn ons ervan bewust dat het object niet alléén bestaat. Het bestaat alleen maar mét een omgeving. Maar er is meer. Er is ook het feit, dat een omgeving als zodanig

een nieuw soort object wordt. Men zou dan op het niveau van de wetgeving de vraag kunnen stellen, of het conserveren van een monument niet samenhangt met de conservering van zijn omgeving . . . Ik zou dan nog graag terug willen komen op de discussie, die is ontstaan naar aanleiding van het probleem van de reconstructie. Het lijkt me heel belangrijk de reconstructie niet als een algemene oplossing te behandelen, maar, zoals de heer Peeters heeft aangewezen, te onderscheiden tussen verschillende gevallen. Men kan zeker niet uitsluiten, dat in zekere gevallen reconstructie de enige of de beste oplossing is. Dat kan men best aannemen, maar men moet dan alleen maar aannemen dat het niet meer mogelijk was het authentieke, het originele, te bewaren. Dan is er een reden om tenminste een reconstructie daarvoor in de plaats te hebben. Maar het oordeel daarover zal men van geval tot geval moeten bezien . . . Het is natuurlijk heel moeilijk een discussie samen te vatten, die niet noodzakelijk moest leiden tot beslissingen. Ik meen dat deze discussie vooral de bedoeling had een verkenning te zijn op een gebied dat natuurlijk veel verder nadenken zal vereisen. Daarom zou ik mijn persoonlijke bevrediging willen uitdrukken voor de mogelijkheid die hier geboden werd om zulk een gedachtenwisseling te organiseren . . . Ik heb de indruk dat er vele problemen op tafel zijn gezet, die in de komende maanden en jaren tot verdere discussie aanleiding zullen zijn en naar ik hoop tot een preciezere formulering van een minimum aan begrippen die hier en in andere landen als richtlijnen zullen kunnen dienen."

MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK

De Voorzitter van de Tweede Kamer der
Staten-Generaal,
Binnenhof 1a
's-Gravenhage

<i>Onderwerp</i>	<i>kenmerk</i>	<i>Rijswijk, Steenvoordelaan 370,</i>
Herstel tuin Rijks- museum Paleis Het Loo, Apeldoorn	M.M.A./Mo 197.055	<i>tel. 070-949393</i> 12 mei 1978

Op 25 augustus 1977 aanvaardde de Tweede Kamer der Staten-Generaal een door de leden Veder-Smit en De Boois ingediende motie, waarin de Regering werd uitgenodigd de toekomstige vormgeving van de tuin achter Het Loo te heroverwegen. (Handelingen Tweede Kamer, zitting 1977, 13947, nr. 9).

Het aanvaarden van deze motie, waarin onder meer werd uitgesproken, dat onvoldoende was onderzocht of van de voormalige baroktuin nog wel voldoende kunsthistorische bestanddelen aanwezig waren om een reconstructie te rechtvaardigen, gaf de Regering aanleiding een nader onderzoek te doen instellen naar de eventuele aanwezigheid van deze kunsthistorische bestanddelen. Dit onderzoek leverde de volgende vondsten op:

- Venusbassin: achthoekige bodem met afdrukken van de bodemafwerking (één marmeren tegel is nog aanwezig), en de overlopen naar de sproeiers langs het middenpad in de lengte-as van de tuin;
- fonteinen parallel aan middenpad: aanvoerleiding aanwezig, alsmede bodem en wanden;
- Hemelbolbassin: bodem en circa 50% van de afwerking in goede staat; mozaïk van kiezelsteen, zwart-wit; randen aanwezig;
- Bassin van Narcissus: volledig aanwezig met mozaïk in kiezel wit en zwart; randen van zandsteen aanwezig;
- Bassin van Galatea: mozaïk en zandstenen randen voor een groot deel aanwezig;
- Herculesbassin: bodem en randen aanwezig alsmede een stuk van de randafwerking;
- overgang van Benedentuin naar Boventuin: volledige fundering van de trap van twee treden en van de balustrade van Romus en Remulus zijn volledig aanwezig;
- duiker van het eerste (smalle) kanaal compleet met afwerking aanwezig; daarin bevindt zich een zandstenen cascade, welke als overstort heeft gediend van het Herculesbassin; afwerking: veldkeitsjes met „rots"-werk;
- eerste (smalle) sloot is gevonden met wanden van metselwerk; de bodem is van hout;
- tweede (brede) sloot is nog niet ontgraven, maar wel zijn hier en daar steekproeven genomen, die hetzelfde resultaat opleverden als bij de smalle sloot: wanden van metselwerk en bodem van hout;
- Koningsprong: circa 75% van alle randen is nog aanwezig evenals de leiding aanvoer van aardewerk pijpen.

Voorts werd een diepgaande studie naar het historisch plantenbeeld in de baroktuin verricht.

De Voorzitter en een aantal leden van de Vaste Kamercommissie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk hebben inmiddels op 10 april j.l. een bezoek aan Het Loo gebracht en de opgravingen in de tuin bezichtigd. De bij deze gelegenheid door het lid van de Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Het Loo prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer gehouden voordracht doe ik u hierbij ter kennisneming toekomen.

Zowel de omstandigheid, dat door het verrichte onderzoek in het terrein van de tuin een groot aantal kunsthistorische bestanddelen van de baroktuin aan het daglicht is gekomen, als de ondubbelzinnige standpuntbepaling van de op verzoek van de Kamer ingeschakelde Duitse deskundige prof. D. Hennebo, neergelegd in een brief van 28 maart j.l. aan de Voorzitter van de Commissie

van Advies, — een afschrift van deze brief doe ik u hierbij tevens toekomen — hebben mij tot de overtuiging gebracht, dat het inderijid op advies van de Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo ingenomen standpunt ten aanzien van de wijze, waarop de tuin direct achter het Rijksmuseum zou moeten worden ingericht, als juist moet worden aanvaard.

Ik ben dan ook tot het oordeel gekomen, dat alle omstandigheden tezamen genomen deze tuin zou moeten worden ingericht conform de door de Commissie van Advies aanbevolen wijze.

Wel meen ik mét de heer Lunsingh Scheurleer dat het aanwezige bomenbestand een uiterst zorgvuldige behandeling verdient en van een zodanige betekenis is, dat het zo lang mogelijk geconserveerd moet worden. De uitvoering van het plan voor de Boventuin dient dan ook gefaseerd plaats te hebben, opdat de nieuwe elementen op een zo voorzichtig mogelijke wijze in de bestaande situatie worden ingevoegd.

De Staatssecretaris van Cultuur,
Recreatie en Maatschappelijk Werk

w.g. G. C. Wallis de Vries

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

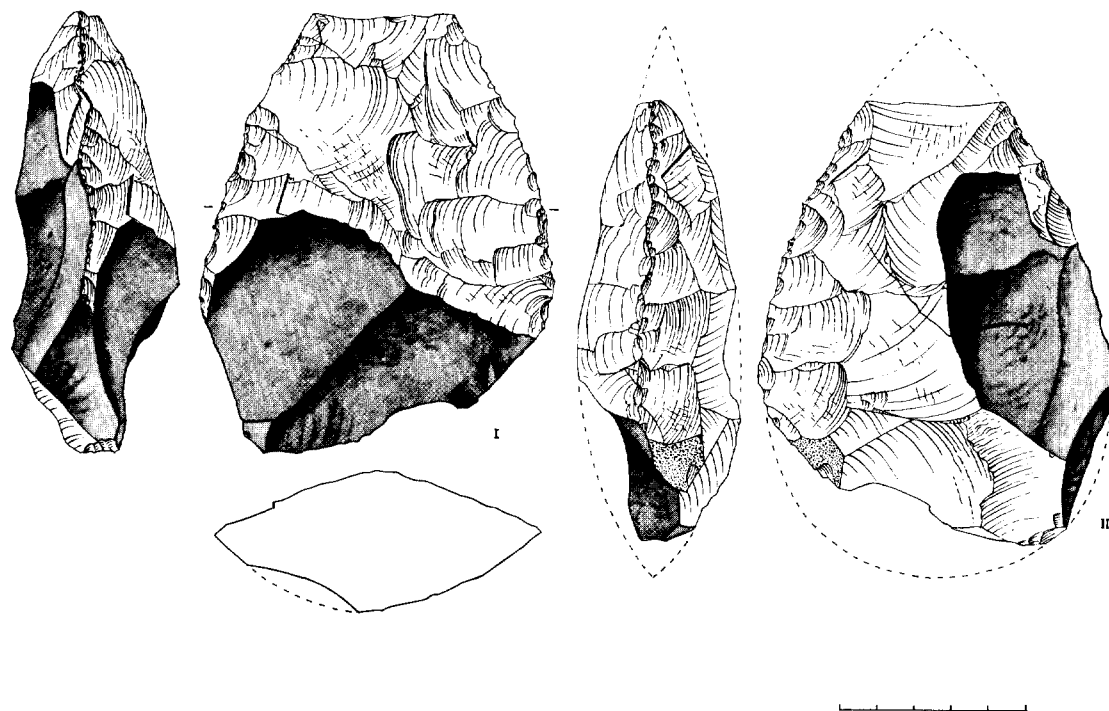
DRENTE

Drouwen (gem. Borger)

De heren H. en P. Kroezenga (Gasselte) vonden begin maart 1978 een midden-paleolithische vuistbijl te Drouwen. De door hen opgegeven vindplaats bevindt zich in het dorp, ter plaatse van een nieuwe weg die een uitbreidingsplan gaat ontsluiten (coördinaten ongeveer: 12G; 552, 5/249, 4). De vindplaats ligt niet dicht langs een dal. De vondst werd gedaan bij een hoop losse grond, afkomstig uit het wegcutnet. Dit cutnet werd tot in de keileem uitgegraven, zodat er, behalve de bouwvoor, keileem en keizand in de stort waren opgenomen. Gezien de oppervlakteveranderingen op de vuistbijl moet deze afkomstig zijn uit het keizand. Het stuk kan dus niet ouder zijn dan eind Saalien en niet jonger dan midden Weichselien.

De vuistbijl is gemaakt van grijze bryozoënvuursteen, een soort vuursteen die vrij algemeen voorkomt in de keileem. De volgende natuurlijke

oppervlakteveranderingen zijn op de vuistbijl waar te nemen: bruine patina, windlak, kleine putjes, krasjes en drukkegeltjes (vooral op vlak II, deze verschijnselen zijn zichtbaar met een stereo-microscop), kryoturbatie-retouche (vrij licht), afgeronde ribben (vermoedelijk als gevolg van oplossing in de bodem), en secundaire vorstspijting. Als gevolg van het laatst genoemde verschijnsel zijn van beide vlakken grotere stukken verdwenen, ook de basis is niet meer aanwezig. Deze secundaire vorstspijtingvlakken zijn op de tekening in grijs aangegeven, met een puntraster; enkele oude vorstspijtingvlakken (van vóór de productie) zijn ook in grijs aangegeven, maar zonder raster. In de vuistbijl zijn bovendien op meerdere plaatsen vorstscheuren (eveneens secundair) zichtbaar (b.v. midden op vlak II). Deze associatie van oppervlakteveranderingen bevestigt volledig het beeld dat reeds verkregen was voor de schaarse andere middenpaleolithische vondsten uit Noord-Nederland, waaronder

Afb. 1. De vuistbijl van Drouwen.

de vuistbijlen van Wijnjeterp en Anderen (Stapert, 1975; 1976a, b, c).

De top van de vuistbijl is oudtijds afgebroken, misschien als gevolg van gebruik. Het breukvlak draagt dezelfde oppervlakteveranderingen als de rest van het oppervlak. Hoewel de vuistbijl vrij dik is, is de bewerking toch tamelijk regelmatig en de zijden verlopen recht in zijaanzicht. De meeste afslagnegatieven zijn vlak zonder diepe slagbultindrukken, zodat waarschijnlijke zachte percussie werd toegepast bij de bewerking. De hoeken van de zijden bedragen ongeveer 65° (in het midden gemeten). Op de tekening is gepoogd een reconstructie te geven van de waarschijnlijke oorspronkelijke vorm van de vuistbijl, hoewel dat met name voor de basis niet geheel zeker kan zijn. Gekozen is voor een symmetrische *cordiforme*, met ronde snijdende basis. Een qua omtrekvorm nagenoeg identieke, maar dünnere vuistbijl is gevonden bij Ospel (Limburg: Bloemers, 1972). Op basis van de gereconstrueerde maten zou de vuistbijl volgens de criteria van Bordes (1961) ongeveer te plaatsen zijn op de grens tussen *cordiformes vrais* en *cordiformes allongés* (de door Bordes gebruikte indices geven voor de vuistbijl van Drouwen: L/a: 2,64; n/m × 100: 91,75; L/m: 1,58; m/e: 2,16). Echte *cordiformes* komen in Frankrijk volgens Bordes voor vanaf het Midden-Acheuléen, in het Jong-Acheuléen, maar vooral in het Moustérien de tradition acheuléenne (M.T.A., gedateerd in de eerste helft van de laatste ijstijd). De vuistbijl van Drouwen is echter nogal groot (gereconstrueerde lengte c. 15 cm), terwijl in het M.T.A. vooral kleinere vormen voorkomen. Toch worden in de publikatie van Bordes ook veel grote *cordiformes* (maar zonder *arête torse*) aan het M.T.A. toegeschreven (b.v. 61,2: Saint-Justen-Chaussée, L: 14,5 cm; 62,3: Trou de l'Abîme, L: 16 cm, 75,4: Issigeac, L: 15 cm). *Cordiformes allongés* komen ook voor vanaf het Midden-Acheuléen, maar veel meer in het Jong-Acheuléen dan in het M.T.A. We kunnen in dit geval dus kiezen (tussen Jong-Acheuléen en M.T.A.), zoals meestal het geval is wanneer slechts typologische beschouwing van geïsoleerde vondsten mogelijk is.

Bosinski (1967) brengt in zijn werkgebied (Midden-Europa) alle vuistbijlen die langer zijn dan 10 cm, en niet tot speciale micoquien-typen behoren, onder in één type: *massive Faustkeile*. Dit wel erg brede type verdonkeremaant m.i. nogal wat reëel bestaande verschillen tussen allerlei vindplaatsen. *Massive Faustkeile* zouden

karakteristiek zijn voor zijn Jungacheuléen (*Lebenstedter Gruppe*). De datering van deze groep (waartoe waarschijnlijk ook de vondsten uit het Leinetal bij Hannover gerekend moeten worden) is echter nog niet zeker: tweede helft Saalien of eerste helft Weichselien, hoewel de tweede helft van het Saalien iets waarschijnlijker lijkt. Het M.T.A. lijkt in Midden-Europa nauwelijks vertegenwoordigd te zijn, hoewel in dat gebied een aantal losse kleinere vuistbijlen gevonden werd (zie ook de verspreidingskaart in Collins, 1970).

Ulrix-Closset (1975) neemt het Acheuléen récent en het M.T.A. samen in haar publikatie over het Maasbekken in België. Belangrijke vindplaatsen binnen deze groep zijn o.a. Grotte de l'Hermitage en de openlucht-vindplaats Sainte-Walburge. Deze vindplaatsen hebben behalve *cordiformes vrais* en *cordiformes allongés* (waaronder ook langere exemplaren) ook driehoekige vuistbijlen geleverd. Dateringen van deze vindplaatsen zijn echter niet voorhanden.

Samenvattend kunnen we stellen, dat de vuistbijl van Drouwen zowel in het Jong-Acheuléen als in het M.T.A. thuis kan horen. Voor de eerste mogelijkheid pleit vooral de grootte van het stuk. Voor de tweede het vóórkomen van de driehoekige vuistbijl van Anderen (die redelijk zeker in het M.T.A. hoort, en dus te dateren is in de eerste helft van de laatste ijstijd), en de overweging dat het keizand in Noord-Nederland vermoedelijk voornamelijk werd gevormd tijdens de laatste ijstijd. Overigens is de veronderstelling dat de verschillende vondsten uit Noord-Nederland tot min of meer dezelfde periode behoren uiteraard niet te bewijzen. We komen dus op typologische gronden niet verder wat betreft de datering, dan wat uit de stratigrafie kan worden afgeleid: eind Saalien, Eemien of eerste helft Weichselien.

Van 24 tot en met 28 april 1978 werd op de vindplaats door het B.A.I. een opgraving verricht, in samenwerking met één van de vindsters, P. Kroezenga. Langs het wegcunet, ter hoogte van de (secondaire) vindplaats van de vuistbijl, werd een put van 17 bij 2 meter opengemaakt. Hiervan werd een strook van 11 bij 2 meter onderzocht, de rest van de put was verstoord. De waargenomen stratigrafie was als volgt (van boven naar beneden):

opgebrachte grond	0-40 cm	onder de oppervlakte
bouwvoor	40-100 cm	
keizand	100-125 cm	
keileem	125-dieper dan 150 cm	

Het keizand was hier verkit door ijzerinfiltratie (B-horizon van heidepodsol), zodat dit materiaal zeer hard was. In het keizand bevonden zich zeer veel granieten en opvallend weinig (natuurlijke) vuurstenen, die bovendien in het algemeen zeer klein waren. Blijkbaar varieert de verhouding graniet/vuursteen in de keileem nogal van plaats tot plaats. Dit maakt het op zichzelf reeds minder waarschijnlijk, dat de vuistbijl ter plaatse werd vervaardigd. Er werd in de opgravingsput niets gevonden, dat eventueel in het Middenpaleolithicum te plaatsen zou zijn. Ook in 2 kleinere proefputten elders op het terrein werden geen paleolithische vondsten gedaan. Wel werden, verspreid over het gehele terrein, vuurstenen gevonden, vooral kleine krabbers, die vermoedelijk uit het Laat-Neolithicum of de Vroege Bronstijd stammen. Twee andere vuursteenvondsten van het terrein (gedaan door P. Kroezenga en H. D. Veen), resp. een afslag en een schaaftachtig werktuig op een vorstspijlstuk, zijn m.i. geen zekere artefacten, een aantal kenmerken van deze stukken doen vermoeden dat het (natuurlijk ontstane) pseudoartefakten betreft.

Konkluderend mag gesteld worden dat het vrij waarschijnlijk is, dat de vuistbijl geïsoleerd voorkwam. Ook op de vindplaatsen van de vuistbijlen van Wijnjeterp en Anderen werden geen andere vondsten gedaan. Een mogelijke interpretatie in dit geval is, dat de vuistbijl ter plaatse werd gebruikt, daarbij beschadigd raakte en is achtergelaten.

LITERATUUR:

Bloemers, J. H. F., Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969-1970. *Publ. Soc. Hist. Arch. dans le Limburg*, 107/108 (1972), 9-12.
 Bordes, F., *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux 1961.
 Bosinski, G., *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa*. Fundamenta A/4. Köln/Graz 1967.
 Collins, D. & A., „Excavations at Oldbury in Kent; cultural evidence for last glacial occupation in Britain”, *Bull. of the Inst. of Archaeology*, London, 8/9 (1970), 151-176.
 Stapert, D., „Preliminary notes on the “Early and Middle Palaeolithic” finds of Mr. T. Vermaning”, *Palaeohistoria*, 17 (1975), 7-8.
 —, „De vuistbijl van Anderen (gem. Anloo) en natuurlijke oppervlakteveranderingen bij vuursteen”, *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 93 (1976), 145-167.
 —, „Some natural surface modifications on flint in the Netherlands”, *Palaeohistoria*, 18 (1976), 7-41.

—, „Middle Palaeolithic finds from the Northern Netherlands”, *Palaeohistoria*, 18 (1976), 43-72.
 Ulrix-Closset, M., *Le Paléolithique moyen dans le bassin mosan en Belgique*. Wetteren 1975.
B.A.I., Groningen (D. Stapert)

OVERIJSSSEL

Westenholte (Gem. Zwolle)

Dank zij de medewerking van de gemeente Zwolle en een financiële bijdrage van de Stichting Stadskern Zwolle kon op het perceel, kad. Zwollerkerspel N 230, een proefonderzoek worden uitgevoerd. Deze opgraving, onder de technische leiding van A. van Pernis van 27 februari tot 13 maart 1978 verricht, vond plaats wegens de voorgenomen aanleg van sportvelden en woonwijken.

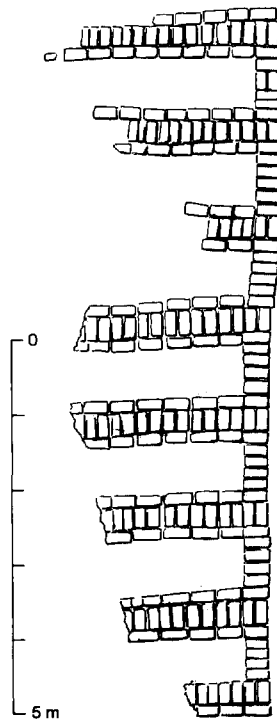
Direct westelijk aan het opgravingsperceel grenst het archeologische monument, perceel N 231 met de veldnaam „de Steen”, waarin de overblijfselen van de Stins de Voorst zijn gelegen. In het opgravingsperceel werd de voorburch van de Stins vermoed, welke veronderstelling was gebaseerd op een artikel in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* 1837, p. 122-125. De opgraving heeft echter duidelijk andere gegevens opgeleverd.

Het opgegraven perceel draagt als veldnaam „de Hoge Kamp” en maakt deel uit van het dekzandeiland, waarop de buurschap Westenholte ligt. In het lage, zuidelijke deel van het perceel wiggen komkleien van de IJssel uit tegen de oplopende zandhoogte. Het hoge deel van perceel N 230, waarop voornoemde veldnaam van toepassing is, draagt een akkerlaag van 30-100 cm dikte, overwegend van c. 75 cm dikte. Daar deze akkerlaag, evenals elders bij essen en kampen, door plaggenbemesting moet zijn opgebracht, is het perceel vroeger ruim 1/2 m lager geweest en reikte veelal maar weinig boven N.A.P. (gem. ruim 1/2 m). Dit feit verklaart dan ook, waarom een aanmerkelijk deel van het oorspronkelijke, golvende oppervlak een humeus en soms zelfs kleiig karakter vertoont. De relatief hooggelegen depressies op het terrein zijn sterk humeus ontwikkeld, de lagere delen bezitten een kleidek, als uitlopers van de voornoemde komklei, gelegen op dekzand. Het oude loopvlak is koepelvormig afgedekt met de dikke akkerlaag.

Op het te onderzoeken perceel zijn in eerste instantie om de 20 m evenwijdig lopende zoeksleuven uitgezet. Hierbij kwam op 30 cm diepte, juist onder de recente bouwvoor, de onderste steenlaag van een middeleeuwse steenoven te

voorschijn. Verder werd een t.o.v. het oorspronkelijk loopvlak $1\frac{1}{4}$ m diepe sloot aangetroffen met een kleivulling, waarin veel afval van (onder andere?) deze oven, alsmede een afvalgreppel. Uitbraaksleuven en dergelijke zijn niet gevonden.

De in de steenoven verwerkte bleekrode baksteen is van het formaat $30 \times 15 \times 7\frac{1}{2}$ cm, dat in Salland als 13de eeuws, mogelijk nog als begin 14de eeuws gedateerd moet worden. De hier vervaardigde steen is ongetwijfeld bestemd geweest voor het 100 m westelijker gelegen kasteel. De oven bezat 7 poorten en had een lengte van ruim 9 meter. Aangezien de onderste steenlagen slechts ten dele waren blijven liggen, kon de breedte van de oven niet meer worden vastgesteld. Er valt echter een frappante gelijkenis op te merken tussen de hier beschreven oven en de veldoven, door een onzer in 1956 opgegraven nabij Deersum (Fr.), welke aanzienlijk beter geconserveerd was. Hier werden de gele moppen gebakken voor het in 1233 gestichte Cisterciënser nonnenklooster „Aula Dei”. Wij mogen hier verder wel verwijzen naar het opgravingsverslag,

Afb. 2. Plattegrond middeleeuwse steenoven bij kasteel De Voorst, Westenholte. (Opmeting A. van Pernis).

afgedrukt in de *Berichten R.O.B.* XII–XIII (1962–1963), p. 326 ss. Voor het overige kwam de lengte van de oven bij Deersum vrijwel overeen met die te Westenholte, de breedte bedroeg er *c.* 6 m. De Deersumer oven telde evenwel 8 poorten, in plaats van 7. Nadere gegevens over dit type van middeleeuwse steenovens kan men voor het overige vinden in de bijdrage van Johanna Hollestelle, „Soil-Marks of Late Medieval Brick Clamps at Wijk bij Duurstede”, *Berichten R.O.B.*, XXIV (1974), p. 185 ss., en de daar aangehaalde literatuur.

De sloot en de greppel met afval leverden uitsluitend forse hoeveelheden puin en brokken van kloostermoppen (zonder mortel) op, af en toe een gaaf exemplaar. De kloostermop (fragmenten) maten, evenals de stenen van de oven, $30 \times 15 \times 7\frac{1}{2}$ cm. Enige malen werd echter een afwijkend formaat gevonden, en wel $32\frac{1}{2} \times 15 \times 7\frac{1}{2}$ -8 cm resp. $27 \times 13 \times 7\frac{1}{2}$ cm. De twee grootste gevonden kloostermopformaten, die eveneens in de 13de eeuwse Sallandse kastelen de Buckhorst en Gerner zijn aangetroffen, zijn in Salland als 13de eeuws te dateren. De vondsten kunnen er op wijzen dat althans bij deze oven(s) de verkleining van het baksteenformaat, welke als „baksteeninflatie” is aan te duiden, begon met de verkleining van de lengte (en breedte). Voor de volledigheid vermelden wij nog, dat in sleuf 2 een concentratie van (zoetwater?) schelpen werd aangetroffen, alsmede enige resten van vlechtwerk met paaltjes (een beschoeiing?). Op het terrein werden slechts een paar laat middeleeuwse scherfjes gevonden, waaronder een Pingsdorf scherf onderuit de eslaag.

De opgravingsresultaten wijzen er derhalve op dat de puinrijkdom van het perceel niet valt terug te voeren op een voorburch, zoals in 1837 werd verondersteld, maar op een steenoven voor de bouw van het kasteel de Voorst. Het zou ook bevreesing wekken, wanneer de voorburch op de toegankelijke dekzandhoogte zou blijken te liggen. Waar moet de voorburch dan wel gezocht worden? Wanneer bij later onderzoek zou blijken dat de voorburch niet op hetzelfde perceel als de hoofdburcht is gelegen, is deze voorburch waarschijnlijk ten noorden van het kasteelterrein te localiseren, waar de veldnaam „het Steentje” op kan wijzen.

Het noordelijke deel van de grens tussen de percelen N 230 en N 231 wordt gevormd door een enigszins cirkelvormig verlopende sloot. Een aantal dwarse proefsleuven op deze sloot maakte duidelijk, dat deze sloot het restant vormde van

de voormalige (buiten)gracht van de Stins. De buitenbegrenzing van deze gracht lag 4 m (noord)oostelijk van de sloot. De gracht bevatte puin van kloostermoppen en een aantal Siegburgscherven. Er kon geen groot dwarsprofiel over de gracht gemaakt worden, aangezien het grootste deel van de gracht op het archeologische monument is gelegen. Het gegeven vormt niettemin reeds een aanvulling op de sterk gereconstrueerde kasteelplattegrond van 1837.

Een andere opmerking over de in meer opzichten discutabele plattegrond betreft de ovale binnen gracht van de Voorst. Verschillende luchtfoto's laten namelijk op het binnenterrein van perceel N 231 een vierkante tot zwak rechthoekige structuur zien. Wij vermoeden daarom, dat hoofdburcht en binnengracht een min of meer vierkante aanleg hebben gehad. De binnengracht is in 1837 ovaal weergegeven op basis van het toen nog zichtbare grachtverloop. Van elders weten wij echter dat grotendeels toegeworpen vierkante/rechthoekige grachtenstelsels een rond/ovaal restant kunnen achterlaten.

Ter verduidelijking van de opgravingsresultaten langs de oostelijke marge van de Stins vermelden wij hier nog dat de Stins naar historische gegevens gedateerd wordt tussen *c.* 1190 en 1362, in welk laatste jaar het adellijke roofslot werd verwoest door de bisschop van Utrecht en de drie IJsselsteden, waaronder vooral Zwolle. De Stins is ook omstreeks 1224 al eens verwoest. Het is onbekend of het oude en nieuwe kasteel op dezelfde plaats hebben gestaan.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en A. D. Verlinde).

ZUID-HOLLAND *Bergschenhoek*

Bij het uitgraven van een kanovijver in de gemeente Bergschenhoek, deel van het recreatieplan „Rottemeren”, werd op 11 mei 1976 door de heer H. van Hilten een verkenning verricht, waarbij hij neolithische nederzettingenresten ontdekte op een diepte van *c.* 3 m beneden het op —5 m N.A.P. gelegen maaiveld. Grote randscheren van onversierd aardewerk, het fragment van een stenen dissel, een bijlking van hertegewei, enkele vogelbotjes, visschubben, delen van touw en de waarneming van houtwerk toonden dat de vindplaats uiterst belangwekkend was: het oudste nederzettingsterrein van het deltagebied, ongeveer even oud als dat bij Swifterbant, maar met veel gunstiger conserveringscondities. Het aardewerk lijkt sterk op dat van de Vlaarding

Cultuur, doch verschilt daarvan essentieel door de duidelijke stripopbouw, zichtbaar aan de breukvlakken en de veelvuldige kerfjes op de rand. Het is dunner, veel beter afgewerkt en harder dan dat van Swifterbant en de oudste cultuurlaag van de Hazendonk.

Toen de vondst begin juni bekend werd bestond er geen gelegenheid meer voor een verkenning: de uitgraving was inmiddels met water gevuld. Begin september werd de ontgraving evenwel uitgebreid en de vijver daartoe leeggepompt. Vanuit het opgravingskamp te Molenaarsgraaf is toen onder nogal bezwaarlijke omstandigheden een korte verkennende opgraving verricht, met zeer belangwekkende resultaten.

Uit enkele boorprofielen blijkt dat het punt gelegen is in een gebied met overwegend afzettingen van een venige klei, een zoetwater-meer-afzetting, op een Cardium-rijke, waarschijnlijk in brakke omstandigheden gevormd sediment. Oostelijk van de vindplaats zijn enkele 10-tallen cm dikke veenlagen ingeschakeld in de venige klei. De nederzetting bevond zich blijkbaar aan de rand van een dergelijk veengebied, in de overgangszone naar een open water ten westen daarvan.

In de afgravingswand, direct naast de vindplaats werden op een niet meer dan 4 × 4 m groot en 35 cm dik stuk veen (een losgeslagen stuk van de veen-oever) nederzettingssporen aangetroffen. Het veenoppervlak (—7,90 m N.A.P.) was beloopbaar gemaakt, door er herhaaldelijk en in verschillende richtingen bundels riet uit te spreiden, waarbij op een enkel punt tenminste 4 lagen konden worden onderscheiden. Onder de rietlagen was een veraard loopvlak te herkennen; op het oppervlak was eveneens een loopvlak met een haardplaatsje herkenbaar. Na de gedeeltelijke overslibbing met een laagje klei van niet meer dan 5 cm werd het veenbrok opnieuw met rietbundels in verschillende richtingen beloopbaar gemaakt, waarbij telkens rondhout, spijthout en naar het schijnt fragmenten van een boomstamkano zijn gebruikt.

Slechts weinig verschoven t.o.v. het eerste haardje heeft in deze tweede hoofdfase wederom een vuurtje gebrand. Dit is herhaaldelijk vernieuwd: dunne lagen riet en vertrappt veen wisselen af met dikkere lagen houtskool. Binnen 30 cm zijn drie opeenvolgende haardjes herkend met bijbehorende rietmatten en loopvlakken. Wij hebben de indruk te maken te hebben met een zeer kortstondig gebruik van dit punt gedurende een aantal opeenvolgende jaren, dat met een

wijdse naam „visstation” genoemd kan worden of met een meer alledaags woord: een „stek” uit het vroeg-neolithicum. Daarop wijzen ook wel de resten van touw-twijg-constructies, de zeer talrijke visresten: schubben, graten, wervels en het volledig ontbreken van vondsten. Deze bestaan slechts uit het fragment van een gewei-bijl, een gebakken stuk klei (verzwaring) en het vrij volledige skelet van een zeer grote vogel, blijkens de vondstsituatie slachtafval. Het monstermateriaal is overigens zeer rijk aan botanische resten (pitten van wilde pruimen o.a.), visresten zijn overvloedig en er zijn zeer goede en gevarieerde ¹⁴C-monsters.

Een houtmonster, geborgen bij de ontdekking, leverde reeds een eerste datering: 3465 ± 60 b.c. (GrN 7764), iets vroeger dan de nederzettingen bij Swifterbant (3400–3200 v. Chr.).

Een probleem vormt nog de relatie van de eerste vondsten tot het hier beschreven terreintje, waar geen enkel stuk aardewerk werd aangetroffen. Mogelijk zijn de scherven op te vatten als verspeelde netverzwaringen. Gezien de zeldzaamheid van neolithische resten in het deltagebied is het ontbreken van samenhang zeer onwaarschijnlijk. Bij de boringen is op korte afstand nog een tweede vergelijkbaar terreintje aangetroffen. Verkenning van de taluds van de afgraving bleef zonder resultaat.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans)

Hazendonk, Molenaarsgraaf

De derde, en voorlopig laatste, opgravingscampagne op de Hazendonk vond plaats tussen 28 juni en 3 september 1977. De opgraving was weer op dezelfde wijze georganiseerd als beide voorgaande jaren: een werkkamp met een wisselende bezetting van ploegen vrijwilligers, elk ongeveer 20 man groot, één daarvan een kamp van de N.J.B.G. Er werd wederom gastvrijheid genoten op de boerderij van de heer J. A. Baan. Drs. P. van de Velde verleende gedurende het grootste deel van het werk onmisbare en zeer gewaardeerde assistentie. Het werk laat zich opdelen in de volgende projecten.

Ten eerste werd de systematische verkenning van de donkhelling met 10 kleine putten in het westelijke deel afgerond. Eén daarvan werd verlengd tot aan de zandige donktop om de aldaar aangesneden kleine Laat-Vlaardingen (2100 v. Chr.) vondstconcentratie stratigrafisch beter te kunnen plaatsen. In twee andere putten werd een Vroeg-Vlaardingen (2400 v. Chr.) vondstgebiedje aangesneden, in het uiterste westen werden

Swifterbant-vondsten (c. 3400 v. Chr.) gedaan.

Ten tweede werd de in 1975 ontdekte grote Laat-Vlaardingen afvalconcentratie verder onderzocht met twee putten van elk 24 m². Van de circa 3 m brede afvalstrook, op de bodem van een ondiepe geul is nu 13 m ontgraven. De strook strekt zich naar beide zijden nog verder uit, waarschijnlijk tot een totale lengte van zeker 20 m. In een uitbreiding werd een kleine concentratie Hazendonk-vondsten (3000 v. Chr.) aangetroffen.

Ten derde werd met een kleine put (2 × 4 m) het deel van de Vroeg-Vlaardingen palissade opgegraven. Het is het deel, waar deze afbuigt de donkhelling op, waarna hij door latere verstoring verloren is gegaan. De palissade blijkt een ongeveer rond terrein met een doorsnede van 35 m te hebben omsloten.

Het belangrijkste project was evenwel de hellingafwaartse uitbreiding van de 6 × 6 m grote put op de zuidoostelijke hoek van de donk tot een oppervlak van 9 × 9 m. In een uitbreiding van deze put werd het diepste punt van de opgraving bereikt: —5,50 m N.A.P., ruim 4 m beneden het maaiveld. Dit was slechts mogelijk dankzij het aangepaste bemalingssysteem en de gunstige uitzonderlijk droge zomer. In deze putten werden onder het niveau uit 3000 v. Chr. drie oudere loopvlakken of cultuurlagen aangetroffen. De onderste met vondsten die verwant zijn aan die, welke in nederzettingen in Oost-Flevoland worden gedaan, de „Swifterbant-Cultuur”, 3400–3200 v. Chr. Het aan de Michelsberg Cultuur verwante materiaal waarvan vorig jaar reeds melding is gemaakt behoort zeer waarschijnlijk bij één of beide andere niveau's.

Op een diepte overeenkomend met 2700 v. Chr. werd aardewerk aangetroffen, dat nu met „Vlaardingen-IA” wordt aangeduid. De vondst van een 3 m lang bodemfragment van een boomstamkano in het niveau uit 2400 v. Chr. bracht de opgraving en daarmee het museumwerk op uitgebreide wijze in het nieuws. Brokstukken van andere houten voorwerpen: twee delen van een bijl, de bodem van een nap (2400 v. Chr.) en een houten hamer (3400 v. Chr.) zijn voor ons land eveneens uiterst zeldzaam. Een open dag op 25 augustus waarop een kleine expositie was ingericht en rondleidingen werden verzorgd trok c. 700 bezoekers.

De resultaten van drie opgravingscampagnes samenvattend, kunnen we stellen, dat op de Hazendonk in de periode 3400–1700 v. Chr., het gehele neolithicum, herhaaldelijk mensen hebben

gewoond. In het uitgestrekte veenmoeras was het een van de weinige bewoonbare punten, waar men telkens weer terugkeerde. In totaal zijn er nu 15 vondstconcentraties aangetoond, te verdelen over zeven bewoningsfasen, waarvoor de volgende benamingen zijn ingevoerd:

- 1) Hazendonk-1, circa 3400 v. Chr., 2 kleine vondstgroepen op ver uiteen gelegen punten. Verwant met Swifterbant en Bergschenhoek. Tweemaal kortstondige bewoning;
- 2) Hazendonk-2, circa 3400 v. Chr., 1 vondstgroep, mogelijk te verdelen over 2 sub-fasen en enkele verspreide vondsten. Verwantschappen met Belgisch Michelsberg en Grimston-bowls in Oost-Engeland. Twee- of driemaal kortstondige bewoning;
- 3) Hazendonk-3, circa 3000 v. Chr., 4 vondstconcentraties en verspreide vondsten rond de gehele donk, gekenmerkt door het „Hazendonk-aardewerk”. Alle vondsten kunnen afkomstig zijn van één, langdurig bewoonde nederzetting op de donktop;
- 4) Vlaardingen IA, circa 2700 v. Chr., enkele grote potfragmenten op twee plaatsen. Waarschijnlijk één- of tweemaal kortstondige bewoning;
- 5) Vlaardingen IB, 2500–2400 v. Chr., groot vondstgebied op de oostelijke helft van de donk, één langdurig bewoonde nederzetting aldaar. Een veel kleinere vondstconcentratie op het westelijke deel;
- 6) Vlaardingen IIB, circa 2100 v. Chr., twee vondstgebieden ter weerszijden van de donktop, waarschijnlijk behorend bij één vrij langdurig bewoonde nederzetting op de top. Een veel kleinere vondstconcentratie op het westelijke deel;
- 7) Laat Klokbeker, 1800–1700 v. Chr., schaarse vondsten, verspreid rond de donktop, waarschijnlijk afkomstig van bewoning op de top van onbepaalde duur.

De klei- en veenlagen die de donkhelling bedekken leveren voor de meeste van deze nederzettingen de relatieve ouderdom, monsters voor radiokoolstofdatering en materiaal voor het bepalen van landschap en voedsleconomie, zoals slachtafval, visresten, verkoolde zaden en graan, en materiaal voor stuifmeelonderzoek.

Dit jaar is een begin gemaakt met een omvangrijk geologisch onderzoek van de donk en zijn omgeving door het Instituut voor Aardwetenschappen van de Vrije Universiteit. De verkregen boorgegevens zullen onder meer verwerkt worden in kaarten, waarin het landschap

tijdens de verschillende bewoningsfasen is gereconstrueerd.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans)

LIMBURG

Neer

Tussen 12 en 17 april 1977 vond de derde campagne plaats van de opgraving van de 18de eeuwse pan- en pottenbakkersoven aan 't Oevere bij Neer (Limburg), een instructiekamp voor jeugdige leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. Ook dit jaar werd een sleuf van 2 × 20 m ontgraven, dit maal de dam, die de even grote sleuven van beide voorgaande jaren scheidde. De tot heden verzamelde gegevens laten zich als volgt samenvatten.

De eigenlijke ovenruimte is als kelder ingegraven tot een huidige diepte van 1,50 m, ZW-NO georiënteerd, 4 m lang en van 1,50 m in het zuidwesten geleidelijk breder wordend tot ruim 2 m in het noordoosten, waar een halfronde ruimte de oven afsluit, kennelijk de onderbouw van de schoorsteen. Tijdens het bakproces werden beide ruimten door een losgestapeld muurtje, met rookkanalen langs de vloer, van elkaar gescheiden. Hiervan werden nog resten teruggevonden. De schoorsteen was via een opening toegankelijk vanuit een L-vormige kelder aan de NO- en NW-zijde van de ovenruimte. In een deel van de kelder waren de plavuizen, gevleid op een dikke laag dakpanpuin, nog aanwezig. Deze kelder zal als droogruimte zijn gebruikt voor versgevormde pottenbakkerswaar en dakpannen. Aansluitend op het ZW-einde van de oven werd een vanaf het oppervlak ingediepte, 4,5 m lange stookgang aangetroffen, geheel gevuld met scherven van gebroken kommen en bordes. De oven was gevuld met de ingestorte bovenbouw, de kelder met klei en puin. Bij het muurwerk laten zich leem-gevoegde en met specie gevoegde muren onderscheiden, de laatste jonger dan de eerste en beperkt tot een deel van de kelderwand en een verandering in de verbinding kelder-schoorsteen. Oorspronkelijk werd deze gevormd door een 85 cm brede en 70 cm diepe in de kelder- en schoorsteenvloer ingediepte sleuf. Later is deze opgevuld en is de opening op hetzelfde niveau als de kelder gebracht. De reden hiervoor (functieverandering?) ontgaat ons, maar wordt misschien duidelijk als in de komende jaren de ZO-hoek van de kelder en het NW-gedeelte met de stookruimte van het bedrijfje zijn opgegraven. Er leven in het dorp geen herinneringen aan deze pottenbakkerij.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans)

Schakel & Schrale bv, restauratiemaatschappij behorende tot de Hollandsche Beton Groep nv, zoekt voor haar vestiging in Amsterdam een

projectleider

Gedacht wordt aan belangstellenden die over voldoende managerskwaliteiten beschikken om leiding te kunnen geven aan de uitvoering van een groot of meerdere kleine bouwprojecten en aan de teams van de hierbij betrokken medewerkers.

Ter ondersteuning van de projectleiding zijn gespecialiseerde stafdiensten aanwezig.

De aan te stellen functionaris zal tevens betrokken worden bij de opbouw en verdere uitgroei van de nieuwe vestiging.

Bij gebleken geschiktheid is het mogelijk te zijner tijd tot vestigingsleider aangesteld te worden.

Gezien de aard van de werkzaamheden gaat de voorkeur uit naar kandidaten met een bouwkundige opleiding op HTS-niveau, die reeds ervaring hebben in restauratie werkzaamheden.

Zij die alvorens te solliciteren nadere informatie wensen kunnen zich wenden tot ir. P.M. van der Laan 03404 - 5 02 34.

Brieven kunnen gericht worden aan Schakel & Schrale bv, Postbus 71, 3700 AB Zeist.

schakel & schrale

deel uitmakend van
Hollandsche Beton Groep nv [HBG]

BULLETTIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de cliché's minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de venkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwving”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken *gratis* verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1978.